

**С. НААМАТОВ АТЫНДАГЫ НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК: 894.341: 82-991 (043.3)**

ЫСАКБАЕВА ЗИНАТ ТУРДУБЕКОВНА

**Ч. АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ
АКСИОЛОГИЯ**

**10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация**

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
доцент Жантаев А. С.

БИШКЕК – 2020

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫН БААЛУУЛУКТУК АСПЕКТТЕ ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	10
1-§. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын адабият таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп	12
2-§. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын баалуулуктук аспектте изилдөө кыргыз адабият таануусунун келечектүү багыты катары	31
I бап боюнча кыскача корутунду	45
II БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫН БААЛУУЛУКТУК ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ.....	50
1-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарын баалуулуктук изилдөөнүн объектиси жана предмети	50
2-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарын баалуулуктук изилдөөнүн методологиясы жана методдору	62
3-§. Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача адабий-теориялык экскурс	80
II бап боюнча кыскача корутунду	87
III БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНЫН КӨРКӨМДҮК-АКСИОЛОГИЯЛЫК МАЗМУНУ	92
1-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «акыйкаттык»	93
2-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «жакшылык»	99
3-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «сулуулук».....	113
4-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «эмгек»	122
5-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «үй-бүлө»	130
III бап боюнча кыскача корутунду	144
КОРУТУНДУ	146

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	152
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	153
ТИРКЕМЕЛЕР	161

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Диссертациянын сунушталган темасында түрү да, масштабы да ар башка маданий феномендер – аксиология жана залкар сүрөткерибиз Чыңгыз Айтматовдун романдары жуурулушкан. Биринчиси эң башынан эле философиялык билимдер аймагына таандык болгон, аз убактан бери гана көркөм өнөргө карата конкреттүү чыгармаларды чечмелөөнүн бөтөнчө аспектиси ролунда колдонулуп келатат. Экинчиси болсо эбактан бери эле (романдар жарыялангандан тартып) адабиятчылардын, сынчылардын, дегеле жалпы окурмандардын көңүлүн буруп келет. Залкар жазуучунун романдары – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – адабий коомчулукта чоң ийгиликке ээ болуп, кызуу талаш-тартыш жаратып, татыктуу баасын алышкан. Эгерде аксиологиялык кубулуштарга же Ч. Айтматовдун романдарына өз-өзүнчө адабий мамиле кылсак – ал салыштырмалуу түрдө актуалдуу болушу ыктымал. Бул эки кубулушту эриш-аркак жуурулуштурсак – изилдөөнүн **жаңычылдыгы** менен **актуалдуулугу** шексиз болот. Жогорку чыгармаларды так мына ушул аспектиде алиге чейин эч ким тутумдуу жана комплекстүү изилдөөгө ала элек.

Ч. Айтматовдун романдарын баалуулуктук аспектте изилдөө аксиологиялык негизде масштабдуу тарыхый-функционалдык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн жаңы келечектерди ачат. Анткени так ушул аспектиде эмне үчүн ар башка доорлордо конкреттүү автордун мурасына окурмандык кызыгуу сууй же кызый турганы реалдуу айкындалат. Окурмандар да өздөрүнүн кыймылдуу дөөлөттүк ориентирлеринин туткунунда калышат – алар адабияттан өздөрү үчүн актуалдуу аксиологиялык контексттерди издешет.

Көркөм-адабий кубулуштарды изилдөөнүн аксиологиялык аспектисин дээрлик универсалдуу деп эсептөөгө болот – ал көркөм чыгарманын мазмунун да, формасын да, андагы автордук жекечеликти да, аны окурмандык кабыл алуунун тенденцияларын да баалуулуктук негизде ар тараптуу карап чыгууга жол ачат.

Чыңгыз Айтматовдун романдарынан өзгөчө татаалдыктарды алдын ала көрүүгө болот. Бизди Айтматов өз романдарында кайра түзгөн көркөм дүйнөнүн баалуулуктук мазмуну, андагы кейипкерлердин дөөлөттүк багыт алуусу кызыктырат. Мында адабий процесстин баалуулуктук табиятын иликтеген эмгектердин тажрыйбасын эске алуу, мүмкүн болушунча көркөм берилген автордук аксиологияны ачуу аракеттерин жасоо зарыл.

Ч. Айтматов адеп-ахлак маселелери түйшөлткөн кыргыз залкарларынын бири болгон. Бул анын аң-сезиминде бала чагынан бери орун алып келген. Жамандык-жакшылык маселелери менен, адам турмушунда мааниси зор аксиологиялык категориялар менен ал эң эле эрте кездешкен. Өзүнүн эскерүүлөрүндө уюн уурдатып жиберип, кошунасынын мылтыгын сурап алып, ууруну өлтүрмөй болуп издеп чыкканы, жолдон карыяга жолугуп, анын насаатын угуп, оюнан кайтканы тууралуу айтканы бар. Бул жерде биз бүтүн аксиологиялык деп атап жаткан ориентирлер орун алганы ачык-айкын. Ал өз жолунда «жамандыкка» эмес, «жакшылыкка» бет алат, кыйратууга эмес, түзүүгө, жаратмандык, чыгармачылык ишке багыт алат. Ушул жерде аксиологиялык параметрлердин айкашуусу байкалып турат.

Ч. Айтматов бала чагынан тартып эле өзү жараткан чыңалган адеп-ахлактык изденүүлөрдүн атмосферасында жашайт. Демек, анын руханий көрүмү менен чыгармачыл кыялдануусунда бөтөн аң-сезимдердин жана социалдык маанайлардын аксиологиялык мазмундуулугу өзгөчө кенен, ачык-айкын ачыла алмагынан шек саноого болбойт. Анан ал чоң адабиятка киргенде чындап эле көптөгөн, кыйла такшалган сынчыларды өзүнүн сейрек баамчылдыгы, ошондой эле идеялык-көркөмдүк, философиялык-эстетикалык өз алдынчалыгы менен таң калтырган. Жаалдуу сындар менен жерүүлөргө жооп кылып, ал турмуш чындыгынан эң актуалдуу көрүнүштөрдү сууруп чыккан. Адам жанынын, адеп-ахлактын, үй-бүлөлүк турмуштун, элдик мүнөздүн жабык, көмүскө баалуулуктарын ачыкка чыгарды. Бул жанар тоо өңдөнүп, турмуш чындыгынын түпкүрүнөн келген жаңы чындык катары кабыл алынган. Чыгармачылык жолунун башынан аягына чейинки Айтматовдун

изденүүлөрүнүн субъективдүү пафосу да, анын ачылыштарынын объективдүү мааниси да аксиологиялык өлчөмдө, идеал менен ар кыл баалуулуктардын бүтүндөй бир комплексинин карым-катнашында бериле алат. Бүгүнкү күндө Айтматовдун чыгармачылыгына кайрылууда аксиологиялык мамилени максаттуу жана пландуу колдонуу муктаждыгы бышып жетилгени ырас.

Чыңгыз Айтматовдун романдары – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – ар бири өз алдынча көркөмдүк баалуулукка, көркөмдүк наркка ээ чыгармалар. Бул чыгармалар адабият таанууда ар тараптуу талданып келген, келечекте да анын изилдөө объектиси боло берет. Анткени аларда жалпы адамзаттык маанилүү дөөлөттөр бар – өмүр менен өлүм, сүйүү менен жек көрүү, сулуулук менен сертттик, жакшылык менен жамандык, акыйкаттык менен жалганчылык, ак менен кара. Бул чыгармаларга арналган изилдөөлөрдүн, публикациялардын дээрлик көбүндө түз көрсөтүлбөсө да, жазуучунун, бир жагынан, жекече жан дүйнө кыймылдарынын, башка жагынан – курчап турган дүйнө менен адамзаттык мамилелердин аксиологиялык мазмундуулугуна ориентациясы баамдалат. Бул жердеги бир эске алуучу жагдай – жазуучунун көркөм чыгармачылыкка карата өз көз караштарын дайыма өнүктүрүп, өркүндөтүп туруусу. Мисалга, советтик доордогу чыгармалары менен постсоветтик мезгилдеги романдарынын ортосунда бир кыйла проблематикалык, тематикалык, идеялык айырма бар. Анткен менен аларды бириктирген нерсе – ошол романдардын аксиологиялык мазмундуулугу. Ушул себептен улам Ч. Айтматовдун романдарын изилдөөдө алга карай жылууга аксиологиялык мамилени колдонуу көмөктөшөт деп үмүттөнөбүз.

Жогоруда айтылган жүйөөлөр диссертациялык изилдөөнүн параметрлерин төмөнкүчө аныктоого жол берет.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Дүйнөлүк адабият таанууда түзүлгөн кырдаал менен шартталган, ал боюнча аксиологиялык мамиле жалпысынан өзүнүн жемиштүүлүгүн көрсөттү. Айтматов тууралуу илимде акыркы он жылдыктарда көптөгөн ачылыштар жасалды, бирок изилдөөчүлөр анын

романдарындагы көркөм аксиологияга тутумдуу жана комплекстүү кайрылган учур боло элек. Бардык окумуштуулар бул романдардын жалпы адамзаттык мазмунга ээ экендигин таанышат, демек, аларда аксиологиялык мазмун сөзсүз бар. Айтматовдун романдарынын мазмундуулугу жана көркөмдүк бөтөнчөлүгү тууралуу мурдатан түзүлгөн пикирлерди филология илиминин заманбап абалына ылайык келтирүү муктаждыгы жетилди.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин илимий-изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты – Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмундуулугун ачуу жана ошол чыгармалардын автордук концепциясы тууралуу орун алган илимий пикирлерге тийиштүү кошумчаларды киргизүү.

Изилдөөнүн милдеттери. Диссертацияда алдыга коюлган максат менен шартталган да, төмөнкүлөрдөн турат:

1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын адабият таануудагы жана танапташ илимдердеги изилденүү абалына сереп жасоо.
2. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын баалуулуктук аспектке изилдөө кыргыз адабият таануусунун келечектүү багыты боло аларын негиздөө.
3. Изилдөөнүн объектиси менен предметин баяндоо.
4. Изилдөөнүн методологиясын жана методдорун сыпаттоо.
5. Изилдөөнүн материалдарын талдоого алуу.
6. Аталган романдардын көркөмдүк-аксиологиялык мазмунун, терең дөөлөттүк табиятын ачуу.
7. Ар бир романдын борбордук кейипкерлеринин аксиологиялык өнүгүү динамикасын талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Иштин жаңычылдыгы методологиялык өңүттөн алганда анда алгач ирет аксиологиялык мамиле Ч. Айтматовдун романдарынын материалында апробацияланып жатканы менен

шартталат. Тарыхый-адабий өңүттө бул романдардагы борбордук каармандардын баалуулуктук мүнөздөмөсүнүн бөтөнчөлүгүн, чыгарманын автордук концепциясынын аксиологиялык мазмунун жаңыча түшүнүүгө жол берет.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Бул диссертациянын илимий тыянактары, табылгалары жалпы эле кыргыз профессионал адабиятынын залкар өкүлдөрүнүн чыгармачылыктарын, алар жараткан көркөм-адабий туундуларды дөөлөттүк өңүттө иликтөө проблемалары боюнча мындан кийин жүргүзүлүүчү изилдөөлөргө теориялык көмөк, багыт болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Практикалык маанисине келсек, диссертациянын натыйжалары жогорку окуу жайларда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын, жеке алсак, романдарын окутуп-үйрөтүүдө колдонулат. Мындан сырткары, кыргыз профессионал жазма адабияты боюнча окуу-усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы адабият таанууда жетишерлик деңгээлде ар тараптуу изилденген, бирок баалуулуктук аспектке тутумдуу жана комплекстүү изилдөө объектисине алына элек.

2. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын аксиологиялык аспектке изилдөө кыргыз адабият таануусунун келечектүү багыты болуп бере алат, анткени залкар сүрөткердин чыгармаларында (аңгемелеринде, повесттеринде, романдарында, драмаларында, макала-маектеринде) чоң баалуулуктук дарамет, мазмун камтылып турат.

3. Калемгердин романдары толук өлчөмдө баалуулуктук изилдөөнүн объектиси менен предмети болуп бере алат.

4. Улуу жазуучунун романдарын баалуулуктук аспектке изилдөө үчүн азыркы адабият таануудагы аксиологиялык методологиянын жол-жоболоруна таянуу зарыл.

5. Изилдөөгө алынган романдар көркөмдүк-аксиологиялык мазмунга, баалуулуктук табиятка ээ, аларда адам турмушунун дөөлөттүк аспектилери терең ачылган.

6. Романдардын каармандары өз турмуш жолунда баалуулуктук эволюцияны баштан кечиришет жана “катарсис” кырдаалына кабылышат, бул жагдай алардын дөөлөттүк өнүгүү динамикасын таасын ачат.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Темага тиешелүү илимий-теориялык, фактылык маалыматтарды талдоо, жуурулуштуруу аркылуу жетишилген илимий тыянактар изденүүчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Бир катар республикалык жана эл аралык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда изилдөөнүн негизги мазмуну боюнча конкреттүү баяндамалар жасалган.

Ошондой эле РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) тутумуна кирүүчү «Российская наука и образование сегодня: проблемы и перспективы» илимий-методикалык журналына 2018-жылдын сентябрь айында бардыгы эки илимий макала жарык көргөн.

Диссертациянын натыйжаларынын публикацияларда чагылтылуу толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 11 (он бир) публикацияда ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 5,6 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, он параграфтан, баптар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 152 (жүз элүү эки) бетти, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү – 184 (жүз сексен төрт) бетти түзөт.

I БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫН БААЛУУЛУКТУК АСПЕКТТЕ ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ- ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына багышталган проблемалык, концепциялык багыт алуусу, изилдөө максаты, милдеттери, илимий көз караштары, ой-пикирлери ар түрдүү илимий адабияттарга изилдөөчүлүк максатта сереп жүргүзүү менен биз өз диссертациябыздын илимий-теориялык негиздерин, пайдубалын кыйла чың жана бекем, логикалуу жана ынандуу түптөп алууга жетишебиз. Ошол эле учурда өз изилдөөбүздүн темасын тандоо туура негизделгенин, анткени так ушул биз жүргүзгөн багыттагы изилдөө али жасала электигин көрсөтмөлүү түрдө далилдей алабыз.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылык ишмердүүлүгү социалдык-гуманитардык илимдер тармагында, биринчи кезекте, адабият таанууда, анан танапаш тил илиминде, философияда, педагогикада ар башка аспекттерден иликтөөгө алынып, мазмуну да, максаты да ар түрдүү изилдөөлөр жасалган. Бул көрүнүштүн өзү илимде улуу сүрөткердин көркөм-адабий туундуларына кызыгуу күчтүү экенин айгинелейт. Өзгөчө филология илиминин адабият таануу тармагында Айтматов таануу салаасы түптөлүп, бүгүнкү күндө ал күрдөөлдүү өнүгүү жолуна түшкөн. Бирок классик жазуучунун чыгармачылыгында азырынча терең илимий аңдоо жүргүзүлө элек бир катар багыттар да бар. Алардын бири жана маанилүүсү катары – Чыңгыз Айтматовдун жалпы чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн аксиологиялык багыт алуусун, башкача айтканда, анын чыгармаларында адамзаттык баалуулуктардын, анын ичинде автор өзү турмушта бекем тутунган дөөлөттөрдүн чагылуусун көрсөтүүгө болот.

Ушул жүйөөнү кармануу менен биз изилдөөбүздүн биринчи бабын эки параграфтан курууну туура деп таптык. Биринчи параграфта жалпы эле Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын ар түрдүү аспектилеринин социалдык-

гуманитардык илимдерде изилденүүсүнө сереп жасалат. Ал эми экинчи параграфта болсо, улуу жазуучунун чыгармачылыгын, ал түзгөн көз кайкыткан, ой чалкыткан көркөм дүйнөнү аксиологиялык, же баалуулуктук аспектке изилдөө келечектери жөнүндө кеп кылынат.

1-§. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын адабият таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп

Дүйнөлүк деңгээлде аты белгилүү залкар жазуучубуз, элибиздин сыймыгы Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык ишмердүүлүгүнө окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн кызыгуусу эч басаңдабай, тескерисинче уламдан улам күчөп отуруп, натыйжада азыр кыргыз адабият таануусунун курамында Айтматов таануу салаасы пайда болду. Атактуу адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор, КР ИУАнын мүчө-корреспонденти Абдыкадыр Садыков илимдин ушул багытынын пайда болуусу менен өнүгүүсүнө талдоо жасай келип, анын пайдубалы «Жамийла» повести жарыкка чыкканда түптөлө баштаганын, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган алгачкы илимий монографияны Бакен Ашымбаев жазганын, Айтматов таануу илими Кыргызстанда эки багытта (поэтика жана адабий байланыштар) өнүккөнүн, бүгүнкү күндө филология илиминдеги аталган тармак «күрдөөлдүү күчүнө киргенин» белгилейт [83, 20-21-бб.]. Илимий коомчулуктун кыргыз жазуучусунун жаратмандык ишмердигине мындай өзгөчө кызыгуусунун себебин «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабияттын өнүгүүсүнө салмактуу салым кошкону» [14, 89-б.] менен түшүндүрүүгө болот. Белгилүү адабиятчы, академик А. Акматалиевдин ою боюнча «...Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнө окурмандарын өзүнүн көркөмдүгү менен катар философиялык терең мазмундуулугу менен тамшантып келет» [17, 21-б.]. Арийне, залкар калемгерибиздин эң бир кунттуу окурмандарынын ичинде түрдүү өлкөлөрдүн адабиятчы-окумуштуулары турушат. Эгер дүйнө жүзүндө Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө арналып жарыкка чыккан бардык эмгектерди (рецензияларды, макалаларды, баяндамаларды, билдирүүлөрдү, монографияларды ж.б.) эсептеп жана мүнөздөп келсек, бул иш бир канча жылдарды ичине алып, көп мээнетти талап кылып, узакка созулуп кетери шексиз. Анткени залкар сүрөткердин көркөм-адабий туундулары, ал жараткан көркөм образдар, анын көркөм дүйнөсү темасында сөз кылгандар

абдан эле арбын. Улуу жазуучунун чыгармачылыгын изилдөөгө байланышкан мына ушул жагдайдан улам изилдөөчү А. Жантаев «...Чыңгыз Айтматов тууралуу жазуу көз кайкыткан учу-кыйырсыз мухитке чакалап суу ташып куйган менен барабар» [47, 4-б.] деп таасын жана элестүү сыпаттама берет.

Илимий адабияттарда Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык ишмердүүлүгүн адабият таануучулук өңүттө изилдөө негизинен үч аймакта: мурдагы Советтер Союзунда, чет өлкөлөрдө жана Кыргызстандын өзүндө өнүккөнү айтылат [62, 92-б.; 83, 5-б.].

Арийне, Кыргызстанда Айтматов таануунун түптөлүүсү жөнүндө илимий булактарда жогоруда расмий айтылган пикирге кайчы келген ойлор да айтылып жүрөт. Алсак, филология илимдеринин доктору, профессор С. Алахан (Тиллебаев) бул маселе боюнча өзүнүн жогоркудан айырмалуу көз карашын билдирген. Калыстыкка келсек, окумуштуунун пикири чындыкка кыйла чукул жана объективдүү экенин моюнга алганыбыз жөндүү болот. Ал өзүнүн «Тарых...» жазуу тамаша ишке айландыбы?» [19] деген проблемалуу макаласында кыргыз адабият таануусундагы Ч. Айтматовдун чыгармачыл ишмердигине байланыштуу тармактын калыптанышына жана өнүгүшүнө карата далилдүү фактылар менен чың бекемделген ойлорун ортого салат. Окумуштуунун пикиринде, «...республикабызда айтматовтаануу илиминин калыптанышы К. Асаналиевден кийин дагы да болсо Камбаралы Бобуловго милдеткер» [19, 254-б.]. Мунун чындыгы бар, анткени К. Бобулов алыскы 1959-жылы «Советтик Кыргызстан» газетасына «Махабат баяны» деген макаласын жарыялаган [28]. Ал эми К. Асаналиевге келсек, ал 1957-жылы «Ала-Тоо» журналынын №2 санына жарык көргөн «Кыргыз аңгемелеринин айрым маселелери» деген макаласында Ч. Айтматовдун аңгемелериндеги жаңычыл көрүнүштөр туурасында кеп кылган [21]. Ошентип, К. Асаналиев менен К. Бобулов дээрлик удаалаш Айтматов таануунун чыйырын салышкан.

С. Алахан адабиятчы К. Бобулов өзүнүн бир нече китебинде Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына көңүл бөлүп, мазмундуу макалаларын киргизгенин да белгилейт. Мындан тышкары, Айтматов таануу жөнүндө сөз

жүргөндө, К. Артыкбаевдин, Т. Аскарвдун, С. Байгазиевдин, М. Борбугуловдун, С. Жигитовдун, А. Эркебаевдин изилдөөчүлүк мүнөздөгү макалаларын унутуп коюуга болбой турганын толук адилеттүү түрдө эскертет. Ошондой эле Калык Ибраимовдун эмгектерин көз жаздымында калтыруу такыр кечиримсиз иш экенин айтат [19, 255-б.]. Туура, Калык Ибраимов өз эмгектеринде өзүн терең адабий-теориялык даярдыгы бар изилдөөчү катары көрсөтө алган. Андыктан, анын айтматов таануучулардын катарынан татыктуу жана сыймыктуу орун ээлөөгө толук укугу бар.

Ошентсе да, Кыргызстандын аймагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча алгачкы монография Бакен Ашымбаев тарабынан жазылып, 1965-жылы Фрунзеден «Мектеп» басмасынан «Чыңгыз Айтматов: Сынчыл-биографиялык очерк» деген аталышта жарык көргөн. Филология илимдеринин доктору, профессор А. Садыков ал китепте «Бетме-беттен» тартып, «Гүлсаратка» чейинки бардык чыгармаларына жакшы талдоо берилгенин айтат [83, 8-б.]. Аны менен катарлаш, Москвадан «Советский писатель» басмасынан болгар улутундагы советтик окумуштуу Г. Гачевдин «Любовь. Человек. Эпоха: Рассуждения о повести «Джамиля» Чингиза Айтматова» аттуу китеби басылып чыгат. Мында автор Ч. Айтматовдун кезегинде кызуу талкуу жараткан «Жамийла» повестиндеги сүйүүнүн адам жана доор маселелерине карым-катышын талдоого алат. Ошондон тарта сүрөткердин чыгармачылыгы көптөгөн адабият таануучулардын калеминин объектисине айланып, кыргыз, орус тилиндеги адабий-талдоочулук мүнөздөгү эмгектер байма-бай жарыялана баштайт.

Статистикага кайрылсак, 1988-жылы Фрунзеден «**Чыңгыз Айтматов: Сунуш кылынган библиографиялык көрсөткүч = Чингиз Айтматов: Рекомендательный библиографический указатель**» деген маалыматтамалык мүнөздөгү басылма жарыкка чыккан. Анда ошол кезге карата Айтматовдун кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн чыгармалары жана чыгармачылыгы жөнүндөгү негизги адабияттар камтылган. Аталган библиографиялык көрсөткүчтө залкар калемгердин чыгармачылыгына арналган

макалаларды кошпогондо, кыргызча китептерден – 12 (он эки), орусча китептерден – 21 (жыйырма бир) эмгектин аталышы берилген. Мындан тышкары, көрсөткүч даярдалып бүткөн соң жарыкка чыккан 3 (үч) эмгек көрсөтүлгөн [97, 56-58-бб., 207-283-бб., 307-б.]. Биз буларды өзүнчө тиркеме түрүндө тизмектеп чыктык (**1-ТИРКЕМЕ**). Ошондой эле көрсөткүчтөгү маалыматтардан калемгердин чыгармачыл ишине байланыштуу миңден ашуун орусча, кыргызча макалалар жарыяланганын көрө алабыз. Ушул сандык фактылардын өзү Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы адабий процессте жаңыдан сапар улагандан бери эле илимий коомчулукта ага кызыгуу абдан күчтүү болуп келгенин айгинелейт.

Кийинки жылдарда да илимий коомчулукта Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына болгон кызыгуу токтобой, басаңдабай, тескерисинче улам күч ала берди. Улуу сүрөткердин ар бир жаңы чыгармасы окурмандардын бүйүрүн кызытып, алардын маани-мазмуну, идеясы, темасы, проблемасы ж.б. маселелер боюнча ой айтууга, дискуссия кылууга түртүп келди. Натыйжада бүгүнкү күнгө чейин дагы бир нече ондогон кыргызча, орусча эмгектер жаратылып, кыргыз адабият таануусундагы Айтматов таануу салаасынын өнүгүүсүнө олуттуу салым болуп калды. Биз алардын тизмесин түзүп, иштин аягында өзүнчө тиркеме катары келтирдик (**2-ТИРКЕМЕ**). Албетте, биз түзгөн тизме толуктукка талаптана албайт, анткени анда орус тилинде жарык көргөн бир канча эмгектерди кошпогондо, чет өлкөлөрдө жарыяланган эмгектер боюнча маалыматтар аз. Ошентсе да бул тизме Айтматов таануу тармагынын динамикасы жыл өткөн сайын тынымсыз өсүү үстүндө болуп келгенин айкын көрсөтөт. Алсак, биздин тизмебизде кыргыз тилиндеги 109 (жүз тогуз), орус тилиндеги 56 (элүү алты) эмгек бар.

Өз эмгектеринде Ч. Айтматовдун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү маселелерине кайрылган авторлор абдан арбын. Алардын айрымдарын тизмектесек төмөнкүлөр: К. Абдылдабеков, М. Азизов, А. Акматалиев, К. Акматов, С. Алахан, М. Апышев, А. Асанова, К. Асаналиев, Д. Асакеева, Т. Аскарров, Б. Ашымбаев, Г. Базаров, С. Байгазиев, Ж. Бакашова, Г. Бакирова, Р.

Бакиров, В. Воронов, Г. Гачев, П. Глинкин, С. Давлетов, Т. Давыдова, Ч. Джолдошева, Л. Дмитриева, П. Дүйшөнбаев жана М. Дүйшөнбаев, А. Жантаев, С. Закирова, Ш. Зикираева, К. Ибраимов, О. Ибраимов, С. Изакеев, К. Исаков, А. Исенов, А. Кадырмамбетова, Ө. Караев, М. Кармыштегин, Б. Керимжанова, Г. Койчуманова, З. Конгайтиева, В. Коркин, Ү. Култаева, Р. Курманходжаева, И. Лайлиева, Л. Лебедева, В. Левченко, А. Мамбеталиев, К. Мамбеталиев, Ч. Мамытбекова, П. Мирза-Ахмедова, А. Муратов, О. Нарбеков, К. Нармырзаева, Э. Нурушев, М. Ожакбеги, Э. Отунчиев, С. Өмүралиева, А. Пазылов, Г. Полякова, В. Пронягин, Р. Рахманалиев, Ж. Рыскулова, Ж. Сааданбеков, В. Сабирова, А. Садыков, М. Селиверстов, С. Станалиев, Г. Сыдыкова, Н. Сыздыкбаева, Б. Тагаев, Б. Темирова, М. Тентимишов, А. Токтосунова, Д. Туратов, Т. Турдукожоев, Н. Тыныстанова, Л. Үкүбаева, М. Шаханов ж.б. Биз бул жерде өздөрүнүн эмгектерин китептер, монографиялар түрүндө тариздеген авторлорду гана алфавиттик тартипте келтирдик. Ал эми илимий макалаларды, билдирүүлөрдү, баяндамаларды жазып жарыялагандар миңдеп саналат. Изилдөөбүздүн мазмунунда анын баарын камтуу чындыгында мүмкүн эмес.

Биз жогоруда аты аталган авторлордун ичинен Айтматов таануу илиминин өркүндөөсүнө маанилүү салым кошкон изилдөөчүлөр катары төмөнкүлөрдү белгилей алабыз: А. Акматалиев, С. Алахан, К. Артыкбаев, К. Асаналиев, Т. Аскарров, Ж. Бакашова, К. Бобулов, Г. Гачев, С. Жигитов, К. Ибраимов, О. Ибраимов, А. Кадырмамбетова, В. Левченко, Э. Нурушев, А. Садыков, Л. Үкүбаева, А. Эркебаев. Биз окумуштуулардын аты-жөнүн алфавиттик иретте бердик. Бул жагдай эч кимди таарынтпайт деп ойлойбуз.

Филология илимдеринин доктору, академик А. Акматалиев өзүнүн кандидаттык (1982-ж.) дагы, докторлук (1990-ж.) дагы диссертацияларын Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арнаган. Ал Ч. Айтматовдун жаратмандык ишмердүүлүгүнүн түрк тилдүү элдердин адабияттарынын өз ара карым-катышынын өөрчүүсүнө, өз ара баюусуна тийгизген таасирин терең изилдөөдөн өткөргөн. Ошондой эле улуу жазуучунун чыгармачылыгын дүйнө элдерине таанытууга бүт күчүн үрөп, ондогон маанилүү эмгектерин, жүздөгөн

макалаларын жараткан жана мезгилдүү басма сөзгө нечендеген аңгеме-маектерди берген. Белгилүү адабиятчы А. Акматалиевдин ою боюнча «Жазуучунун ой жүгүртүү масштабынын кенендиги менен тереңдиги, ар тараптуулугу менен чексиздиги, жергиликтүү майда-чүйдө проблемалардан бийик көтөрүлүп, улуттук рамканы бузуп чыгышы, Аалам менен адамды жуурулуштуруп бир бүтүндүккө айлантып, ажырагыс биримдикте карашы...» [14, 308-б.] ж.б. касиет-сапаттары кыргыз калемгеринин дүйнөлүк адабият мейкиндигине сүңгүп кирүүсүнө шарт түзгөн.

Кыргыздын белдүү адабиятчыларынын бири, филология илимдеринин доктору, профессор Кеңешбек Асаналиев залкар калемгер Ч. Айтматов менен тең курбу катары да, пикирлеш, тилектеш катары да өмүрү өткүчө жакшы мамиледе болгон. Анын докторлук диссертациясы (1989-ж.) залкар сүрөткердин көркөм образдарынын поэтикасына арналган. Окумуштуунун тикелей Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына багышталган эмгектери: «Открытие человека современности» (1968), «Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн» (1995), «Аил Шекер и космос» (2002), «Чыңгыз Айтматов – адабий доор: Адабий сын» (2013). Мындан тышкары көпчүлүк китептеринде улуу сүрөткердин чыгармачылыгын түрдүү аспектилерден талдоого алган. Кеңешбек Асаналиев Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына төмөнкүчө баа берет: «...кыргыз жазуучусунун чыгармачылык ийгилиги кадыресе жекече ийгиликтин катарындагы көрүнүш эмес, бул баарынан мурда улуттук адабияттын жаңы сапаттык баскычка көтөрүлүшү, б.а. жаңы эстетикалык принциптердин негизинде байыркы кыргыз эпосунун кайрадан жаралышы, жаңы эстетикалык формацияга айланышы» [23, 154-б.].

Ал эми С. Алахан өзүнүн Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелерине арналган изилдөөсү менен чоң адабий-теориялык камылгасы бар адабиятчы экенин көрсөтө алды. Ал Ч. Айтматовдун эң алгачкы чыгармалары болгон «Гезитчи Дзюйо», «Ашым», «Биз арылап барабыз», «Сыпайчы», «Кайрак жерде» аттуу аңгемелерин негиздүү адабий талдоого алып, жазуучунун калемгер катары калыптануу жолун ишенимдүү ачып берет. Анын пикиринде,

аталган беш аңгеме жаш калемгердин көркөм сөзгө болгон зор кумарынан жаралган, анан ал аңгемелер турмушту андап билүүнүн алгачкы мектеби катары кызмат өтөгөн, алардын сабагы кийинки чыгармачыл ишмердүүлүктө зор пайда келтирген [18, 121-б.].

К. Бобулов жаш калемгердин чыгармачылыгын изилдөөгө чыйыр салганын жогоруда эскердик. Андан тышкары, ал «Пути развития реализма в киргизской прозе» [29] аттуу белгилүү эмгегинде негизинен Ч. Айтматовдун чыгармаларын талдоого алган. «Жаңы тилке» [30] деген китебинин курамына Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган «Чыгармачылыктын жаңы тилкеси», «Жакшылык менен жамандыктын бой тиреши», «Ч. Айтматовдун феномени» деген мазмундуу макалаларын киргизген. «Жакшылык менен жамандыктын бой тиреши» аттуу макаласын карай келип, анда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы аксиологиялык көрүнүштөрдү изилдөөгө негиз салынган деп айтууга болот.

Г. Гачевге келсек, ал москвалык окумуштуу-адабиятчы, филология илимдеринин доктору, славян адабияттары боюнча чоң адис болуп саналат. Аталган окумуштуунун «Любовь. Человек. Эпоха: Рассуждения о повести «Джамиля» Чингиза Айтматова» (1965), «Чингиз Айтматов и мировая литература» (1982), «Чингиз Айтматов (В свете мировой культуры)» (1989), «Неминуемое: Ускоренное развитие литературы» (1998) деген фундаменталдуу илимий эмгектери бар. Негизи ал кыргыз калемгеринин чыгармачылыгын дүйнөлүк адабияттын контекстине байланыштырып иликтейт. Окумуштуунун чыгарган тыянактары абдан кызыктуу жана талаштуу. Кыргыз адабиятчылары анын кээ бир пикирлерине макул болбой, алигиче талашып-тартышып келишет. Эң негизгиси – ал Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүн дөөлөттүк (аксиологиялык) аспектте изилдөөнүн үрөнүн сепкен. Мисалы, Г. Гачев мындай дейт: «Личность и Жизнь, Народ и История, Совесть и Бытие – вот проблемные пары трех означенных ступеней восхождения Айтматова ко все более глубинным сутям» [36, с. 14]. Көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматов өз адабий туундуларында чагылткан, иликтеген, түшүндүрмөлөгөн дөөлөттөр адам

турмушу үчүн абдан орчундуу. Окумуштуу Ч. Айтматовдун ар тараптуу шык-жөндөмүнө, дээр-зээнине тан берип, «Так что не только для читателя, но и для историка мировой культуры творчество Чингиза Айтматова – любопытнейший универсальный духовный феномен» [37, с. 459] деген илимий тыянак чыгарат. Арийне, адабиятчы катары Г. Гачевдин айткан пикирлери орундуу, башкысы, ал Ч. Айтматов чыгармачыл иште элдик көркөм дөөлөттөргө ар дайым таянып келгенин баса белгилейт.

Калык Ибраимов болсо «Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө», «Адабият, адам жана дүйнө», «Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы «адам-табият концепциясы», «Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова», «Чингиз Айтматов как мифотворец – мудрец века» аттуу эмгектери менен Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын адабий-философиялык өңүттө терең изилдөөгө алып, калемгердин көркөм дүйнөсү тууралуу эч кимдикине окшобогон өзгөчө көз караштарын ортого салды. Бул инсандын Чыңгыз Айтматовго арналган жогорку эмгектерин жана макалаларын кызыкдар окурмандар зор канааттануу менен окушат. К. Ибраимов Айтматовдун чыгармачылыгына өтө жогору баа берип, калемгер түбөлүктүү жалпы адамзаттык дөөлөттөр дүйнөсүнө суурулуп киргенин, өтө бийик философиялык синтезде адамдын ар дайымкы түпкү көрөңгөсүн андоого аракеттенерин белгилейт [51]. Ал Айтматовду XIX-XX кылымдардагы улуу жазуучулардын-ойчулдардын ичиндеги эң бир терең жана универсалдуу акылгөйү, уламыштагы библиялык пайгамбарлар өңдүү, болмуштун жашырын сырларын жана чексиз түбөлүктүн түпкү маңызын алдын ала көрүүчү деп баалайт [52].

Академик А. Эркебаев дагы Айтматов таануунун туура багытта өнүгүүсүнө маанилүү салымын кошкон. Алсак, анын «Романдын кези келдиби?» деген макаласында кыргыз жазуучуларынын көп сандаган романдары талданып, ошолордун ичинен Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы эстетикалык ачылыш катары бааланат [100, 105-б.]. Түшүнгөн адамга бул өтө жогору баа. Окумуштуу аталган романдын терең аксиологиялык мазмунга ээ экенин илгиртпей туят. Ал романда адамзатка

таандык түрдүү баалуулуктар чагылганын белгилейт: «...мында ар кайсы коомдун жана рухий кубулуштардын, тарыхтын ар кандай катмарларынын бекем синтези берилип жатпайбы: өткөн күн, бүгүнкү күн, эртеңки күн, жер жана башка планета, кичинекей разъезд жана шаар, согуш жана тынчтык, эмгек жана бекерпоздук, эстен айрылуу жана түбөлүктүү эске жетишүү, трагедия жана ирония, сүйүү жана жек көрүү, адам жана жаныбар, эне жана бала, ата жана бала, реалдуулук жана шарттуулук, атүгүл фантастика, накта көркөм тил жана апачык публицистика – деги койчу, баары жоктун баары бар» [100, 107-б.]. Анын пикиринде аталган романда бир адамдын тагдыры жалпы адамзаттын тагдырына тамырлашат, ал адам ааламдын борборуна коюлат. Бул жазуучу тарабынан адамдын бийик баалуулук экенин таануунун накта өзү. А. Эркебаев улуу жазуучунун чыгармачылыгына кайрылып, «Жаңы эпосту жаратуучу» деген терең концепциялуу макаласын жазып, аны «Элдик эпостон адабий эпоско» аттуу эмгегине киргизген [101]. Мында ал Чыңгыз Айтматовдун сүрөткерлик бейнесинин көп кырлуу табиятын туура аныктоого жетише алган. Академик өзүнүн «Татаал тагдыр, таза жол» деген автобиографиялык маанайдагы китебинен орун алган «Цивилизация көркөм сөз өнөркездеринин көзү менен» деген эссеисттик маанайдагы макаласында да Чыңгыз Айтматов темасына кайрылат [102]. Анда негизинен Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шаханов биргелешип жараткан көркөм туундулардын касиет-сапаттары туурасында жандуу талдоо жасалат. А. Эркебаевдин эмгектери улуу жазуучунун чыгармачылыгынын маанилүү кырларын башкалардан өзгөчө ачып бергени менен кызыктуу.

Ушул жерден кошумчалай кете турган сөз, филология илимдеринин доктору, профессор О. Ибраимов да өзүнүн «История кыргызской литературы XX века» деген наамдагы 2 томдон турган адабият таануучулук эмгегинде, ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун 90 жылдык юбилейине арналып жазылып, алгач Астанадан «Гылым» басмасынан «Айтматов. Последний писатель империи» деген аталыш астында жарык көрүп, андан кийин Москвадан «Молодая гвардия» басмасынан «Чингиз Айтматов» деген аталышта «Жизнь

замечательных людей» сериясынын 1739-чыгарылышы катары басылган биографиялык мүнөздөгү эмгеги менен Айтматов таануу салаасына бир катар маанилүү идеяларды тартуулап, анын кыйырын кеңитүүгө белгилүү өлчөмдө олуттуу салым кошконун белгилей кетүүгө тийишпиз.

Адабиятчы биз жогоруда көрсөткөн эмгектеринин биринчисинин 1-томунда 1953-жылы И. Сталиндин көзү өтүүсү жана Н. Хрущевдун жеке инсанга сыйынуу жана анын кесепеттери жөнүндөгү доклады менен совет мамлекетинде жаңы доор башталганын айта келип, кыргыз адабиятында бул доор Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына дал келгенин белгилейт [53, с. 385]. Ушул фундаменталдуу эмгегинин 2-томунда болсо, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн таасын ачып берет. Залкар калемгердин эч кимдикине окшобогон жаркын чыгармачыл бейнеге ээ болуусуна түрткү болгон жагдайлар катары ал төмөнкүлөрдү белгилейт: «И раннее духовное созревание. Раннее узнавание глубинных проявлений человеческой природы, восторг величием духа самых простых людей в самое трудное время, в годы войны, без отца, как старший в семье, живя в настоящей кыргызской глубинке» [54, с. 34-35]. Окумуштуунун пикиринде, турмуштук татаал перипетияларды баштан кечирген сүрөткер өз чыгармачылыгында башкы орунга адамды койгон: «...любая часть мира – это его модель, его семиотическая парадигма. Ось этой модели, её неизменная доминанта – это человек, это люди» [54, с. 146]. О. Ибраимов Ч. Айтматов XX кылымдын 70-жылдарында адабиятта өзүнүн атактуу повесттеринин бүткүл пафосу аркылуу ишке жарамдуу гуманизмди бекем орун-очок алдырганын айтат [54, с. 249]. Ушунун өзү Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында адамга жана анын турмуштук, руханий-адептик баалуулуктарына зор көңүл бурула баштаганын көрсөтөт. Окумуштуу Чыңгыз Айтматовдун советтик мезгилдеги романдарына карата ой жүгүртүп мындай дейт: «Романы восприняты как крик души, самая искренняя исповедь человека, самое сокровенное слово писателя, который лично испытал на себе, на судьбе своей семьи все драматические перипетии XX столетия, особенно страны по имени Советский Союз» [54, с. 346-347].

Профессор О. Ибраимовдун Ч. Айтматовдун 90 жылдык юбилейине арналган биографиялык чыгармасында болсо, улуу калемгердин көркөм чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн жалпы адамзат коому үчүн маани-маңызынын зорлугу өзгөчө таамай ачылат. Окумуштуу залкар калемгердин өмүр жолунун урунттуу учурдарына токтолуп, ошол эле маалда анын чыгармачылыгынын жеке турмушу менен тыгыз байланышта өнүгүүсүнө кызыктуу сереп жасап, ал жараткан көркөм-адабий туундулардын баалуулуктук мазмунуна туура талдоо кылып, аягында маанилүү тыянактарды чыгарат. Ал мындай оюн ортого салат: «Айтматов еще долго будет оставаться примером истинной приверженности общечеловеческим ценностям. Его стоический гуманизм базировался на родной киргизской культуре, которую он обогатил, наполнив новым содержанием, связав с русской, а через нее – с европейской цивилизацией. Собственно, в этом и заключался феномен Айтматова, если угодно – его загадка и разгадка. Прочная, удивительно органичная национальная основа его творчества обретала морально-этическое наполнение, а его уникальный писательский голос – достоверность и правдивость, когда он касался насущных вопросов жизни человека XX века, человека равнодушного, пристрастного, духовно сложного» [55, с. 216]. Арийне, улуу жазуучунун романдарынан биз ал дайыма жалпы адамзаттык моралдык-этикалык баалуулуктар, анын ичинде «акыйкаттык», анын татаал жолу тууралуу идеяларды арбын кездештире алабыз. Бул жагынан О. Ибраимовдун Айтматовдун чыгармачылык уникалдуулугу катары ишеничтүүлүк менен чынчылдыкты, акыйкаттыктын солк эткис негиздерин көрсөткөнү абдан туура.

Орус сынчысы В. Левченко илим дүйнөсүнө «Чингиз Айтматов: Проблемы поэтики, жанра, стиля» (1983) деген эмгеги менен таанылды. Анын мындан бөлөк Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган бир катар маанилүү илимий макалалары бар. Ал кыргыз калемгеринин поэтикалык дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрүн, тар алганда кыргыздын, кең алганда чыгыштын улуттук маданияты менен фольклорунун башаттарына катнаштырып иликтөөгө алат. Ошондой эле залкар калемгердин чыгармачылыгындагы жалпы дүйнөлүк жана

орус классикалык адабиятынын салттарына да көңүл бурат. В. Левченко Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына таандык мүнөздүү өзгөчөлүктү төмөнкүчө белгилейт: «И у Айтматова все, разумеется, разложено по полочкам, но эти полочки так незаметно и искусно вмонтированы в стену, что не «бросаются в глаза», не задевают нас, не оскорбляют вкуса; мы с удовольствием и без подталкиваний идем за автором от полки к полке, словно бы их не замечая» [65, с. 23].

Кыргыз адабиятчысы Эсенбай Нурушев өзүнүн «Айтматология: «Жамийла» жана улуттук эрос» аттуу соңку эмгегинде өтө кызыктуу пикирлерин ортого салды. Анын ою боюнча Чыңгыз Айтматов өзүнүн бүткүл чыгармачылык жолунда адам ариети, адамдын кайгы-касирети жөнүндө акыл калчап келген. Ал азыркы синергетиканын атасы болуп саналган окумуштуу Илья Пригожиндин «Жаратылыш биз үчүн жаралган эмес, ал биздин эркибизге баш ийбейт. Андыктан адамдын өткөндөгү бардык авантюрасы үчүн бизге жооп бере турган мезгил келди» [78] деген сөзүн алып туруп, кыргыз калемгери Ч. Айтматов да мына ушул үчүн абыгер чегип, санааркап келгенин көрсөтөт: «Айтматовдо бу да бар! Болгондо да аталган идея анын көптөгөн чыгармаларында, айтылуу «Ак кемеден» баштап акыркы «Тоолор кулаганда» романына чейин рефрен болуп жаңырып турат», [71, 8-б.] - дейт. Окумуштуу Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү адабияттагы бүт дүйнөлүк маанидеги көрүнүшкө айланганын белгилейт. Ал эми мындай даңазага кыргыз жазуучусу өз чыгармаларында өзү тутунган баалуулуктарын кейипкерлеринин бейнеси аркылуу таасын чагылтуу менен жеткени чындык.

КР УИАнын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор Абдыкадыр Садыков Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын ар тараптуу илимий иликтөөгө алып, өз изилдөөсүнүн натыйжалары боюнча көптөгөн орчундуу эмгектерин, ошондой эле нечендеген мазмундуу макалаларын жарыялаган. Ал Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын башаттарын, чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн, калемгердин фольклордук сюжеттерди, көркөм сөз каражаттарын колдонуусун,

каармандарынын образдарын түзүү чеберчилигин, анын көркөм дүйнөсүндөгү дүйнөлүк адабияттын сабактарын, публицистикасын, котормочулугун, илимде Айтматов таануу салаасынын пайда болуусун жана өнүгүүсүн ж.б. маселелерди талыкпай изилдеп келет. Даңазалуу окумуштуунун терең ишениминде «...Айтматов өзүнүн чыгармачылыгында эки булакка: элдик оозеки чыгармачылыкка жана реалисттик адабияттын салттарына таянат» [82, 110-б.]. Ал эми элдик оозеки чыгармачылык да, реалисттик адабият да адам баласына нечендеген терең баалуулуктук мазмунга ээ көркөм-адабий туундуларды берген.

Дагы бир кыргыз окумуштуусу, филология илимдеринин доктору, профессор Лайли Үкүбаева да өз илимий ишмердигин Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы менен бекем байланыштыргандардын бири. Бул инсан кандидаттык (1979-ж.), докторлук (2001-ж.) диссертацияларын улуу калемгердин чыгармачылыгына арнаган. Ошондой эле Ч. Айтматовдун көркөм-адабий устаканасын иликтеген бир нече маанилүү эмгектерин, ондогон макалаларын жазып, жазуучунун чыгармачыл дүйнөсүнүн кеңири изилденүүсүнө жетиштүү салымын кошкон. Анын баамында «Жазуучунун чыгармачылык палитрасы аябагандай бай жана универсалдуу, баяндоо, сүрөттөө стили көп түрдүү, полифониялуу. Бир эле чыгарманын алкагына лиро-романтикалык, реалисттик, катаал реалисттик стилдерди сыйлыгыштырып, реалисттик-турмуштук, мифтик-метафоралык, фантастикалык-метафоралык сүрөттөөлөрдүн гармониясын түзүүгө устат» [93, 226-б.]. Арийне, залкар калемгердин мындай бийик чеберчиликке ээ болуусу анын көркөм-эстетикалык ой-чабыты менен тыгыз байланышта экени шексиз. Айтматов өзү түзгөн көркөм туундуларда өзүнүн бийик аң-сезимин, акыл-оюн, турмушта карманган асыл дөөлөттөрүн чагылтат.

Улуу муундун салттарын улап келаткан кыргыз адабиятчысы, филология илимдеринин доктору, профессор Жылдыз Бакашова да кандидаттык (1992-ж.), докторлук (1998-ж.) диссертацияларында кыргыздын чебер калемгери Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдеген. Ал улуу жазуучунун

чыгармачылыгы боюнча бир нече илимий эмгектерин, ондогон макалаларын жарыкка чыгарган. Ж. Бакашова жазуучунун чыгармачылык ишмердикте салыштыруу менен метафораны, көркөм шарттуулукту, көркөм символдорду колдонуу чеберчилигине, б.а. көркөм чеберчилигине кызыгат. Аталган окумуштуу Ч. Айтматов кандай гана көркөм сөз каражаттарын, көркөм ыкмаларды колдонбосун, баары бир алар реалисттик мүнөздө ишке чегилерин пейзаждык салыштыруулардын мисалында минтип белгилейт: «Пейзажные сравнения Ч. Айтматова подлинно реалистичны. В его пейзажах нет никакой абстракции. Они гармонично связаны с динамикой сюжета и психическим состоянием героев» [26, с. 307].

Ошентип, жогоруда ысымдары аталган окумуштуулар Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө чоң салым кошушту да, адабият таануу илиминдеги Айтматов таануу салаасынын масштабын, ареалын, алкактарын эбегейсиз кеңейтишти. Анткен менен, Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүн изилдөөдө карала турган бир катар илимий маселелер али да болсо бар. Алардын бири – улуу сүрөткердин чыгармаларынын көркөм аксиологиясы болуп саналат. Мунун эң негизги себеби, калемгердин дээрлик бардык чыгармаларына терең баалуулуктук мазмун тийиштүү.

Адабият таануу илиминде Айтматов таануу жаатында илимий диссертациялардын жазылып корголушу ХХ кылымдын 70-жылдарында башталып, бүгүнкү күндөргө чейин учугу үзүлбөй уланып келатат. Адабият таануунун аталган салаасына алгачкы чыйыр салынгандан бери бир нече ондогон илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын жыйынтыктары расмий коргоого коюлду. Биз Айтматов таануунун түптөлгөндөн берки өнүгүү динамикасын элестүү көз алдыга келтирүү үчүн бул жаатта корголгон илимий изилдөөлөрдүн жадыбалын түзүп, ишибиздин аягында өзүнчө тиркеме катары бердик **(3-ТИРКЕМЕ)**.

Мына ушул илимий изилдөөлөр жөнүндө кеп кылсак, Кыргызстанга келсек, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү жылдарда төмөнкү окумуштуулар өздөрүнүн изилдөөлөрүн жүргүзүп, диссертацияларын

коргошкон: И. Разумная (1981); А. Акматалиев (1982); Ш. Орозакунов (1982); В. Ким (1983); Е. Шагалова (1984); Н. Сыдыков (1986); К. Асаналиев (1989); И. Сошникова (1989); А. Акматалиев (1990); Н. Губарева (1990); Ж. Бакашова (1992); К. Айылчиев (1992); К. Кулиев (1992); Пэн Мэй (1996); Д. Асакеева (1997); Н. Айтбаева (1998); В. Сабирова (1999); Т. Турдукожоев (2000); Л. Үкүбаева (2001); С. Юрьева (2002); А. Жантаев (2003); А. Сарыгул (2003); Г. Жумаева (2004); Н. Садыкова (2004); Ф. Алиева (2005); Н. Сардарбек кызы (2005); М. Савина (2008); Ш. Зикираева (2011); М. Ожакбеги (2012); М. Келдибай кызы (2013); Н. Тыныстановна (2014); Г. Сатаева (2015); Р. Сырдыбаева (2015); Ж. Арстанбекова (2016); А. Мокеева (2016); М. Текешова (2016); А. Качкынбай кызы (2017). Биз маалыматтарды алфавиттик эмес, хронологиялык тартипте бердик.

Жогоруда аты аталган илимпоздордун эмгектери ар түрдүү адабият таануучулук темаларды чагылткан, алсак, адабияттардын өз ара байланышы; жазуучунун адабий-эстетикалык көз караштары, адам концепциясы, чыгармаларынын жанрдык бөтөнчөлүгү, котормочулук чеберчилиги; көркөм образдын поэтикасы, айтматовдук поэтиканын фольклор менен байланышы; чыгармачылыктагы реалисттик көркөм символика; пейзаждын, салыштыруу менен метафоранын, символдордун көркөмдүк кызматы; кош тилдүү чыгармачылыктын стилдик бөтөнчөлүгү, чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрү; сюжет куруу, композиция, көркөм метод, көркөм психологизм, тарыхый эс, абийир-уят, мезгил жана мейкиндик проблемалары; көркөм туундуларында нравалык-философиялык маселелердин чагылышы; сүрөткер жана доор, тагдыр, конфликт, мүнөз маселелери; Айтматовдун чыгармаларын которуунун маселелери; көркөм туундуларынын чет өлкөлөрдө кабыл алынышы ж.б.

Ал эми Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын чет өлкөлөрдө, анын ичинде мурдагы Советтер Союзунун аймагында, адабият таануучулук өңүттө изилденишине келе турган болсок, төмөнкү окумуштуулар өз изилдөөлөрүнүн натыйжаларын жарыялап, диссертацияларын коргошконуна күбө болобуз: А.

Абдылкадыров (1973); Ш. Азизов (1974); А. Исенов (1975); Г. Расулова (1975); Г. Зайдия (1979); Л. Укубаева (1979); А. Газизова (1980); П. Мирза-Ахмедова (1981); Э. Никадэм (1983); А. Ишанова (1984); В. Славина (1984); М. Бару (1986); М. Дадажанова (1986); Н. Руми (1987); Ж. Рыскулова (1987); С. Ярлагадда (1987); Н. Папанинова (1988); А. Асанова (1989); Б. Тагаев (1989); Х. Ф. Абдул (1991); Янь Цзюйхуа (1991); А. Изюмова (1992); И. Мамедова (1993); Нгуен Тхи Бе (1993); Пу Сяо Лун (1993); Г. Сыдыкова (1993); Тон Тхи Тхао Мьен (1993); Г. Койчуманова (1995); Ж. Бакашова (1998); Е. Мироненко (2002); В. Юлдашева (2002); Л. Федотова (2003); О. Кобзева (2004); М. Мискина (2004); Ж. Ботабаева (2006); Х. Темаева (2010); З. Бобоалиева (2016) ж.б.

Чет элдик адабият таануучулардын изилдөө объектисине романтикалык идеал жана сюжеттик коллизия, чыгармачылыктагы улуттук жана интернационалдык, жалпы адамзаттык жана улуттук, адам жана турмуш чындыгы, көркөм-публицистикалык тең жаратмандык, нравалык-философиялык изденүүлөр, эстетикалык идеал, психологиялык талдоо, көркөм психологизм, гуманизм, адабий байланыштар, котормо маселелери; жазуучунун чеберчилиги, поэтикасы, публицистикасы, дүйнө жана адам концепциясы, улуттук мүнөздүн автордук концепциясы, реализми менен жеке стилинин өзгөчөлүктөрү проблемалары; чыгармачылыгындагы улуттук эпикалык салт, фольклордук-мифологиялык контекст жана мотивдер, философиялык проблематиканын көркөм иштелиши, мүнөз түзүү, адептик тандоо, чыгармаларынын чет өлкөлөрдө кабыл алынышы темалары киргенин көрө алабыз.

Белгилей кете турган жагдай – мурдагы Фрунзе, азыркы Бишкек шаарынан бир катар чет элдик изденүүчүлөр өз диссертацияларын коргошкон (К. Кулиев, Пэн Мэй, А. Сарыгул, М. Ожакбеги), ошол эле учурда чет өлкөлөрдөн (негизинен мурдагы союздук республикалардан) кыргызстандык бир канча изденүүчүлөр өз изилдөөлөрүн жакташкан (Л. Үкүбаева, Ж. Рыскулова, А. Асанова, Б. Тагаев, Г. Сыдыкова, Г. Койчуманова, Ж. Бакашова). Бул көрүнүш Айтматов жараткан көркөм дүйнөгө кызыгуу жана аны изилдөөгө

алуу географиялык алкактар менен чектелбей турганын көрсөтөт. Чыңгыз Айтматовдун көркөм адабий туундулары бүт дүйнөлүк аралда кеңири таралуу алуу менен бирге, анын чыгармачылыгын изилдөө жумуштары да дүйнөлүк масштабда илимий изилдөөлөрдүн объектисине айлантылган.

Айта кетүүчү маселе, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын жеке эле адабият таануучулар изилдешпейт. Бүгүнкү күндө залкар сүрөткер түзгөн албан сырдуу, миң кырдуу көркөм дүйнө башка социалдык-гуманитардык илимдердин өкүлдөрүн да кызыктырып, алардын изилдөөчүлүк шыктарын ойготуп, иликтөө жүргүзүүгө түртүп келатат. Маселен, бир аз мисалдар келтирсек, филологиянын танапташ тил илимдери өңүрүндө У. Бахтикиреева «Художественные функции лексики с национально-культурным компонентом семантики в романе Чингиза Айтматова «И дольше века длится день» (1995); С. Өмүралиева «Тексттин семантикасы жана структурасы: (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча)» (1999); А. Новикова «Сравнительный анализ произведений Чингиза Айтматова на русском, немецком и английском языках» (2006); К. Нармырзаева «Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмүнүн мисалында)» (2009); Н. Абдыракматова «Особенности межъязыковой трансформации фразеологических единиц (исследования лингвокультурологической специфики переводов романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день» на немецкий и кыргызский языки» (2012); А. Кабатай кызы «Абзац в структуре художественного текста как показатель индивидуального стиля писателя (на материале произведений Ч. Айтматова)» (2016); Н. Чоңмурунова «Концепты «Добро» и «Зло» в языковой картине мира в произведениях Ч. Т. Айтматова» (2017); И. Сагынбеков «Статистика и стилистика языка в произведениях Ч. Айтматова» (2018); У. Эмирдаг «Ч. Айтматовдун «Кыямат» жана О. Памуктун «Байкуштардын музейи» романдарындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрү» (2018); педагогикалык илимдер тармагында А. Мамбеталиев «Методика изучения жизни и творчества Чингиза Айтматова в средней школе» (1971); Б. Байсабаев «Жогорку класстарда Ч. Айтматовдун

өмүрү, чыгармачылыгын окутуунун илимий-методикалык негиздери» (2001); Р. Курманходжаева «Проблемы нравственного воспитания и формирования личности в творчестве Чингиза Айтматова» (1989), «Педагогические воззрения Ч. Айтматова» (2002); Э. Абдырасулова «Научно-методические основы изучения произведений Чингиза Айтматова в 5-7 классах»; А. Муратов «Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери (Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында)» (2010); Ф. Дейдиева «Педагогические основы изучения произведений Ч. Айтматова в духовном совершенствовании учащихся общеобразовательных школ» (2015); К. Кимсанов «Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» (2016); Ж. Тажибаева «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы инсанды калыптандыруу идеялары жана аларды адабият сабагында окуп-үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери» (2017); А. Байтокова «Болочок мугалимдердин жалпы адамзаттык баалуулуктарын калыптандыруу» (Ч. Айтматовдун чыгармаларынын үлгүсүндө)» (2020); философиялык илимдер жаатында К. Ибраимов «Миф и миропонимание в гуманистической философии Чингиза Айтматова» (1998); Д. Шакирова «Проблема диалога культур Восток-Запад в произведениях Чингиза Айтматова: историко-философский анализ» (2011); Б. Тагаев «Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы назиктик маселеси» (2014) ж.б. диссертацияларын коргошкон. Бул көрүнүш Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына карата жалпы эле социалдык-гуманитардык илимдер тутумунда кызыгуу бир кыйла күчтүү экенин күбөлөндүрөт.

Арийне, жогорудагы маалыматтарды көздөн өткөрө талдай олтуруп, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы илимде мүмкүн болушунча толук изилденип бүттү, эми анын көркөмдүк ишмердүүлүгү туурасында айта турган деле сөз калбады деген маанай жаралышы ыктымал, бирок улуу жазуучунун көркөм-адабий, публицистикалык, философиялык мурастары өзгөчө терең баалуулуктук табиятка ээ, андыктан анын чыгармаларын ар бир жолу кайра

окууда мурда баамга илинбеген жаңы ойлорду, идеяларды, табылгаларды ачууга болот. Ошол себептен, А. Садыков «Залкардын адабий мурастарынын ачыла элек сырлары дагы эле көп» [83, 21-б.] деп белгилейт. Демек, Айтматов таануу илимий тармагынын алдында али да болсо иштеле турган көп жумуштар, жүргүзүлө турган изилдөөлөр өз кезегин күтүп жатат. Биз ал иштердин бири катары залкар сүрөткердин романдарындагы көркөм аксиологиясын изилдөөнү белгилейбиз. Бул анын чыгармачылыгын баалуулуктук аспектке иликтөө аркылуу жүзөгө ашат.

2-§. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын баалуулуктук аспектте изилдөө кыргыз адабият таануусунун келечектүү багыты катары

Бүгүн дүйнө жүзүндө социалдык-гуманитардык илимдер тутумунда, анын ичинде адабият таанууда, илимий изилдөөлөргө карата түрдүү методологиялык ыкмалар, мамилелер колдонулуп келатат. Биз жашаган дүйнөдөгү турмуш чындыгы кандай көп түстүү болсо, аны көркөм адабиятта чагылтуу да түркүн ыраңга боёлуп, натыйжада көркөм-адабий процесстин туундуларын изилдөө да түрдүү методологияны колдоно баштады. Азыр дүйнөлүк адабият таанууда кадыресе түптөлүп, кадимкидей орун-очок алып калган методология көркөм чыгармаларды аксиологиялык (баалуулуктук) аспектте изилдөө болуп саналат. Ал эмнеге багытталат?

Орус окумуштуусу В. Пивоев бул суроого төмөнкүчө жооп берет: «Аксиологический (направленный на выяснение ценностных оснований);» [74, с. 234]. Демек, аксиологиялык изилдөө баалуулуктук негиздерди аныктоого багытталган. Адабият таанууга колдонмолуу айтсак, сүрөткер тарабынан түзүлгөн көркөм дүйнөнүн жерпайында (фундаментинде) турган жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкындоо зарыл болот. Аталган окумуштуу дүйнөнү, анын ичинде көркөм дүйнөнү, гуманитардык аспектте таануунун жана андоонун эң маанилүү усулдарынын катарына аксиологиялык усулду киргизет да, мында эмне маселелер караларын кашаа ичинде көрсөтөт: «Аксиологический (изучение ценностной картины мира; ценностных потенциалов, отношений и структур; процесса и характера оценивания; основания оценки, ее характера, угла зрения; шкалы ценностей, сравнимости и измерения ценности; темпоральности ценности; онтологии ценности и оценки; аксиологики);» [74, с. 235].

Көрүнүп тургандай, көркөм адабият дүйнөсүн аксиологиялык аспектте изилдөөдө карала турган маселелер бир кыйла арбын. Албетте, ар бир жазуучу чыгармасында өзү жашаган дүйнөнүн сүрөтүн түзөт эмеспи. Ошол дүйнөдө кандай баалуулуктар басымдуулук кылат? Оңбу, же терспи? Ушуну ачуу

аркылуу калемгер дүйнөнүн баалуулуктук сүрөтүн тартат. Ал түзгөн кейипкерлер жашоодо кайсы баалуулуктарды башкы орунга коюшат? Сүрөткер өз чыгармасынын кейипкерлеринин жүрүм-туруму, иш-аракеттери, сүйлөгөн сөздөрү, тышкы кебетеси аркылуу алардын мүнөздөрүн ачаарын билебиз. Бирок ушул эле каражаттардын жардамы менен ал өз чыгармасындагы кейипкерлердин ортосундагы баалуулуктук мамилелерди, ар бир кейипкердин дөөлөттүк чарк-чамасын, же дараметин, кубатын да ачат. Кейипкерлердин баалуулуктук багыт алуулары көркөм-адабий туундунун аксиологиялык түзүлүшүн да аныктайт.

Көркөм чыгарманын баалуулуктук түзүлүшү деген эмне? Буга кийинки кезде жарык көргөн маалыматтамалык мүнөздөгү булактарда мындайча жооп айтылат: «**ЦЕННОСТНАЯ СТРУКТУРА** (литературного) произведения – сложное эстетическое единство произведения художественной литературы, мир персонажей которого открывается как поляризованный противоположными ценностями.

Ценностная структура произведения не находится где-то «рядом» с какими-либо иными его аспектами, а реализуется в них. Это означает, что в художественном произведении отсутствуют ценностно индифферентные, «нейтральные» детали. Сложность ценностной структуры произведения определяется пересечением различных точек зрения персонажей, повествователя – в художественном целом, которое, в свою очередь, является авторским ценностным горизонтом» [77, с. 290].

Ошентип, адабий чыгарманын баалуулуктук түзүлүшү анын кейипкерлеринин дүйнөсүн карама-каршы баалуулуктар аркылуу ачып берүүчү татаал эстетикалык биримдик экен. Түшүндүрө кетсек, жашоодо ар бир адамдын өз керт башына таандык жеке мүнөзү, ошондой эле ал адам турмушта бекем карманган жеке баалуулуктары бар. Мисалы, бирөө өз жашоосунда акыйкаттыкты, чындыкты баарынан жогору коюп, «баш кесмек бар, тил кесмек жок» деп, чындык үчүн күрөшүүдөн эч тайсалдабаса, башка бир адам калп айтып, кара жанын жеп болсо да өзүнүн жеке жашоосун жакшыртууну, «күндүк

өмүрү болсо, түштүгүнө жорго минип», жыргап-куунап өтүүнү эңсейт, ошого умтулат. Бардык эле жазуучулар өз чыгармаларында ушундай карама-каршы пейилдүү адамдарды, алардын оң жана терс кылык-жоруктарын тартып беришет. Көркөм адабиятта карама-каршы баалуулуктардын уюлдашуусу аркылуу кейипкерлердин дүйнөсүн, анын ичинде жан дүйнөсүн ачуу деген мына ушул.

Анан дагы биз түшүнгөн нерсе – чыгарманын баалуулуктук түзүлүшү анын өзүндө, мазмунунда ишке ашат. Демек, көркөм чыгармада баалуулуктук жактан ага эч тиешесиз, бейтарап бир да деталь болбойт. Адабий чыгарманын баалуулуктук түзүлүшүнүн татаалдыгы анда кейипкерлердин жана баяндоочунун көз караштарынын кесилишүүсү менен аныкталат. Кээде автор өз кейипкерлерине өздүк дүйнө көрүмүн, аң-сезимин, ой-пикирлерин сиңирет, мындай учурда алардын турмуштук-адептик баалуулуктары белгилүү даражада дал келет. Айрым учурда баяндоочу өз кейипкери менен дискуссияга түшөт, бул жагдайда алардын ортосунда карама-каршылыктар келип чыгат да, аксиологиялык көз караштардын кагылышуусу орун алат.

Жогоруда биз келтирген шилтеме «көркөм бүтүндүк», б.а. көркөм-адабий чыгарма – бул «автордун баалуулуктук горизонту» деген ой менен тыянакталып жатат. Дал ошондой, кандай гана автор болбосун өз чыгармасына өзү турмушта тутунган баалуулуктарды киргизет, өзүнүн баалуулуктук идеяларын, позициясын сиңирет. Демек, көркөм-адабий жаралгаларды аксиологиялык аспекттен изилдөөнүн терең илимий-теориялык негизи бар. Биз азыркы адабият таанууда түзүлгөн мындай кырдаалдан бой качырып, четке чыга бере албайбыз.

Окумуштуу В. Пивоев изилдөөнүн аксиологиялык усулунда каралуучу маселелердин катарына баалоону, баалоонун негиздерин, мүнөзүн да кошкон. Албетте, бардык эле адабиятчылар калемгерлер жараткан көркөм туундуга карата баалоочулук ишмердикти жүзөгө ашырышат. Бул айныксыз чындык. Бирок баалуулуктук аспектте изилдөөдөгү баалоонун бир айырмасы бар. Анда ошол изилдөө объектисине айланган көркөм-адабий туундунун өзүндө

камтылган баалоо ачылат. Бул процесс төмөнкүчө сыпатталат: «Художественное произведение обнаруживает два принципиально различных типа оценок. Оценки персонажей или повествователя прямо высказываются в тексте. Эти прямые оценки имманентны изображаемому миру. Поэтому им присущ непосредственный, «жизненный» (этический) характер. Другого типа оценка открывается на границе изображаемого мира в художественной форме. Она опосредована образом и выражается лишь им. Именно образные оценки суть собственно эстетические. Очевидна их принадлежность автору произведения» [77, с. 290].

Ошентип, баалуулуктук негиздеги адабият таануучулук изилдөөдө баалоонун эки тибине – көркөм чыгармадагы кейипкерлер менен баяндоочунун текстте түз айтылган баалоосуна, сүрөттөлгөн дүйнөнүн чек арасында көркөм формада образ аркылуу берилген баалоого көңүл буруу зарыл. Баалоонун аталган типтери көркөм-адабий туундудагы этикалык жана эстетикалык дөөлөттөрдү аныктоого көмөктөшөт. Анткен менен, баалоонун бул типтери автордун аң-сезиминен агылып чыгарын эсте тутуу абзел.

Кыргыз элинин сыймыгы болгон залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына келсек, алардын баарына – алгачкы аңгемелеринен баштап, повесттери менен романдарына, драмаларына, публицистикасына, философиялык диалогдоруна чейин терең аксиологиялык мазмун мүнөздүү. Алсак, жазуучунун алгачкы аңгемелери окурмандар журтун, анын ичинде адабиятчы-окумуштууларды кайдыгер калтырбады. Алар XX кылымдын 50-жылдарында Ч. Айтматов өз аңгемелери менен кыргыз прозасынын жаңы бийиктигин, жаңы горизонтторун ачканын белгилешет. Калемгердин «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелеринин башкы өзгөчөлүктөрү катары психологизм, лиризм, драматизм көрсөтүлөт [20, 166-б.; 63, 442-б.].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы аңгеме жанрынан башталып, жаш калемгердин бир катар аңгемелери кадыресе дурус идеялык-көркөмдүк сапаты менен окурмандардын көңүлүн бурган. Мисалы, ал кезде ишмердүүлүгү жаңы башталган адабиятчы К. Асаналиев 1957-жылы эле өзүнүн «Кыргыз

аңгемелеринин айрым маселелери» деген макаласында «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелеринде сюжеттик оригиналдуулук бар экенин, муну аңгеме жанрына кирген жаңылык катары караса болорун белгилейт [21, 84-96-бб.]. Чындай келсек, адабиятчынын аталган макаласы Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча тырмак алды эмгек болуп саналат. Кийин А. Садыков «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелеринде автор психологиялык анализге шыктуу экенин, драматизмди чегине жеткире колдоно ала турганын көрсөткөнүн билдирет [60, 442-443-бб.]. К. Артыкбаев болсо «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелери аркылуу жазуучу кыргыз аңгеме жанрынын жаңы горизонтторунун көшөгөсүн ачууга аракеттенгенин айтат [20, 166-б.]. Бизди кызыктырганы, жогоруда келтирилген аңгемелерде адамдын ички дүйнөсүн, тутунган дөөлөттөрүн чагылтуу далалаттары бар. Мына ушунун өзү улуу сүрөткердин аңгемелеринен тарта аксиологиялык изилдөө жасоо үчүн негиз барлыгын көрсөтөт. Албетте, анын аңгемелери көркөм сөз өнөрүнүн сырларын үйрөнүүгө багышталган үйрөнчүк тажрыйбалар экени шексиз [53, с. 36; 64, 538-б.]. Ошентсе да кыргыздын белгилүү адабиятчысы К. Асаналиев жогорку аңгемелерде Ч. Айтматов өзүнүн изденүү пафосун адамды карай багыттаганын айтат [64, 538-б.].

Ал эми адам болсо – бул турмуштагы эң чоң дөөлөт. Кыргыз эли «Башы тоголоктун баары эле адам боло бербейт» [76, с. 41] деп, адам атына, адам затына өзгөчө зор аксиологиялык маани берет. Ошол эле маалда дүйнө жүзүндөгү ар бир адам өзүнчө аалам, анын өзүнө таандык баалуулуктар тутуму бар. Адамдын жан дүйнөсүн, табиятын ачуу оңой-олтоң иш эмес. Ошол себептен немецтин классик жазуучусу Т. Манн «Человек – это загадка, и в основе человечности всегда лежит преклонение перед этой загадкой» [79, с. 323] дейт. Орустун улуу сынчысы В. Белинский: «Человек всегда был и будет самым любопытнейшим явлением для человека» [79, с. 323] деп тамшанат. Бул сөздөр бекеринен айтылып отурганы жок. Көркөм адабиятта адам жана анын турмушу негизги объектиге алынып, чыгарманын кейипкеринин туу туткан баалуулуктары ачылып, натыйжада ар бир чыгарма эң ар түрдүү, кээде карама-

каршы адамзаттык дөөлөттөрдүн тогошкон уюлуна айланат. Демек, көркөм-адабий чыгармачылык процессти, анда түзүлгөн көркөм туундуларды баалуулуктук негизде изилдөөнүн олуттуу теориялык-методологиялык өбөлгөсү бар.

Чыңгыз Айтматовдун алгачкы повесттери – «Бетме-бет», «Обон» («Жамийла») окурмандар журтунун бүйүрүн кызытып, ар түрдүү, кээде карама-каршылыктуу пикирлердин туулушун шарттаган. Алсак, аталган повесттерге жалпысынан жаңы сөз, жаңы көрүнүш катары баа берилип, жакшы кабыл алынган айтылат [22, 25-б.]. Өзгөчө «Жамийла» повести кызуу талаш жаратат. Бирок Мухтар Ауэзовдун «Путь добрый» аттуу рецензиясы чыгарманын тегерегиндеги ызы-чууларга чекит коёт. Анын баасы төмөнкүдөй: «Повесть Чингиза Айтматова психологична, естественна, изящна и проста. Она приятна правдивостью душевных состояний, тонко подмеченных и сдержанно, выразительно, даже порой коротко обрисованных...» [25]. Залкар сүрөткер жаш калемгердин чакан повестинде укмуштай бир чынчылдык, мүнөздүн сулуулугу бардыгын белгилейт. Мындан улам повесттин терең дөөлөттүк мазмунга ээ экенинен шек санабасак болот. Өз кезегинде «Жамийла» повести жөнүндө Л. Арагон, К. Асаналиев, К. Бобулов, З. Кедрин, Р. Кыдырбаева, И. Нонешвили, М. Рудов, А. Салиев, В. Чалмаев ж.б. көптөгөн адабиятчылар, карапайым окурмандар дагы, оң пикирлерин жазып чыгышат. Алардын баары жаш жазуучу өз чыгармасында адам турмушундагы маанилүү дөөлөттөрдүн бирин – сүйүүнү күтүүсүз ыңгайдан чечмелегенин белгилешет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын илимий изилдөөнүн башаты ушундайча ачылат. Байкап көрсөк, пикир айткандар өздөрү ал кезде баамдашпаса да, улуу жазуучунун көркөм дүйнөсүн дөөлөттүк негизде изилдөөнүн чыйырын салып коюшкан.

Чыңгыз Айтматовдун 1963-жылы Москвадан «Советский писатель» басмасынан жарык көргөн «Повести гор и степей» аттуу орус тилиндеги повесттер жыйнагы (буга «Лицом к лицу», «Джамиля», «Тополек мой в красной косынке», «Первый учитель», «Материнское поле» кирген) да окурмандардын, окумуштуулардын көңүлүн өзгөчө буруп, калемгердин чыгармачылыгын андан

ары изилдөөгө чоң түрткү болот. Аталган жыйнактагы чыгармалар туурасында Н. Губарева, С. Исаков, М. Корсунский, И. Микелинскас, А. Налдеев, К. Потапова, В. Тюрин, В. Финк, А. Хинт, В. Хорошхин, А. Циклаури ж.б. өздөрүнүн жылуу пикирлерин айтышкан. Алар бир нерсеге – Ч. Айтматовдун повесттеринде эмгекчи адамдар абдан сүйкүм сүрөттөлгөнүнө өзгөчө көңүл бурушкан. Демек, адам турмушунда эмгек дөөлөтү башкы орунда турарын, ушул аспекттен караганда, залкар калемгердин повесттери бекем дөөлөттүк негизге ээ экенин айтууга болот. Ошентип, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын дөөлөттүк аспектте изилдөөнүн негиздери анын чыгармаларына багышталган рецензиялар, макалалар аркылуу түптөлөт.

Чыңгыз Айтматов өзүнүн повесттеринде («Бетме-бет», «Жамийла», «Бото көз булак», «Кызыл жоолук жалжалым», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт») адамды, анын турмушун, турмушта тутунган дөөлөттөрүн изилдөөнүн бийик сересине чыгат. Профессор К. Артыкбаевдин ою боюнча жазуучунун повесттеринде учурдагы коом жана жеке адам, жаратылыш жана адам, өмүр жана өлүм, жашоо жана сүйүү, эски жана жаңы, жамандык жана жакшылык, адамгерчилик жана нааданчылык сыяктуу маселелер чоң философиялык күч менен чечилет [20, 460-б.]. Белгилүү адабиятчы К. Асаналиев «Бетме-бет» повестинен баштап эле ал ар бир чыгармасын ийине жеткирип, бүткүл күчү менен иштөөнү өзүнүн эстетикалык позициясына айландырганы, ар бир чыгармага өз «жүгүн» артууну көзөмөлдөгөнү сезилет» [22, 42-43-бб.] деген тыянак жасайт.

Залкар калемгер өз көркөм жаралгаларына эмне «жүк» арткан? Ал өзүнүн ар бир көркөм туундусуна өздүк автордук мөөрүн баскан. Автордун мөөрү – бул жашоодо ал тутунган руханий-адептик баалуулуктар, дөөлөттөр. Кандай гана чыгармада болбосун, анын авторунун аң-сезими, ой-кыялы, жан дүйнөсү, толгонуулары чагылат. Мына ушул «жүк» көркөм-адабий жаралгага баалуулуктук мазмун берет.

Чыңгыз Айтматовдун романдары («Кылым карытар бир күн», «Кыямат» – советтик мезгилде, «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – постсоветтик доордо жарык көргөн, бирок аларды философиялык-социалдык, руханий-адептик, баалуулуктук мазмуну бир көркөм бүтүндүккө бириктирип турат) болсо, өздөрүнүн терең аксиологиялык мазмуну менен зор кызыгуу жаратышты. Калемгердин чыгармачылыгына карата мындай эч өчпөгөн зор кызыгуунун себебин филология илимдеринин доктору, академик Абдылдажан Акматалиев төмөнкүчө түшүндүрөт: «Айтматовдун жазуучулук философиясы Адамдын улуулугуна, Жаратылыштын түбөлүктүүлүгүнө, Ыйык гуманизмге, Асылдык идеясына барып такалат. Айтматовдун жазуучулук устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоонун ар тараптуулугунда жана көп түрдүүлүгүндө» [15, 4-б.]. Бул байкоо абдан туура.

Заманыбыздын залкар сүрөткери Чыңгыз Айтматовдун макала-маектеринде берилген адабий-теориялык көз караштары да анын тутунган дөөлөттөрүн айкын чагылтат. Мисалы, жазуучу көркөм өнөрдүн милдетин төмөнкүчө аныктайт: «Искусство извечно стремилось ответить на вопрос: кто он, человек сегодняшнего дня, что он желает, к чему стремится, в чем видит проявление добра и зла, справедливости и несправедливости? Все эти нравственные, философские проблемы отныне предстоит нам решать на качественно новом уровне художественного мышления» [2, с. 56].

Чын эле адам деген ким, анын турмушта тутунган баалуулуктары кайсылар, ал өз жашоосунда жакшылыкты жамандыктан, адилеттүүлүктү адилетсиздиктен ажырата алабы? Адам баласынын тарыхында көптөгөн инсандар – ойчулдар, акындар, жазуучулар ж.б. – ушул суроолорго өз чыгармалары аркылуу талыкпай жооп издеп келишет. Мына ушундай изденүү көркөм чыгармачылыктын баалуулуктук маңызын түзөт. Натыйжада сүрөткер «акыйкаттык», «жакшылык», «сулуулук» дөөлөттөрү жөнүндө ой толгоп, аларды чыгармаларында чагылтат.

Чыңгыз Айтматов адам баласы көркөм чыгармалардан эмнени күтөөрүн да бизге насыяттайт. Анын пикиринде: «Людям свойственно искать в книге

прекрасное. Этого нельзя забывать. На земле не было бы понятия прекрасного, если бы не было неодолимой тяги человека к красоте в широком смысле этого слова. Мир прекрасного бесконечен и разнообразен. Находить новые краски этого мира, открывать новые глубины этого мира – значит служить народу, служить искусству, значит служить идеалам гуманизма» [2, с. 87]. Демек, көркөм өнөрдө башкы орунда сулуулук дөөлөтү турат. Сулуулук дүйнөсү болсо чексиз. Сүрөткер өз чыгармачылыгында сулуулуктун түркүн түспөл келбетин даана ача билсе, анда элге, көркөм өнөргө татыктуу кызмат өтөгөнү, өз милдетин аткара алганы ошол.

Чыңгыз Айтматов өз кезегинде дүйнөлүк адабияттын казынасы болгон китепкана топтомун («Библиотека всемирной литературы», 200 томдон турат) түзүүгө жана басып чыгарууга катышып, улуу адабияттарда адам өмүрү бийик дөөлөт экенин белгилеп, мындай сөзүн айтат: «Единство человеческого рода, ценность человеческой жизни – таков основной пафос, такова доминирующая тенденция всех великих литератур, возникавших в разных концах света, на разных языках, в разных исторических условиях, и в этом нас еще и еще раз убеждают шедевры мировой классики, представленные в «БВЛ»» [3, с. 79]. Анын терең ишениминде, кайсы гана адабиятта болбосун адам өмүрүнүн баалуулугу астыңкы орунда турууга тийиш. Калемгердин ою боюнча «Адамды ишенимдүү жана терең чагылдыруу – бүткүл дүйнөнүн жазуучуларынын алдындагы милдети» [8, 76-б.].

Чыңгыз Айтматов «Жазуучу – дүйнөнүн жаңырыгы» аттуу макаласында өзүнүн баалуулуктук мазмундагы ойлорун дагы бир жолу тастыктайт: «...өзүмдүн адабий практикама таянып, адам инсаны азыркы художниктердин чыгармачылыгынын негизги объектиси бойдон кала берерин бекемдемекмин» [8, 95-б.]. «Правданын» кабарчылары менен болгон «Адамдын ариетине ишенем» деген маегинде «Адамдын рухий жигери, кыйынчылыктарды жеңүүнүн бизде топтолгон зор жана көп түрдүү тажрыйбасы, элдин ымандык ырайы жана өздүк аң-сезими азыркы мезгилибизге, өлкөнүн турмушуна сапаттык жактан жаңы мазмун берерине ишенем. XXI кылымга биз жаңырып

кубаттанган, динамикалуу коом катары кирүүгө тийишпиз, ал коомдун эң башкы казынасы жана үмүтү – Адам. Ыманы таза, аруу Адам!» [8, 363-б.] деп, адамга чоң ишеним, чоң үмүт менен карайт. Жогорку шилтемелерден көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматов көркөм адабиятта чагылдыруунун башкы предмети, объектиси – адам, анын тагдыры жана инсаны экенинен кылдай да шек санабайт. Анын түшүнүгүндө чыныгы, бийик адам – бул турмушта кездешкен кыйынчылыктарды женип өтүүгө моралдык жактан даяр адам. Жазуучу адам табиятындагы тазалыкты, аруулукту өтө жогору баалайт. Ошентип, адам – залкар калемгерибиз үчүн эң бийик баалуулук.

Чыңгыз Айтматов адабият майданында улуу муунду ээрчий сапар тарткан жаш калемгерлерге көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө адамды, анын жан дүйнөсүн чындыктуу ачып берүү талабын коёт. Улуу жазуучу 1963-жылы жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде жасаган баяндамасында («Адабияттын жаш граждандарына» деген аталышка ээ болгон) мындай дейт: «Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин бийлейбиз десеңер, ага чоң-чоң философиялык ойлорго толгон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын копиясы эмес, тирүү, элестүү, ой-санаасы жакшылыкка умтулган образдары бар чыгармаларды берүүгө бел байлагыла» [4, 17-б.]. Ушул программалык мүнөздөгү пикирин 1973-жылы Азия жана Африка жазуучуларынын Алматыда өткөн V конференциясында сүйлөгөн сөзүндө («Адам жана китеп») төмөнкүчө улантат: «Прогрессивдүү реалисттик адабият жана искусство көрүүчүлөр жана окуучулар массасына адамды анын бардык татаалдыгында, рухий дүйнөсүнүн бардык көп кырдуулугунда көрсөтүүсү зарыл» [4, 145-б.]. Көрүнүп тургандай, улуу сүрөткердин жаш кесиптештерине, кичүү муундагы калемдештерине берген чыгармачылык нускасында деле башкы орунду адам ээлейт.

Залкар сүрөткер өзү да чыгармаларында адамды жана анын турмушун ар тараптуу жана чындыктуу ачып берет. Биз муну калемгердин дээрлик бардык көркөм туундуларынан таасын көрөбүз. Ал түзгөн адам элестери – көркөм элестер – Сейде, Ысмайыл, Жамийла, Данияр, Толгонай, Алиман, Дүйшөн, Илияс, Асел, Танабай, Султанмурат, Эдигей, Казангап, Бостон, Авдий,

Филофей, Роберт Борк, Арсен, Элес – аң-сезимдин айтып болгус татаалдыгына эгедер, жан дүйнөсү өзгөчө көп кырдуу, турмуштагыдай жандуу, инсанынын ички тазалыгы, сулуулугу, кубаттуулугу менен айырмаланган жана өздөрүнүн иш-аракеттеринде аруулукка, жакшылыкка, акыйкаттыкка умтулган колориттүү персонаждар. Адабиятчылар А. Жантаев менен Г. Сатылган кызынын пикиринде: «Бул каармандар тобун алар тагдыр жолунда эң бир катаал кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды, сыноолорду баштан кечиришсе да, түрдүү татаал жагдайларга, кыйчалыш кырдаалдарга кабылышса да, акыл-эстүү, аң-сезимдүү адам тукуму катары адамгерчилик бейнесин, жүзүн жоготпой, татыктуу чыга алышканы чукулдатып, туугандаштырып турат. Аларды турмуштук коллизияларда басырылтпай, сындырбай сактап калган касиет – бул Адам деген бийик наам, бийик даража» [48, 281-б.].

Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык негизги каармандарынын адептик касиет-сапаттарынын жогорулугунун себеби, автор өзүнүн ички дүйнө таанымын, көз караштарын, тутунган баалуулуктарын өзү түзгөн кейипкерлерге терең сиңирүүсүндө, жакшылап өткөрүүсүндө деп айтууга болот. Залкар сүрөткер өзү да көркөм чыгармачылык процессте узанып-толгонууда ушундай таризде иштеп келгенин белгилейт: «Мен өзүмдүн каарманыма өз ойлорумду сиңирем, анын мага жагып турганы менен эле иш бүтпөйт, мен ал үчүн күрөшүүм керек. Бирок анын турпатында ар түрдүү башталыштар бар, ошон үчүн анда татаал күрөш жүрөт» [8, 271-б.]. Албетте, кандай гана чыгармада болбосун, анын авторунун көз караштары чагылтылат, бул көркөм-адабий процессте эзелтен бери эле салт болуп калган.

Маанилүү жагдай – ар бир автор өз чыгармасында турмуш чындыгын жөн гана тартып, чагылтып тим болбостон, аны өзүнүн аң-сезиминен, жүрөгүнөн өткөрүп баалайт. Турмуш чындыгын жана анын ар кыл татаал көрүнүштөрүн баалоо ар бир автордун чыгармачылык дараметине, акыл-ой интеллектине, турмуштук тажрыйбасына жараша жүргүзүлөт. Көркөм-адабий чыгармада автордун-баяндоочунун сөзү, пикири аркылуу анын бейнеси, кандай инсан экени ачылат. Ал эми кээде автор өз пикирлерин, көз караштарын,

турмушта тутунган руханий-адептик баалуулуктарын өзү түзгөн персонаждардын сөзү, ою, жүрүм-туруму, иш-аракети менен берет. Чыңгыз Айтматовдун каармандары көбүнчө анын өзүнүн ой-пикирлерин көпчүлүккө жарыя айтышат. Ал ошондуктан өз каарманыма өз ойлорумду сиңирем деп баса белгилеп жатат. Андыктан биз Даниярдын, Дүйшөндүн, Танабайдын, Эдигейдин, Бостондун, Авдийдин, Роберттин, Арсендин адам жашоосуна, андагы карама-каршылыктарга карата айткан сөздөрүн, ойлогон ойлорун калемгердин өзүнө таандык чыгармаларда өздүк позициясын билдирүүсү, аларга өз дүйнө таанымын, көз караштарын, өздүк дөөлөттөрүн сиңирүүсү катары караганыбыз абдан туура болот.

Дегинкиси, Чыңгыз Айтматовдун көпчүлүк аңгемелери, бардык повесттери жана романдары мазмунунда автордун турмуштук, руханий-адептик баалуулуктарын камтыганы менен кызыктуу. Залкар калемгер улам жаңы чыгармасында адам турмушунун жаңы кырларын, адам табиятынын татаал сырларын ачуу менен көркөм чеберчиликтин бийиктигине көтөрүлүп жүрүп отурган. Ал мындай түйшүктүү, машакаттуу тагдырдан баш тарта албайт эле, анткени ага өз элинин чыгаан уулу катары кыргыз жан дүйнөсүн, пейилин ааламга таанытуу милдети жүктөлгөн. Элестетеличи, эгер Чыңгыз Айтматов өзүнүн тырмак алды үйрөнчүк аңгемелеринин – «Биз арылап барабыз» менен «Гезитчи Дзюйонун» – деңгээлинен өйдө көтөрүлбөй калса эмне болмок? Анда ал залкар калемгер катары бүт дүйнөгө таанылбай, көптүн бири катары кала бермек. Кыргыз эли да ал түзгөн жаркын образдар аркылуу бүт дүйнөгө таанылуу бактысынан куру жалак калмак.

Казактын белгилүү акыны, коомдук ишмер Олжас Сулейменов улуттук адабияттын бечел калуусунун кесепетин төмөнкүчө мүнөздөйт: «Литература – это самая выразительная модель национальной культуры. И создавать её, пусть самых благородных побуждений, ориентируясь на нетребовательного читателя, невыгодно для народа. Ибо упрощенная литература неправдива, она отражает упрощенную действительность» [92, с. 67]. Анан сөзүн мындайча тыянактайт: «Великая, отягченная мыслями словесность мускулирует сознание, формирует

нравственность; облегченная расслабляет, воспитывает потребителя, а не творца» [92, с. 67]. Демек, улуттук адабият улуттук маданиятты дүйнөгө таанытуусу кажет, бул үчүн андагы көркөм-адабий жаралгалар дүйнөлүк адабияттын бийик үлгүлөрүнө тете идеялык-көркөмдүк, эстетикалык-этикалык бийиктикте иштелүүгө тийиш. Антпесе, карапайым адамдын баёо аң-сезимине багышталган кунарсыз чыгармалар турмуш чындыгын өтө жөнөкөйлөнтө чагылтып, чынчылдыктан оолактап, өзүнүн бийик миссиясын – адам жан дүйнөсүнүн диалектикасын ачуу милдетин – толук өлчөмдө аткара албай калат.

Чыңгыз Айтматов түзгөн көркөм андай дүйнө жеңил-желпиликтен оолак, анын адабий туундулары салмактуу, уңгулуу, чулу ойго, идеяга бай. Кыргыздын улуу калемгеринин дүйнөгө, адамга, жашоого карата көз караштары, ой-пикирлери улам бир чыгармасынан экинчисине карай ургаалдуу өнүгүп, өзгөрүп жүрүп олтурган. Ал чыныгы адам жана чыгармачыл инсан катары бир орунда катып калбастан, бир жетишкен ийгилигине байланып отура бербестен, улам бийиктеп өнүгүүгө карай бет алып жөнөгөн. Бул – нукура сүрөткерлерге таандык сейрек касиет. Жазуучунун ою боюнча: «Адам өзүндөгү, коомдогу бардык кымбат, мыкты нерселерди сүйүшү, билиши, урматташы, ошону менен тим болбой, ал үчүн күйүшү, күрөшүшү үчүн адабият ар дайым өз желегин бийик көтөрүп, турмуштун татаалдыктарына тайманбай кириши керек» [8, 272-б.]. Өзү белгилеген ушул бийик милдетти – адабиятта өз туусун көкөлөтө бийик көтөрүү озуйпасын Чыңгыз Айтматов ийгиликтүү түрдө жүзөгө ашырды. Ал желбиреткен адабият желегиндеги башкы символ, белги – Адам эле. Татаал, түйшүктүү чыгармачылык ишмердикте калемгерге канат байлаган – адам катары жеке турмуштук тажрыйбасы жана чыгармачыл инсан катары атайы өздөштүргөн бийик адабий-теориялык билими болду.

Жыйынтыктасак, Чыңгыз Айтматовдун жалпы чыгармачылыгы, ал жараткан көркөм-адабий, публицистикалык, философиялык туундулар кыргыз адабият таануусунда баалуулуктук аспекттеги изилдөөлөрдүн бүтүндөй бир тизмеги үчүн объект болуп бере алат. Бул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү кыргыз адабият таануусунда келечектүү багыттын түптөлүшүнө жана

өнүгүшүнө, андагы Айтматов таануу салаасынын илимий-теориялык жактан кыйла күчтөнүүсүнө олуттуу өбөлгө түзөт.

Алсак, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча төмөнкүдөй темаларда аксиологиялык аспекттеги изилдөөлөрдү жүргүзө алабыз: «Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүндөгү адам дөөлөттөрүнүн карым-катышы», «Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн баалуулуктук ориентирлери», «Чыңгыз Айтматовдун аңгемелеринин дөөлөттүк мазмуну», «Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин баалуулуктук табияты», «Чыңгыз Айтматовдун драмаларынын поэтикалык-аксиологиялык аспекти», «Чыңгыз Айтматовдун адабий-теориялык ойлорундагы аксиологиялык мазмун», «Чыңгыз Айтматовдун публицистикасынын аксиологиялык маңызы». Биз жогоруда келтирген бир нече темалар келечектеги чоң илимий багыттын айрым гана элементтерин түзөт дешке болот.

Көрүнүп тургандай, залкар калемгердин чыгармачылыгынын ачыла элек, иликтене элек кырлары али да болсо арбын. Анын мурастарын аксиологиялык, баалуулуктук аспектте ар тараптуу изилдөө кыргыз адабият таануусу үчүн ары кызыктуу, ары маанилүү натыйжаларды берет. Ал эми биздин жупуну изилдөөбүз алдыда күтүп турган масштабдуу илимий-изилдөө иштеринин башаты болуп калат.

I бап боюнча кыскача корутунду

Биз диссертациянын биринчи бабында кыргыздын залкар калемгери Чыңгыз Айтматовдун романдарын – «Кылым карытар бир күндү», «Кыяматты», «Кассандра тамгасын», «Тоолор кулаганданы» – аксиологиялык же баалуулуктук аспектте изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин карап чыгып, төмөнкүдөй бир катар илимий тыянактарга келдик:

1. Улуу сүрөткер Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жаңы башталган учурдан тартып эле окумуштуу-адабиятчыларды кызыктыра баштаган. Өзгөчө жазуучунун «Бетме-бет» жана «Обон» («Жамийла») повесттеринин жарык көрүүсү менен анын чыгармачылыгына байланыштуу абдан карама-каршылыктуу ой-пикирлердин айтылуусу арбыган. Калемгердин чыгармачылыгын изилдөөнүн методологиялык башаттары мына ошол XX кылымдын 50-60-жылдарындагы талаштуу, дискуссиялуу мүнөздөгү макала-рецензияларда жатат.

2. Бүгүнкү күндө Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылык процесстеги ишмердүүлүгүнүн маселелерин талдаган эмгектер – рецензиялар, макалалар, баяндамалар, билдирүүлөр, монографиялар, окуу куралдары – абдан эле арбын. Алардын так статистикасы түзүлө элек, түзүлүшү да кыйын. Анткени, улуу сүрөткердин чыгармачылыгы, ал жараткан көркөм-адабий туундулар, ал түзгөн көркөм образдар туурасында дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө жазып келишкен, жазып жатышат жана келечекте да жаза беришет.

3. Кыргызстандын алкагынан алып карасак, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан алгачкы илимий монографияны Б. Ашымбаев жазып, ал эмгек 1965-жылы Фрунзе шаарындагы «Мектеп» басмасынан «Чыңгыз Айтматов: сынчыл-биографиялык очерк» деген наам астында басылып чыккан. Ушул эле жылы москвалык адабиятчы Г. Гачев тарабынан жазылган «Любовь. Человек. Эпоха: Рассуждения о повести «Джамиля» Чингиза Айтматова» аттуу монография Москва шаарынан «Советский писатель» басмасынан жарык көргөн. Аталган эмгектер Ч. Айтматовдун

чыгармачылыгын илимий негизде олуттуу изилдөөнүн башаты болуп калышканын, чындай келсе, адабият таануу илиминин курамында Айтматов таануу салаасынын пайда болуусуна салынган чыйыр экенин белгилей алабыз.

4. Биз Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн түрдүү маселелерин бутага алган илимий адабияттардын болжолдуу эсебин түзүп көрүп, натыйжада кыргыз тилиндеги 121 (жүз жыйырма бир), орус тилиндеги 77 (жетимиш жети) эмгекти диссертациянын аягындагы 1-2-тиркемелерде келтирдик. Албетте, бул тиркемелер толуктукка эч талаптана албайт, анткени улуу жазуучунун чыгармалары дүйнөнүн жүздөгөн өлкөлөрүндө зор кызыгуу менен окулганына жараша, алар боюнча чет элдерде да бир кыйла илимий эмгектер жазылганынан шек санабасак болот. Биз өз мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша кыргыз жана орус тилиндеги эмгектердин гана бир тобун санап бере алдык. Бирок ушул эле азгантай маалыматтар залкар сүрөткердин чыгармачылыгына карата илимий коомчулукта кызыгуу өтө күчтүү экенин айгинелеп турат.

5. Бүгүн адабият таануу илиминин маанилүү бөлүгүн түзүп калган Айтматов таануу салаасынын орчундуу илимий тармак катары түптөлүүсүнө, өнүгүүсүнө, күчтөнүүсүнө салым кошкон окумуштуулардын саны бир кыйла арбын. Биз ошолордун ичинен абдан кызыктуу жана мазмундуу эмгектерди жараткан окумуштуулар катары А. Акматалиевди, С. Алаханды, К. Асаналиевди, Ж. Бакашованы, К. Бобуловду, Г. Гачевди, К. Ибраимовду, О. Ибраимовду, В. Левченкону, Э. Нурушевди, А. Садыковду, Л. Үкүбаеваны, А. Эркебаевди атап кете алабыз. Булардын ичинен москвалык окумуштуу Г. Гачев биринчи болуп Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын аксиологиялык аспектерине көңүл буруп, ал жараткан көркөм-адабий туундуларда жалпы адамзаттык баалуулуктардын – сүйүү, үй-бүлө, эстутум, уят ж.б. орун алуусун талдоого алат.

6. Адабият таануу илиминде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу диссертациялардын жазылып корголуусу ХХ кылымдын 70-жылдарынан башталып, бул жааттагы изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү бүгүнкү күнгө чейин токтой элек. Биз изилдөөбүздүн аягында 3-тиркеме катары залкар

калемгердин чыгармачылыгынын түрдүү аспектиери боюнча жазылып корголгон диссертациялардын болжолдуу тизмесин бердик. Ал тизмеге башаягы 76 (жетимиш алты) диссертация киргизилди. Бирок биз өзүбүз түзгөн бул тиркеме бардык диссертацияларды толук камтыды деп айта албайбыз. Чындыгында, улуу калемгердин чыгармачылыгына арналган изилдөөлөр мындан арбын болушу толук ыктымал.

7. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы танапташ социалдык-гуманитардык илимдердин өкүлдөрүн да кызыктырып, ал боюнча тил илимдери, педагогика илимдери, философия илимдери тармактарында да объектиси жана предмети кыйла кызыктуу диссертациялар жазылып корголуп келатат. Бул көрүнүш Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына карата жалпы эле социалдык-гуманитардык илимдер тутумунда кызыгуу бир кыйла күчтүү экенин күбөлөндүрөт.

8. Адабият таанууда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы буга чейин жетишерлик ар тараптуу жана кенен изилденген өңдүү туюлат. Бирок улуу жазуучунун көркөм-адабий, публицистикалык, философиялык мурастары өзгөчө терең баалуулуктук табиятка ээ, андыктан анын чыгармаларын ар бир жолу кайра окууда мурда баамга илинбеген жаңы ойлорду, идеяларды, табылгаларды ачууга болот. Алсак, залкар жазуучунун чыгармаларында камтылган автордук баалуулуктар тутуму, ошол өздүк дөөлөттөрүн кейипкерлерине өткөрүүсү, башкача айтканда анын чыгармаларындагы көркөм аксиология азырынча изилдене элек. Биз өз изилдөөбүздү мына ушул багытта жүргүзөбүз.

9. Бүгүнкү күндө дүйнөлүк, анын ичинде орус адабият таануусунда көркөм-адабий туундуларды аксиологиялык аспектте изилдөө өзүнчө методология катары кадыресе түптөлүп, өнүгүү жолуна түштү. Бул методология колдонулган изилдөөлөрдө сүрөткер жараткан көркөм дүйнөнүн баалуулуктук негизи ачылат, көркөм чыгарманын баалуулуктук түзүлүшү изилденет, калемгердин жеке дөөлөттөрүнүн чыгарманын мазмунуна өткөрүлүшү талданат, жазуучу өзү түзгөн кейипкерлердин кулк-мүнөзүнө өздүк баалуулуктук дүйнө таанымын кантип сиңиргени көрсөтүлөт.

10. Аксиологиялык аспекттеги адабият таануучулук изилдөөдө баалоонун эки тибине – көркөм чыгармадагы кейипкерлер менен баяндоочунун текстте түз айтылган баалоосуна, сүрөттөлгөн дүйнөнүн чек арасында көркөм формада образ аркылуу берилген баалоого көңүл буруу зарыл. Баалоонун аталган типтери көркөм-адабий туундудагы этикалык жана эстетикалык баалуулуктарды аныктоого көмөктөшөт.

11. Ч. Айтматовдун чыгармаларына келсек, алардын баарына – алгачкы аңгемелеринен баштап, повесттери менен романдарына, драмаларына, публицистикасына, философиялык диалогдоруна чейин терең аксиологиялык мазмун мүнөздүү. Бул анын өзү жараткан көркөм-адабий туундуларда дайыма адамды жана анын турмушун, адамдын ой-сезимин, кыялдарын, толгонууларын башкы орунга койгонуна байланыштуу. Анын ар бир чыгармасында кейипкерлер карама-каршы баалуулуктарды карманып, жалпы адамзаттык дөөлөттөрдүн тогошкон уюлдарын түзүшөт.

12. Ч. Айтматов өзү жараткан ар бир көркөм-адабий туундуга өздүк автордук мөөрүн баскан. Анын автордук мөөрү – бул жашоодо, турмуш чындыгында жазуучу өзү тутунган руханий-адептик дөөлөттөр. Буларды ал өз каармандарынын жүрүм-турумуна, кулк-мүнөзүнө, кеп-сөзүнө чебердик менен сиңирген. Ал жараткан кейипкерлер өз иш-аракеттери, жорук-жосундары, сөздөрү менен автордун өзүнүн баалуулуктар тутумун ачып беришет.

13. Ч. Айтматов көркөм адабиятта чагылдыруунун башкы предмети, объектиси – адам, анын тагдыры жана инсаны экенинен кылдай да шек санабайт. Анын түшүнүгүндө чыныгы, бийик адам – бул турмушта кездешкен кыйынчылыктарды жеңип өтүүгө моралдык жактан даяр адам. Жазуучу адам табиятындагы тазалыкты, аруулукту өтө жогору баалайт. Ошентип, адам – залкар калемгерибиз үчүн эң бийик дөөлөт.

14. Ч. Айтматовдун романдары («Кылым карытар бир күн», «Кыямат» – советтик мезгилде, «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – постсоветтик доордо жарык көргөн, бирок аларды философиялык-социалдык, руханий-адептик, баалуулуктук мазмуну бир көркөм бүтүндүккө бириктирип турат)

болсо, өздөрүнүн терең аксиологиялык мазмуну менен зор кызыгуу жаратышты.

15. Залкар сүрөткер романдарында адамды жана анын турмушун ар тараптуу жана чындыктуу ачып берет. Ал түзгөн адам элестери – көркөм элестер – Эдигей, Казангап, Бостон, Авдий, Филофей, Роберт Борк, Арсен, Элес – аң-сезимдин айтып болгус татаалдыгына эгедер, жан дүйнөсү өзгөчө көп кырдуу, турмуштагыдай жандуу, инсанынын ички тазалыгы, сулуулугу, кубаттуулугу менен айырмаланган жана өздөрүнүн иш-аракеттеринде аруулукка, жакшылыкка, акыйкаттыкка умтулган колориттүү персонаждар.

16. Ч. Айтматовдун каармандары көбүнчө анын өзүнүн ой-пикирлерин көпчүлүккө жарыя айтышат. Андыктан биз Эдигейдин, Казангаптын, Бостондун, Авдийдин, Филофейдин, Роберттин, Арсендин, Элестин адам жашоосуна, андагы карама-каршылыктарга карата айткан сөздөрүн, ойлогон ойлорун калемгердин өзүнө таандык романдарда өздүк позициясын билдирүүсү, аларга өз дүйнө таанымын, көз караштарын, өздүк баалуулуктарын сиңирүүсү катары караганыбыз абдан туура болот.

17. Ч. Айтматовдун жалпы чыгармачылыгы, ал жараткан көркөм-адабий, публицистикалык, философиялык туундулар кыргыз адабият таануусунда баалуулуктук аспекттеги изилдөөлөрдүн бүтүндөй бир тизмеги үчүн объект болуп бере алат. Бул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү кыргыз адабият таануусунда келечектүү багыттын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө, андагы Айтматов таануу салаасынын күчтөнүүсүнө олуттуу өбөлгө түзөт.

II БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫН БААЛУУЛУКТУК ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

Биз илимий иште изденүү жолуна түшкөн талапкерлерге сунушталган түзүмдү карманып, өз диссертациябыздын экинчи бабын үч параграфтан куруп, биринчи параграфта улуу калемгерибиз Чыңгыз Айтматов жараткан романдарды баалуулуктук изилдөөнүн объектисине жана предметине көңүл токтотууну, экинчи параграфта ошол романдарды баалуулуктук аспектке изилдөөнүн методологиясын, анда колдонулган илимий усулдарды сыпаттап берүүнү, үчүнчү параграфта болсо өзүбүздүн изилдөөнүн негизги материалдарына адабий талдоочулук өңүттө мүнөздөмө берүүнү туура таптык.

1-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарын баалуулуктук изилдөөнүн объектиси жана предмети

Албетте, изилдөөнүн биринчи бабында биз илимий адабияттарга, изилдөө иштерине жасаган кыскача сереп көрсөткөндөй, Чыңгыз Айтматовдун өмүр жолу, чыгармачылыгы, көркөм дүйнөсү боюнча кыйла эле олуттуу илимий-теориялык эмгектер жарык көрүп, теориялык жана практикалык жактан мааниси зор изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Жарык көргөн эмгектердин, жасалган изилдөөлөрдүн ичинде объектиси менен предмети бири-бирине кыйла чукул тургандары да, бири-биринен кыйла оолак орун алгандары да бар. Биздин баамыбызда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөнүн объектиси менен предметине айланткан толгон-токой эмгектерде өтө эле көп түрдүү илимий-теориялык маселелер чечилген. Ошентсе да, бир жагдай – улуу сүрөткердин реалдуу турмуштагы жана көркөм чыгармачылык дүйнөдөгү баалуулуктук багыт алуусу, баалуулуктук түшүнүктөрү, көз караштары, мына ошолордун өзү жараткан көркөм-адабий туундуларда, биздин изилдөөгө

байланышта айтсак, романдарында чагылуусу азыркы күнгө чейин тутумдуу, комплекстүү түрдө кеп-сөзгө алынбай келген. Биз өз диссертациялык изилдөөбүздө мына ушул кенемтени аздыр-көптүр деңгээлде толтуруу максатын көздөдүк.

Адегенде талапка ылайык изилдөөбүздүн объектисин аныктап алсак, диссертациянын негизги объектисин улуу сүрөткер **Чыңгыз Айтматов** жараткан романдардын – **«Кылым карытар бир күндүн», «Кыяматтын», «Кассандра тамгасынын», «Тоолор кулаганданын»** – негизги, канондук тексттери, ошондой эле залкар калемгердин адабий-теориялык көз караштары, аксиологиялык аспекттеги ой-пикирлери түз чагылтылган макалаларынын, интервьюларынын, маектеринин тексттери түзүшөт. Биз эң ириде ушул материалдарга изилдөө объектиси катары таянуу менен өз изилдөөбүздүн максатын жана милдеттерин ырааттуу түрдө жүзөгө ашырабыз. Ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн объектиси менен предметине айлантышкан абройлуу окумуштуулардын маанилүү илимий-теориялык эмгектерин да илимий булак катары пайдаланып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине киргизебиз.

Экинчиден, диссертациянын предметин белгилей кетсек, биздин изилдөөбүздүн негизги предметин залкар калемгерибиз **Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмуну**, ал романдарда ачылып берилген автордун жана ал түзгөн кейипкерлердин тутунган моралдык-этикалык ченемдеринин, карманган баалуулуктарынын жана идеалдарынын татаал карым-катнашы, романдарда турмуштук багыттардын, нарк-дөөлөттөрдүн баркы менен баасынын төмөндөөсү жана алардын кайра баалануусу процесстеринин чагылуусу, ошондой эле аларда бүтүндөй бир аксиологиялык комплекстердин татаал айкалышуусу жана чырмалышуусу көрсөтүлгөнү түзүп турат. Изилдөөнүн предметине Чыңгыз Айтматовдун романдарында көркөм берилген аксиологиянын алынуусу, автордун жана ал жараткан өзөктүү кейипкерлердин – мисалы, Эдигейдин, Казангаптын, Абуталиптин, Авдийдин, Иисустун, Бостондун,

Филофейдин, Роберт Борктун, Арсендин, Элестин – баалуулуктук багыт алууларын, дөөлөттөр тутумун, алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн өз эмгегибизде ичкериден тереңдете ачуу мүмкүнчүлүгүн берет. Мына ушул жагдай бизге Чыңгыз Айтматовдун романдарында өзгөчө аксиологиялык өлчөм бар экенин илимий негизде талдоого алууга жана аныктоого, айкындоого шарт түзөт.

Биз жасаган изилдөөнүн илимий проблемасы – **Чыңгыз Айтматовдун романдарында биринен экинчисине табигый түрдө агып өтүп келген түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктар камтылганы, ушул себептен улуу калемгердин романдарына аксиологиялык түшүнүктөрдүн жарыгында, шооласында илимий талдоо жүргүзүү зарылдыгы** болуп саналат. Залкар сүрөткердин алгачкы романынан баштап, эң соңку романдык туундусуна чейин өз боюнда жалпы адамзаттык баалуулуктарды чагылтууга басым жасалат, албетте, бул көрүнүш окумуштуулардын изилдөөлөрүндө көз жаздымында калбайт, бирок алар аталган романдарга карата комплекстүү аксиологиялык талдоо жасоого, изилдөө жүргүзүүгө чейинки деңгээлге өнүгүп жетпейт.

Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн романдарга кайрылсак, «Кылым карытар бир күн» (1980) улуу жазуучунун аталган жанрдагы тырмак алды туундусу, роман жанрындагы алгачкы калем сыноосу болгон. Ошентсе да, бул чыгарма тулкусунда түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктарды – **Өмүр менен Өлүм, Акыйкаттык менен Жалган, Жакшылык менен Жамандык, Сулуулук менен Сергтик** дихотомияларын, ж.б. көптөгөн маанилүү аксиологиялык категорияларды камтыганы менен өзгөчөлөнөт. Роман жарык көрөр замат өзүнүн авторуна чыгармачылык даңаза алып келген. Анын тегерегиндеги талаш-тартыштар азыркыга чейин уланып келатат.

Болгар улутундагы москвалык окумуштуу Г. Гачев аталган романдын мазмунундагы дөөлөттүк категорияларды интуитивдүү түрдө аныктап, төмөнкүдөй пикир айтат: «И вот к такому же выводу приводит нас и роман Айтматова – в размышлениях здравомысленного Едигея, в ум которого

стянулись на проблему и альтернативу всевозможные прежние и нынешние ценности, и устои, и требования к человеку и из него к миру. ...Созидатели же Личности в человеке – это Память и Совесть. Память – из прошлого, из Рода, из низа Матери-и-Земли, наклон в ней перед прахом предков. А Совесть в нас – как бы луч сверху, представитель солнца и неба и света» [37, с. 383].

Адабиятчы өзүнүн жогорку сөзүндө адам баласын айбандык деңгээлге жеткирбей кармап турган чоң жана маанилүү дөөлөттөр – **Эстутум** менен **Уят** экенин эскертип жатат. Бул сөзүн ал Эдигейдин досу Казангапты акыркы сапарга узатуу иш-аракетине байланыштырат. Туура, эгер адамзат өткөндөгү тарыхын, каада-салтын эсте сактабаса, анын аң-сезиминде ата-бабабыздан калган мурастарга урмат-сый болбосо, анда анын абийири, уяты такыр жоголуп, маңкуртка айланат. Романда дал ушундай Эстутум менен Уяттан айрылган маңкурт пенде катары Казангаптын жогорку билимдүү кызматкер уулу Сабитжан сыпатталат.

Г. Гачев адам ар күн сайын жаңыланып, тирилип турушу зарыл экенин, кечээги төмөн кулоолорго, бардык оорчулуктарга жана сыноолорго карабай, ал кайра тике көтөрүлүүгө жана өзүн кайра бутуна тургузууга тийиш экенин баса белгилейт [37, с. 383]. Ушул байкоосу менен ал Ч. Айтматовдун өз аң-сезиминен романына көчүргөн автордук позициясын аныктайт. Окумуштуунун ою боюнча Эдигей өз жашоосунда ар дайым түбөлүктүү баалуулуктарга умтулат, талпынат, аларды издейт: «На протяжении романа все время прорывается, ищет сказаться понимающе-толкующее слово Едигея о самом главном, что знаками: «Истина», «Бытие», «Бог», «Благо», «Совесть», «Смысл жизни», «Судьба» означалось и многими прочими...» [37, с. 389]. Ошентип, Эдигей өз турмушунда **акыйкаттык, өмүр, кудай, жакшылык, уят, жашоонун маңызы, тагдыр** дөөлөттөрүнө чоң маани берип, тиричилигин, жашоосун ушул улуу баалуулуктарга ылайыктап курууга дамамат аракеттенет.

«Кыяматка» (1986) келсек, бул роман да адабий коомчулукта көп түрдүү, кээде ачык эле карама-каршылыктуу пикирлерди туудурду. Анын сюжеттик сызыктарынын чордонунда да **өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, ак-кара,**

акыйкаттык-жалгандык баалуулуктук антиномиялары турду. Ушундай терең баалуулуктук мүнөзгө, мазмунга ээ болгонунан улам роман күнү бүгүнкүгө чейин окурмандар журтунун, анын ичинде адабият таануучу окумуштуулардын кызыгуусун өчүрбөй, суутпай сактап келет. Анын каармандары абийир сотунун астына – баталгага, же акыл-эс, жан дүйнө кыяматына ар кимиси өз жолу менен келет. Аталган романды мына ушундай дөөлөттүк багыт алуусу кызыктуу кылып турат.

Академик А. Акматалиев аталган романдын каармандарын акыр кыяматка түрткөн жагдайлар жайында кеп салып, мындай деген ой айтат: «Если конец Базарбая, наркоманов, членов «хунты» закономерен (иначе кончить они не могли), то Бостон, Авдий, Сандро пошли на плаху ради высоких принципов, добровольно, ибо на их стороне Истина и Справедливость» [16, с. 44]. Ардактуу академиктин ою боюнча, **Акыйкаттык адабият таануунун дагы маанилүү түшүнүгү**. Көрүнүп тургандай, ким жакшылыктын үрөнүн сепсе, ал ошондой түшүм алат, ал эми ким жамандыкты эксе, ага жамандык буюрат. Кара ниет Базарбай, Гришан, Обер-Кандалов өңдүүлөр акыр түбү турмуштан өз жазаларын алышат. Ал эми Бостон, Авдий, Сандро сыяктуу ак пейил инсандар турмуш жолунда канча кыйынчылыкка туш болушса да, канча мүшкүлдү баштан кечиришсе да, адамгерчилигин эч жоготушпайт. Бул алардын эң башкы – руханий, адеп-ахлактык, дөөлөттүк жеңиши болуп саналат. Бир караганда жогорку үчөө жашоо-турмуштан жолу болбогон күйүттүү, армандуу пенделердей көрүнөт. Бирок бул кейипкерлердин эң чоң утушу – **акыйкаттык, адилеттик** алардын тарабында калгандыгы. Акыйкаттык болсо адам жашоосундагы эң бийик баалуулук. Ошол себептен Сомерсет Моэм: «Если истина – ценность, то она является таковой потому, что она истинна, а не потому, что придерживаться ее – похвально» [79, с. 75] деп ташка тамга баскандай белгилейт. Вильям Блейк болсо: «Истину нельзя рассказать так, чтобы ее поняли; надо, чтобы в нее поверили» [79, с. 75] деп жар салат. Бостон, Авдий, Сандро үчөөнүн тагдыры көрсөткөндөй, акыйкаттыктын жолу татаал да, катаал да, ал жолго түштү деп аларды эч ким мактабайт, тескерисинче, жектейт.

Бирок акыйкаттык иши жеңишке ээ болоруна автор да, ал түзгөн кейипкерлер да, анын окурмандары да бекем ишенет. Автордун, кейипкердин, окурмандын баалуулуктук тутумдарынын дал келүүсү, шайкештиги деген мына ушул.

Постсоветтик мезгилде жарык көргөн «Кассандра тамгасы» (1994) романы да жалпы эле коомчулукта талаш отун тутантты. Анын тегеретесинде ар түрдүү дискуссиялардын жүрүүсү чыгармада берилген автордук позицияны – адам баласына **жакшылык** каалоо ниетин – баары эле дароо түшүнө койбогонунан улам келип чыкты. Автор бул чыгармада адамзаттын мындан аркы жашоосу кандай болот? ал жер жүзүндө тирилик кылуусун улантабы? эгер улантса, жашоосунда эмне баалуулуктарга таянат? деген суроолор түрмөгүн алдыга чыгарат. Демек, романда башкы идеялык чордонду түзүп турган баалуулуктар – **адам** жана анын **өмүрү**. Анын ичинде болсо **үй-бүлө, достук, сүйүү, ишеним** жана башка дөөлөттөр табигый түрдө орун алат. Азыркы заманда адам баласынын жашоо-тиричилиги терең адеп-ахлактык туңгуюкка келип такалганы чындык.

Романдын негизги каармандары – Андрей Крыльцов (Филофей), Руна Лопатина, Роберт Борк, Энтони Юнгер – адамзаттын жаркын өмүр сүрүүсүнө өбөлгө болуучу инсандар. Алар түпкүлүгүндө адам баласына жакшылык каалашат. Бирок ушул инсандардын акыл-оюндагы адамга арналган жакшылыкты – адам баласы өзү түшүнбөйт. Негизи адам баласы көп учурда жаңы нерсени чанып, танып мамиле кылат, жаңы таптакыр эскирген, көөнөргөн убакта гана ага болгон мамилеси оңолуп, кадыресе көнүмүш нукка түшөт. Ушуга байланыштуу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына чын дитинен берилген изилдөөчүлөрдүн бири, орус окумуштуусу Владимир Коркин мындай дейт: «Что и свершилось: участь несущих новое знание печальна, ибо оно, интуитивное (киты) или добытое (Филофей, Борк, его последователь Энтони Юнгер), всегда оказывается преждевременным. Даже опасным. И потому – ненужным. Толпа не хочет его принять, если каким-то образом оно нарушает ее привычный душевный комфорт. Она предпочитает погибнуть в неведении, нежели смотреть правде в глаза. Воистину правы древние: кто боится смерти,

тот боится жизни» [59]. Туура, караламан калк жаңы билимди кабыл алуусу үчүн ал элдин аң-сезиминен, жан дүйнөсүнөн, жүрөгүнөн орун табуусу, белгилүү бир руханий-адептик сынактан өтүүсү, өзүнүн адам баласына пайда алып келе турганын тажрыйба жүзүндө далилдөөсү керек. Бир калыпта, сыдыргыга салгандай бейгам турмуш кечирип жаткан калк анын рухун, акыл-эсин, аң-сезимин бүлүккө салган чуулгандуу көрүнүштөрдү дароо эле кош колдоп кабыл алып ийбейт. Акыйкаттык так маңдайында, көз алдында албырттап турса да, аны дароо, ошол замат көргүсү, көңүлгө алгысы келбейт.

Чыңгыз Айтматовдун көзү өтөр алдында жарык көргөн соңку көркөм табылгасы болгон «Тоолор кулаганда» (2006) романын да жалпы окурмандар журту зор кызыгуу менен кабыл алды. Мындай болуусунун башкы себеби, чыгармада биз үчүн жаңы болуп эсептелген доордогу – капитализмдеги, керек болсо жапайы капитализм заманындагы – адам баласынын абийир-уяты таразага салынганында, так өлчөнүп, баркы-баасы чыгарылганында турат. Бул романда деле Ч. Айтматовго башынан бери мүнөздүү болгондой, бир катар баалуулуктук дихотомиялар – **өмүр-өлүм, акыйкаттык-жалган, ак-кара, жакшылык-жамандык, сулуулук-сергтик** – башкы орунга коюлат. Автор адам баласынын түбөлүктүү дөөлөттөрүнө карата жекече көз карашын, позициясын өз каармандарынын бейнеси аркылуу ачык чагылтат.

Кызык жери, романга карата кыргыздын ойчул инсандары – адабиятчылары, философтору – айткан пикирлерде таң каларлык үндөштүк орун алды. Демек, жашоонун маңызын жалаң акчага, алтын-күмүшкө, байлыкка – материалдык дөөлөткө байлаган, адам абийири, уяты, ар-намысы, адеби – руханий дөөлөтү менен кымындай да иши болбогон капиталисттик турмуш чындыгы ойчул интеллектуалдардын көкөйүнө көк таштай тийген окшобойбу?! Бул оюбузду далилдөө үчүн бирин-экин мисалдарга кайрыла кетели.

Академик А. Акматалиевдин ою мындай: «Айтматовдун да романында чындап кейигени – жаңы коомдо абийирсиз, ыплас принциптердин үстөмдүк кылып баратышы. Дегеле рыноктук коом гумандуу, абийирдүү, адилет боло алабы?! Капиталисттик коом негизинен акча, байлыктын аркасы менен бардык

нерсеге кожоюн болууну көксөгөн Эрташ Курчалды, ага азгырылган Айдананы тарбиялайт. Ал эми аларга макул болгусу келбеген Арсен менен Элес буга каршы өздөрүнүн таза абийирин, адилеттүүлүккө таянган өз рухтарын гана коё алат» [15, 102-б.]. Ооба, капиталисттик заманда **акыйкаттык, жакшылык, сулуулук** тиричиликтеги негизги, башкы ориентир болбой калды, алардын ордун **жалганчылык, жамандык, одонолук** басты. Залкар сүрөткер Арсен менен Айдананын чебер түзүлгөн образдары аркылуу дал мына ушуну көзгө сая көрсөтөт.

Филология илимдеринин доктору, профессор А. Садыков төмөнкүчө ой жүгүртөт: «Ч. Айтматов дипломатиялык кызмат менен капиталисттик өлкөлөрдө жүрүп, капитализмдин нагыз маңызын өз көзү менен көрүп түшүнгөн. Ошол коомдун адамдардын жашоосуна тийгизген терс таасирин чагылдырууга аргасыз болгон, анткени, чыгарма – бул коомдук көрүнүш, андагы чындыкты, жүрүп жаткан ар кандай процесстерди чагылдырбай коё албайт. Алсак, романдагы негизги каармандар: Арсен менен Айдана, Жаабарстар көз көрүнөө капитализмдин курмандыгы болуп калды» [82, 129-б.]. Арийне, бүгүн кыргыз коомунда жапайы капитализмдин жырткычтык арааны өкүм сүрүп жатканы жашыруун эмес. Материалдык же көр дүйнөгө, жалган дөөлөттөргө арбалуу көпчүлүк адамдарды аркан-жипсиз тушап алды. Ошол эле учурда руханий дүйнөгө, бийик гуманисттик дөөлөттөргө таазим эткен адамдар коомчулукта апенди сыңары эле кабыл алынып калды. Ушул көрүнүш азыр адам коомунда, анын ичинде кыргыз коомунда, ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын, акыйкаттык менен жалгандын эзелтен бери уланып келаткан айыгышкан күрөшү катуу жүрүп жатканын айгинелейт.

Кыргыз элинин башына түшкөн чоң алаамат – капиталисттик коомдун керектөөчүлүк мүнөздөгү жашоо-тиричилиги – адам баласынын табиятын, жан дүйнөсүн, пейил-куюн укмуштай өзгөрткөнүн, ал өзгөрүү оң жакка карай эмес, терс багытка карай жүргөнүн терең ойчул инсан катары Чыңгыз Айтматов өз жүрөгү аркылуу өткөргөн. Ал реалдуу турмушта адам бекем таяна алуучу түбөлүк баалуулуктар күнүмдүк, жалган дөөлөттөр менен ылдам алмашып

жатканына баам салып, чын дилинен адам баласын аяган, анын келечегине муун-жүүнү бошоп, көңүлү сыздаган. Улуу жазуучунун көкүрөгүн өйүгөн дал ушул балакеттүү жагдайды кыргыз философу Жумагул Сааданбеков мындайча мүнөздөп берет: «У Чингиза Айтматова особую тревогу вызвало широкомасштабное наступление ценностей западного потребительского общества. И сегодня стала очевидной иллюзорность концепции потребительского общества, которая была широко распространена с 60-х годов прошлого столетия. К XXI веку мир на деле убедился, что идеология потребления оказалось губительной» [81, с. 251-252]. Ойчулдун ортого салган пикирине бир нерсе кошумчалоонун деле кажети жок өндүү. Анткени ал көпчүлүк улунуп-жулуна көр дүйнө, байлык топтоого киришкен, көкүрөктү байытууну ойлобогон татаал заманга карап, Чыңгыз Айтматов абыгер чегип, катуу түйшөлгөнүн таамай белгилеген. Анан ушундай руханий-адептик түйшөлүүнүн, азаптануунун табигый натыйжасы катары «Тоолор кулаганда» романы жаралып отурбайбы!

Ж. Сааданбеков Чыңгыз Айтматов чыгармачыл, жаратман инсан катары кыргыз элинин руханий-интеллектуалдык тарыхында маанилүү орунду ээлей турганын айтып өтөт. Анын ою боюнча: «Наша духовная и интеллектуальная история XX и начала XXI века определился феноменом Чингиза Айтматова, который остался в мировой истории культуры открывателем неизведанных глубин духовного мира человека» [81, с. 253]. Бул туура, Чыңгыз Айтматов чынында да ар бир жаңы чыгармасында адамдын руханий дүйнөсүнүн акыл жеткис түпкүрлөрүн ишенимдүү ачат.

Биз Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган романдарды карап чыгып, аларды бир бүтүн тутумга жууруп турган негизги касиет – биз иликтөө объектисине алган чыгармалардын баарынын – советтик мезгилде жазылганынын да, постсоветтик доордо иштелгенинин да – мазмунунда жалпы адамзаттык түбөлүктүү дөөлөттөргө басым жасалганы экенин аңдадык. Мындан улам залкар жазуучунун чыгармачылык ишмердүүлүктө тутунган принциптери мурдагы заманда деле, кийинки заманда деле негизинен бирдей

болгон – ал өз чыгармаларында адамды жана анын турмушун, ошол учу-кыйырсыз улуу жашоодо адам таянган руханий-адептик, моралдык-этикалык баалуулуктарды кыйла басымдуу сүрөттөп келген деген жыйынтыкка келебиз. Демек, улуу калемгердин романдарынын баарысы кылымдан кылым арыта көркөм дөөлөт катары түбөлүк өмүр сүрө берише турганынан кылдай, кыпындай шек саноого болбойт.

Чыңгыз Айтматовдун мурдагы-кийинки, кечээги-бүгүнкү адабий-теориялык көз караштарына назар салсак дагы, ал көркөм чыгармачылыкта колдонгон принциптер, ориентирлер негизинен олуттуу өзгөрбөгөнүн туя алабыз. Алсак, залкар сүрөткер совет мезгилинде «Адамдын ариетине ишенем» деп жар салып, идеалдуу адам жөнүндөгү өз көз карашы менен бөлүшкөн. Анда мындай деп айтылат: «Мы не должны поступаться теми моральными принципами, которые и характеризуют наш общественный строй в качестве модели достижения идеалов человека. Среди этих принципов основополагающие – добросовестный труд на благо общества, гуманные отношения и взаимное уважение между людьми, честность и правдивость, непримиримость к несправедливости. Собственно, это составные совести, а совесть, в свою очередь, является движущей силой гражданственности» [3, с. 339]. Албетте, азыркы базар мамилелери шарттарында коомубузга, жалпы элибизге улуу жазуучу айткан коомдун жыргалы үчүн ак ниеттүү эмгек кылуу, адамдар арасындагы гумандуу мамилелер менен өз ара сыйлашуу, чынчылдык менен акыйкатчылдык, адилетсиздикке келишкис мамиле жасоо абадай зарыл. Калемгер бул сапаттарды уяттын, абийирдин бөлүктөрү катары карап, уят өзү жарандыктын негизин түзөрүн айтат. Туура, уяты жоктор гана чет элдин жашыл акчасын алып, анан ошол арзыбаган «жугунду» үчүн өз өлкөсүн, өз элин жамандоого батынат. Аларда жарандык, мекенчилдик сезим болбойт. Тилекке каршы, кыргыз коомунда бүгүн ушундайлар эсепсиз көбөйдү.

Айтматовдун постсоветтик доордогу көркөм чыгармачылыкка карата көз карашына келсек, жазуучу тагдыр маселеси тууралуу ой жүгүртө келип, дагы деле болсо бул жалган жашоодо адамдын адеп-ахлагы башкы орунда турарын

баса белгилейт: «Күндөлүк турмушта «Бу кишинин пешенесине булар сызылган экен, тигинин тагдыры андай болду» деген сөздөр көп эле айтылат. Бирок, кандай болгон күндө да адам күндөлүк турмушунда ыйманына, адеп-ахлактык нормаларга ылайык иш жасап, ыйык жолго түшүп, өзүнүн жана башкалардын тагдырларына жоопкерчиликте мамиле жасоого аракеттенүүсү керек. Адабияттын, искусствонун милдети мына ошол татаал процессти көрсөтүүдө турат. Мен өз романимда Арсен Саманчиндин Туюк жардагы акыркы кадамы аркылуу ыймандуу инсан өзүнүн, башкалардын тагдырларына кандай мамиле жасоосу керектигин көрсөтүүгө аракеттендим» [8, 484-б.].

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, улуу калемгердин көркөм өнөрдүн, анын ичинде адабияттын коомдук милдети жөнүндө пикири мурда кандай болсо ошондой эле боюнча калган. Ал көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө коомдук турмуштун пайдубалын түзүүчү омоктуу принциптерди туу тутканынан кылдай жазган эмес. Анын терең ойго, бийик идеяга каныккан, жаркын идеалдарга умтулган чыгармачыл чабыты кайсы гана мезгилде болбосун – советтик доордобу, же постсоветтик учурдабы – идеалдуу, моралдык жактан таза, аруу инсан туурасындагы автордук көз карашын ар дайым башкы орунга коюп келген.

Дал ушул жагдайды залкар калемгердин романдарынын негизги делген каармандарынын өмүр жолу, ишмердиги, ой-санаасы, жүрүм-туруму айдан ачык күбөлөндүрөт. «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдарынын кейипкерлеринин өмүр тагдырлары бардык эле адамдар, өзгөчө жаштар үчүн инсан катары калыптануу, өзүн издөө жолунда бийик үлгү, нуска катары кызмат өтөй алат. Эдигей, Казангап, Абуталип, Авдий, Бостон, Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер, Арсен, Элес өңдүү каармандардын кылган иштери, айткан сөздөрү, жүргөн-турганы аркылуу автор өз көкүрөгүн уялаган ойлорун, идеяларын калың журтка жарыя айтат. Башкача айтканда, автор өз образдары аркылуу өздүк баалуулуктар тутумун берет, алардын мүнөз-кыялына турмушта өзү баалаган, аздектеген руханий-адептик дөөлөттөрдү сиңирет.

Арийне, биз автор өз көркөм дөөлөттөрүнө терең сиңирген баалуулуктардын арасынан акыйкаттык, жакшылык, сулуулук категорияларына өзгөчө көңүл бурдук. Бир караганда бул биздин изилдөөбүз жалаң философиялык мүнөз күтүп калгандай таасир калтырышы ыктымал. Бирок орус адабиятчылары жогорку үч баалуулукту адабият таануунун арсеналына бекем орун-очок алдырышты. Алсак, Е. В. Попова өзүнүн «Ценностный подход в исследовании литературного творчества» аттуу 10.01.08 – адабият теориясы адистиги боюнча жазылган докторлук диссертациясынын IV бабында «Истина, Добро и Красота как инвариантные признаки художественности» деген параграфта бул категориялардын адабият таануудагы маани-маңызын терең ачып берет [75]. Ал эми Т. Н. Ковалева «Художественное время-пространство романа И. А. Бунина "Жизнь Арсеньева"» аттуу 10.01.01 – орус адабияты адистиги боюнча корголгон кандидаттык диссертациясынын 3-бабында «Поиск высшей истины как смысл движения Арсеньева» деген параграфта изилдөөгө объект болгон романдын башкы персонажынын иш-аракеттеринин маңызын бийик акыйкаттыкты издөө түзө турганын белгилейт [58]. Инь Лю болсо «Творческая эволюция Е. А. Нагорской в контексте идейно-эстетических исканий 1910-х годов» аттуу 10.01.01 – орус адабияты адистиги боюнча корголгон кандидаттык диссертациясынын 1-главасында «Идеи красоты и безобразия в романе «У бронзовой двери» (1914)» аттуу 2-параграфта, «Художественное воплощение этических категорий «зла» и «добра» в романе «Злые духи»» деген 3-параграфта сулуулук жана сертттик, жакшылык жана жамандык категорияларына өзгөчө көңүл бөлөт [66]. Көрүнүп тургандай, биз карап чыккан баалуулуктар таза философиянын аймагынан адабият таануунун аймагына табигый түрдө көчүп киришкен. Андыктан, биздин изилдөө адабият таануу менен философиянын интеграциясынын үлгүсү дешке болот.

Ошентип, биз изилдөөнүн объектиси катары караган романдарда терең жана көп кырдуу аксиологиялык предмет бар. Аны биз аксиологиянын методологиясын адабият таануунун принциптерине айкалыштырып изилдөө менен жакшы илимий натыйжаларга жетише алабыз.

2-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарын баалуулуктук изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Диссертациянын киришүүсүндө айтылгандай, биз өз изилдөөбүздө эки башка феномендерди – аксиологияны жана Чыңгыз Айтматовдун романдарын тыгыз бирдикте жуурулуштура карайбыз. Аларды чогуу кароо менен биз өзүбүз талдоого алган көркөм дөөлөттөрдүн – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдарынын – терең баалуулуктук мазмунун ачууга жетишебиз. Бул чыгармалар дээрлик бардыгы тең Чыңгыз Айтматовдун жазуучулук кадырын улам бийиктетип, ага чыгармачыл ишмердүүлүктө ийгилик алып келишкен.

Көркөм өнөргө карата аксиологиялык мамилени Чыңгыз Айтматовдун романдарынын материалында турмушка ашыруу бир караганда жасалма көрүнүшү ыктымал, мына ошондуктан ал өзүнөн-өзү негиздеп берүүнү талап кылат. Бул үчүн аксиологиянын мүмкүнчүлүктөрүнө да, Ч. Айтматовдун романдарынын идеялык-мазмундук бөтөнчөлүктөрүнө да кеңири токтолууга туура келет.

Илимдеги аксиология тууралуу элестетүүлөр-түшүнүктөр акыркы жыйырма-отуз жыл аралыгында жетишерлик ылдам өзгөрүүдө. Алсак, мисалы, 1989-жылы басылган философиялык сөздүктө аксиология – бул «учение о природе ценностей, их месте в реальности и о структуре ценностного мира, т.е. о связи различных ценностей между собой, с социальными и культурными факторами и структурой личности» [94, с. 15] деп айтылган. Он жылдан соң ушундай эле өңүттөгү сөздүктүн авторлору төмөнкүдөй ырастоону мүмкүн деп табышат: «**АКСИОЛОГИЯ** (греч. *axia* – ценность, *logos* – слово, учение) – философская дисциплина, занимающаяся исследованием ценностей как смыслообразующих оснований человеческого бытия, задающих направленность и мотивированность человеческой жизни, деятельности и конкретным деяниям и поступкам. ... Обращение к проблемам аксиологии оказалось ... свидетельством завершения одной фазы философского развития и

в то же время основой переструктуризации философского знания» [70, с. 16]. Ошентип, аксиология «окуу» деген кыйла жекече түшүнүктөн өзгөчө илимий «дисциплина» макамына ээ болду да, керек болсо, сөздүктөгү макаланын автору көрсөткөндөй, философиялык билимдин өнүгүүнүн бир фазасынан башкасына сапаттуу өтүүсүн белгилеп калды.

Аксиология XVIII кылымдын аягынан тартып өзүнүн илимий категорияларын аныктап-тактап чыкты (анын башаттарын немецтин улуу ойчулу Иммануил Канттын эмгектеринен көрүшөт), анан философиянын гана чектеринде узак кала албады. Батыш илиминде, болгондо да эң бир ар түркүн аймактарда, аксиология эбактан бери эле илимий акыл-ойдун алдыңкы чегин түзөт. Адегенде философия менен эстетикада, анан социологияда, экономикада, адабият таанууда жана башка социалдык-гуманитардык илимдерде – аксиология өз укуктарына ээ болду жана ушул илимдердин өнүгүүсүнө чоң түрткү берди, алардын мейкиндиктерин кеңейтти жана чукулдатты [33, с. 92-145].

Биздин өлкөбүз Кыргызстан СССРдин курамында турган учурда турмуштук-материалдык, руханий-адептик баалуулуктардын табияты, курамы жана карым-катнашы марксисттик-лениндик философиялык теория тарабынан бир жолу биротоло аныкталып, аксиология социалдык-гуманитардык илимдин бир тармагы катары өнүгүү жолунда эч жерде жазылбаган тыюу астында турган болчу. Советтик мезгилде бир кезекте генетика менен кибернетика да жаңылыш илимдер катары четке кагылган эле. Бирок азыр алардын баркы-баасы ченебей өстү. СССРдин убагында аксиология илим дүйнөсүнө негизинен маданият таануучулук талдоолор (С. Аверинцев, А. Гуревич, Г. Кнабе, В. Рабинович, А. Пятигорский, Г. Померанц ж.б. эмгектери), психология (Узнадзе жана анын илимий мектеби), социология (В. Ядов жана анын илимий мектеби) аркылуу эшик ачып кирген [70, с. 17]. Аксиологиянын принциптеринин адабият таануудан орун-очок алуусуна орустун орошон ойчулдары П. Флоренский менен М. Бахтин да өлчөөсүз эмгек сиңиришкен. Бүгүн биз ушул инсандардын өз мезгилинде эч ким колдоого албаган жана узак мезгил бою убакыт-саатын

күтүп жатып калган эмгектеринен аксиологиялык идеяларды таба жана өз изилдөөлөрүбүз үчүн методологиялык кыртыш катары пайдалана алабыз. Бирок түпкү эсепте илимде бардыгын методологиянын өндүрүмдүүлүгү, анын колдонмо аспектидеги баалуулугу чечет. Ошол себептен, түбөлүктүү мезгил алкагынан салыштырмалуу чукул убакта, XX кылымдын 90-жылдарынан тартып, Россия Федерациясында аксиологияны социалдык-гуманитардык илимдерде активдүү колдоно башташты.

Бирок азыркы кезге чейин илимий эмгектерде жана окуу куралдарында маданияттын аксиологиялык мазмунунун масштабдарын аныктоодо да, аксиологиялык категориялардын өздөрүнүн мазмунун түшүнүүдө дагы пикирлердин көп түрдүүлүгү байкалат. Аксиологияга карата мамилелердин көп түрдүүлүгүнөн эки негизги тенденцияны бөлүп көрсөтүүгө болот. Анын биринчиси москвалык окумуштуулар П. Гуревичтин, Л. Столовичтин эмгектеринде көрсөтмөлүү берилген [41; 90]. Экинчиси петербургдук окумуштуулардын – Г. Выжлецовдун жана башка адистердин илимий иштелмелеринен көрүнөт [35].

Биринчи тенденция антик доорунан биздин мезгилдерге чейинки маданиятты, цивилизацияны өтө эле аксиологиялаштырып карайт. Башкача айтканда, бул көз караш боюнча аксиология, акыл-ойдун кайсы бир билинер-билибес өлчөмү катары башкасы болбосо да философияда тээ жеринен эле бийлик кылып келген болуп чыгат. Экинчи тенденция адамзаттын өнүгүү тарыхынын бөтөнчө этаптарын айырмалап карайт. Бул жерде цивилизациянын үч тибине (космогендик, техногендик жана антропогендик) философиялык билимдин эволюциясынын үч этабы (онтологиялык, гносеологиялык жана аксиологиялык) туура келет. Акыркысы – ушул көз карашка ылайык эң жогоркусу, XIX кылымдын ортосунан тартып өз сапарын баштайт, бирок анын илимдеги келечеги өтө кенен.

Тилекке каршы, адабият таануу илиминде аксиологиянын методологиялык мүмкүнчүлүктөрү өтө эле жай өздөштүрүлүп келди. Алсак, орус адабият таануусунда 1995-жылы В. Свительскийдин докторлук

диссертациясында адабият таануу өнүрүндө аксиологиялык аспект кандай кеңири мейкиндиктерди ачып береринин мисалдары келтирилген [84]. Бирок анын темасында бар болгону «баалоо» түшүнүгү орун алып, аны автор өзгөчө категория макамына чейин көтөргөн. Ушул окумуштуу ачып берген жаңы методологиянын келечектери менен мүмкүнчүлүктөрүн Т. Власкина өзүнүн кандидаттык диссертациясында андан ары өнүктүрүп иштеген [33]. Бирок убагында анын темасынын туюнтмасынан «аксиология» деген сөздү алып салууну сунушташып, ал темасын өзгөртүп оңдоого мажбур болгон. Анткени ал кезде аксиология адабият таанууга анчейин коошпойт деп эсептешкен.

Ал эми мезгилдин өтүүсү менен орус адабият таануусунда аксиологиялык методология кадыресе көрүнүшкө айланып, илимдин ушул салаасынын чоң бөлүгүн түзүп калган. Бүгүнкү күндө орус филологиясында аксиологиялык тематика менен проблематикага кайрылып иштелген, изилдөөнүн темасында аксиология, баалуулук сөздөрү эч тартынбай колдонулган диссертациялар жүздөп саналат.

Кийинки жылдарда орус филологдору, мисалы, Д. Абдуллина, И. Анашкина, Т. Власкина, И. Есаулов, В. Петров, И. Подковыров, А. Собенников ж.б., өз изилдөөлөрүндө аксиологиялык мамилени активдүү колдонуп келишет. В. Петровдун докторлук диссертациясы адабият таанууда аксиологиялык мамилени колдонуу өндүрүмдүү болорун даана көрсөттү. Жогоруда аты аталган авторлордун көпчүлүгү өз эмгектери менен аксиологиянын методологиясы адабий классиканы жаңыча баалоо, жаңыча окуу, жаңыча түшүндүрүү проблемаларын майнаптуу чечүүгө салым кошо аларын айгинелешти. Эмне үчүн мындай оң натыйжага жетишилип жатат?

Бул жагдайды адабиятчы окумуштуу А. Власкин мындайча түшүндүрөт: «Подразумевается, что всякий человек (или автор, или герой) вольно или невольно во всем руководствуется ценностями – как жизненными ориентирами. Они могут быть разного достоинства – ценностями истинными или мнимыми; вечными или преходящими; общечеловеческими или личными, социальными или идеологическими (в том числе, например, религиозными). Возможны

поэтому «ценностные характеристики» человека, общества, эпохи» [34, с. 46]. Көрүнүп тургандай, калемгерлер көркөм-адабий чыгармачылыкта адамдын да, ал жашаган коомдун да, ал өмүр сүргөн доордун да өзгөчөлүктөргө ээ «баалуулуктук мүнөздөмөлөрүн» түзө, өздөрү түзгөн көркөм дүйнөнү аксиологиялык мазмунга ээ кыла алышат.

Ушул окумуштуунун пикирине таянсак, адабият таануу боюнча изилдөөдө негизги аксиологиялык категориялардын чек араларын так аныктап алуу зарыл. Ал адам турмушундагы ченемдерди, баалуулуктарды жана идеалдарды негизги категорияларга киргизет. Анын ою боюнча, булардын ортосунда конкреттүү иерархия бар. Бул ойду чечмелей кетсек, адам турмушундагы баалуулуктар – бул адам жетүүгө умтулган конкреттүү ориентирлер. Аларга акыйкаттык, жакшылык, сулуулук, сүйүү ж.б. кирет. Аталгандар оң баалуулуктар болуп саналат. Булардын карама-каршысында байлык, мансап, кызмат ж.б. турат. Аларга жетүү үчүн адам баласы ар кандай иштерге барат, ар түрдүү моралдык-этикалык ченемдерди карманат. Көздөгөн баалуулуктарына жетүү үчүн адамдан тынымсыз күч-аракет, кыймыл талап кылынат, мына ушул жерде адам менен коом ар түрдүү, кээде карама-каршы ченемдерди-эрежелерди иштеп чыгып, көпчүлүк аларга карап түздөнөт. Негизи адам өзүнүн руханы, жан дүйнөсү менен өзгөчөлөнөт, ал турмушта жетүүгө боло турган, реалдуу максаттар менен катар, кээде романтикалуу, бийик максаттарды да астыга коёт. Алар, мисалы, акыйкаттык, жакшылык, сулуулук, сүйүү, адам турмушунда эң бир бийик ориентирлер катары кызмат өтөшөт. Мына ушундай категорияларды идеалдар катары кароого болот.

А. Власкиндин терең ишениминде: «В соотношении трех этих категорий (нормы-ценности-идеалы) есть своя динамика, и здесь начинаются сложности. Во-первых, возможны взаимопереходы и взаимоподмены. То, что вчера было труднодостижимым идеалом, – сегодня оборачивается вполне реальной ценностью, а завтра, пожалуй, может стать уже реальной нормой жизни. В этих взаимопереходах прочитываются прогрессивные перемены. Что касается взаимоподмен, то их порой трудно интерпретировать однозначно – всё зависит

от точек зрения. Нормы, например, сами по себе могут оборачиваться ценностями. Войти в норму, быть нормальным – это при определенных условиях само по себе составляет ориентир и желанную цель для многих. С другой стороны, возможна обратная подмена: выработка новых ценностей, их достижение и отстаивание – часто составляет именно норму жизнедеятельности для энергичных натур. Чтобы разобраться в этих соотношениях норм и ценностей, приходится иметь в виду разные их уровни и различать ценности истинные и мнимые, постоянные и преходящие, и т.д.

Нетрудно убедиться, что литература – в силу своих основных задач отражения и художественного познания действительности – воспроизводит все те жизненные явления, которые обозначены здесь как аксиологические соотношения. ...Аксиологический уровень в произведении всегда есть, его можно и нужно рассматривать – он многое может подсказать» [34, с. 47].

Биз бул узун шилтемени келтиргенибиздин жөнү бар. Анткени ал аксиологиянын методологиясы адабият таануу илиминин алкагында толук баалуу иштей аларын бизге ачык-айкын көрсөтүп берет. Көркөм адабий чыгарманын тулкусунда адам турмушундагы аксиологиялык карым-катнаштар сөзсүз түрдө чагылтылат. Бир дагы сүрөткер өз чыгармасында жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтуудан эч кача албайт. Демек, көркөм-адабий туундулар аксиологиялык аспектке изилденүүсү табигый нерсе.

Өз сөзүнүн башында А. Власкин ар бир адам, «автор же каарман», турмушта белгилүү бир дөөлөттөрдү жетекчиликке аларын билдирет, бирок андан ары сөз автордун көңүлүндөгү, ал жараткан «каармандардын» аксиологиялык ориентирлеринин көркөм-адабий чыгармаларда чагылуусу жөнүндө жүрөт. Деген менен, автордун дөөлөттүк кызыкчылыктарынын деңгээли, албетте, ар кандай эле адабий чыгармада өзгөчө этикалык-эстетикалык мааниге ээ болот да, бул көркөм аксиологиянын жалпы сүрөтүн кыйла татаалдаштырат. XX кылымдын башында эле М. Бахтин ушул татаалдыкты көрсөткөн да, көркөм-адабий туундунун формалык-эстетикалык биримдиги автордун таанымдык-этикалык жана эстетикалык-актуалдуу

«дөөлөттүк контексти» каармандын этикалык жана турмуштук-актуалдуу «дөөлөттүк контекстин» өзүнө камтыганы, кучагына алганы аркылуу түзүлөт деп болжогон [27, с. 71-72].

Мындан тышкары аксиологиялык негизде масштабдуу тарыхый-функционалдык, тарыхый-салыштырма изилдөөлөр үчүн жаңы келечектер ачылат. Анткени так ушул аспектке конкреттүү автордун мурасына карата окурмандык кызыгуу эмне үчүн түрдүү доорлордо сууп калары, же боркулдап кайнап чыгары реалдуу айкындалат. Окурмандар дагы өздөрүнүн кыймылдуу, жандуу дөөлөттүк багыт алууларынын туткунунда калышат – алар көркөм адабияттан өздөрү үчүн актуалдуу дөөлөттүк контексттерди издешет.

Ошентип, көркөм-адабий кубулуштарды изилдөөнүн аксиологиялык аспектинин дээрлик универсалдуу деп эсептөөгө болот – ал көркөм чыгарманын мазмунун да, формасын да, андагы автордук жекечеликти да, аны окурмандык кабыл алуунун тенденцияларын да баалуулуктук негизде ар тараптуу карап чыгууга жол ачат.

Биз адатта колдонуп жүргөн көркөм-адабий туундуну изилдөөгө карата таза адабият таануучулук мамиледе жогоруда көрсөтүлгөн татаалдыкты эске алып, эч нерсени көңүл кырынан чыгарбай талдоо жүргүзүү, дээрлик мүмкүн эмес. Мисалы, Т. Власкина өз диссертациясында көбүнчө А. Островскийдин чыгармаларында чагылтылган көркөм реалдуулуктун аксиологиялык өлчөмүнө көңүл токтотот, бирок аны кейипкерлердин деңгээлинде гана жасайт. В. Петров болсо, өз кезегинде, М. Булгаковдун чыгармаларында турмушка ашырылган автордук аксиологияга басым кылат. Ал өз максатын түшүндүрүп, минтип жазат: «В последнее десятилетие аксиологический подход, предполагающий рассмотрение явлений в соотнесенности с теми или иными ценностными категориями, ...обретает все большее влияние на литературоведение (прежде всего, в связи с исследованием творческого наследия Ф. Достоевского, Л. Толстого А. Чехова). В стремлении исследовать многомерность, многоаспектность литературного процесса современное литературоведение все чаще обращает внимание на неразрывную связь аксиологии и художественного

творчества. «Каждая литературная эпоха имеет свой аксиологический центр, к которому так или иначе сходятся основные пути художественного творчества» (цитата из работы Л. Трубиной). Столь же определенно следует характеризовать ценностные установки отдельных художников, осмысление которых позволяет глубже понять их творческие искания, охарактеризовать масштаб их «художественных вселенных» и роль каждого из них в литературном процессе» [73, с. 38].

Орус адабият таануусунда аксиологиялык мамилени биринчи болуп колдонууга кийирген окумуштуу деп эсептелген В. Свительский, өзүнүн кийинки эмгектеринин биринде да автордун аксиологиялык позициясына басым жасаган, мында ал Л. Толстойдун «Согуш жана тынчтык» романын изилдөө объектисине айланткан [85]. Окумуштуу бул эмгегинде «адамдардын чыныгы жашоосун» баалуулуктук аспекттен ачып берүү максатын өзүнүн астына койгон.

Орус филологиясындагы «аксиология» түшүнүгүн таза руханий өңүттөн, тагыраак айтсак христиан динине байлап, түшүндүрүү аракети да көңүл бурууга арзыйт. Мында жазуучулардын өз чыгармаларында турмушка ашырышкан жекече көз караштары да, ошол чыгармаларды талдоого алышкан адабиятчылардын дүйнө көрүмдүк позициясы да эске алынат. Ушундай диний өңүттө түшүндүрмөлөөнү биз орус адабиятчысы И. Есауловдун бир катар эмгектеринен учуратабыз. Ал өз көз карашын мындайча ырастайт: «Даже в самых лучших современных трудах, рассматривающих феномен русской культуры, не учитывается в должной мере ... система аксиологических координат, оказавшая воздействие, в частности, на поэтику русской литературы, а возможно, и определившая эту поэтику» [46, с. 381].

Ушул сыяктуу методологиялык жол-жобо бүгүн орус филологиясында бүтүндөй бир нукка айланып, ал өз талаптарын бүткүл адабият таанууга таңуулай баштаган өңдүү туюлат. Алсак, орус адабиятынын христиан дини менен болгон карым-катышына арналган көп томдуу жыйнактар чыгарылган («Христианство и русская литература» төрт томдон, «Евангельский текст в

русской литературе 18-20 веков» үч томдон турат). Башкача айтканда, орус адабият таануусунда көркөм-адабий туундуларды диний негизде изилдеген өзүнчө «мектеп» түзүлгөн. Бирок бул мектептин өкүлдөрүнүн көз караштарын бардык эле окумуштуулар колдой беришпейт. Аталган мектептин өкүлдөрү өздөрүнүн диний негиздеги методологиясын бардык тарыхый-адабий изилдөөлөргө милдеттүү кылып таңуулашканы чочулоо жаратат. Мисалы, жогоруда эскерилген И. Есаулов мындай дейт: «По-видимому, литературовед, занимающийся русской литературой, вряд ли уже может – без ущерба для своих занятий – совершенно игнорировать действительный масштаб воздействия на отечественную словесность хотя бы доминантного для русской духовности православного фактора» [46, с. 383]. Есаулов өзү болсо орус классикасынын каалаган чыгармасын «собордуулуктун» (биринчи монографиясында), анан «пасха архетибинин» (экинчи монографиясында) рухунда түшүндүрүп берүү мүмкүндүгүн көрсөтөт. Бирок бул толук реалдуу мүмкүндүк болсо дагы, орус классикасынын маанилик, мазмундук байлыгы бүт бойдон «православ аксиологиясына», б.а. диний дөөлөттөргө барып такалат дегени анчейин ишеним жаратпайт.

Биздин баалуулуктук аспекттеги изилдөөбүз үчүн маанилүү методологиялык үлгү катары Д. Абдуллинанын «Художественная аксиология автобиографической трилогии Л. Н. Толстого» [1] деген диссертациясын да көрсөтүүгө болот. Бул илимпоз орустун залкар сүрөткеринин автобиографиялык повесттерин («Детство», «Отрочество», «Юность») изилдөөнүн бутасына айлантат. Ал Л. Толстойго аксиологиялык таасирлер кандай түрткү болгонун, анан ал кандай аксиологиялык сынактардан өткөнүн, автордун өз жашоосунда ээ болгон баалуулуктук ориентирлери анын чыгармачылыгында кейипкердин кулк-мүнөзүн ачууда кандай иштетилгенин, каарман өзүн аныктоодо кандай оорчулуктарга кабылганын, анда кандай үмүттөр болгонун жана ал кандай көңүлү калууларды баштан кечиргенин ынанымдуу адабият таануучулук талдоолор аркылуу көрсөтүп берет [1]. Албетте, изилдөөбүздүн темасы Д. Абдуллинанын диссертациясынын

аталышына окшош, бирок айырмасы – биз кыргыздын залкар калемгери Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмунуна орчундуу көңүл бурабыз. Анын үстүнө изилдөөлөрдө башкалар түптөгөн, негиздеген методологияны пайдаланууга болот, ага тыюу салынбайт.

Ошентип, орус адабият таануусунда көркөм-адабий туундуларды изилдөөгө карата аксиологиялык мамиле кылуу акырындык менен терең орун-очок алууга жетишти. Мисалга алсак, төмөнкү орус окумуштуулары баалуулуктук аспекттеги адабият таануучулук изилдөөлөр жүргүзүп, диссертацияларын ийгиликтүү коргошкон: Д. Абдуллина (2005), Э. Афанасьев (2002), Т. Власкина (1996), С. Гузина (2013), А. Ефремова (2013), Н. Жилина (2010), А. Казаков (2012), И. Казанцева (2010), Е. Котукова (2009), Е. Кузнецова (2009), Е. Лазарева (2009), И. Михеева (2010), А. Молчанова (2010), А. Омраан (2012), О. Паутова (2006), В. Петров (2003), Ю. Подковырин (2007), Е. Попова (2004), К. Синегубова (2012), С. Тарасова (2009), А. Фролова (2006), Л. Фуксон (2000), М. Чернякова (2008), Г. Чуриков (2007), А. Шаталова (2008), Е. Л. Ян (2006) ж.б.

Алар Л. Толстойдун автобиографиялык трилогиясындагы көркөм аксиологияны, XVIII-XIX кк. орус адабиятынын аксиологиясы менен поэтикасын, А. Островскийдин көркөм дүйнөсүндөгү ченемдер менен баалуулуктардын диалектикасын, И. Козловдун көркөм дүйнөсүнүн баалуулуктук ориентирлерин, В. Максимовдун драматургиясынын поэтикалык-аксиологиялык аспектисин, XIX кылымдын 1-ж. орус адабиятындагы христиандык аксиологияны, Ф. Достоевскийдин чыгармаларынын баалуулуктук архитектоникасын, XX-XXI кк. орус прозасындагы православдык аксиологияны, Б. Пастернактын прозасындагы көркөм мейкиндиктин аксиологиясын, Ф. Достоевскийдин «Көк мээ» романындагы көркөм аксиологияны, азыркы аялдар прозасындагы баалуулуктардын иерархиясын, Н. Лесковдун «Такыбалар» түрмөгүнүн аксиологиясы менен поэтикасын, Б. Пастернактын чыгармачылыгындагы сулуулуктун көркөм концепциясын, 1930-1950-жж орус адабиятындагы автордук жомоктун аксиологиялык моделдерин,

И. Северяниндин чыгармачылыгынын аксиологиялык аспектисин, М. Булгаковдун көркөм аксиологиясын, адабий чыгармачылыкты изилдөөгө карата баалуулуктук мамилени, Е. Гуронун көркөм аксиологиясын, П. Мельников-Печерскийдин чыгармачылыгынын поэтикалык-аксиологиялык аспектисин, XX кылымдын 1-ж. дыйкандар поэзиясынын көркөм аксиологиясын, адабий чыгарманы интерпретациялоо жана анын баалуулуктук табияты проблемасын, В. Маяковскийдин чыгармачылыгындагы автор менен каармандын аксиологиялык доминанталарын, С. Залыгиндин прозасынын поэтикалык-аксиологиялык аспектисин, А. Пушкиндин лирикасындагы адептик баалуулуктар тутумунун эволюциясын ж.б. орчундуу аксиологиялык маселелерди изилдешкен. Мындан бизге ачык-айкын болгондой, адабият таануунун алкагында каралып-талдана турган аксиологиялык маселелер өтө арбын. Ошентип, биздин изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери чың деп айтууга болот.

Кыргыз адабият таануусунда болсо бул багыттагы изилдөө иштери жаңы гана башталып жатат. Алсак, адабият таануучу А. Жантаев өзүнүн бир нече макалаларын аксиологиянын негиздерин кыргыз адабият таануусунда колдонуу келечектерине, баалуулук категориясы адабий процессти аксиологиялык изилдөөнүн өбөлгөсү боло аларына, кыргыз адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын колдонууга, кыргыз илиминде адабият таануучулук изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн методологиясын өзгөртүү зарылдыгына, көркөм дөөлөттү баалоонун чен-өлчөмдөрүнө, XX кылымдагы кыргыз профессионал адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аныктоодогу проблемаларга, XX кылымдагы кыргыз профессионал адабиятын аксиологиялык изилдөөнүн негиздерине арнаган. Анын ою боюнча: «Применение методологии аксиологии в литературоведческих исследованиях позволяет расширить горизонты кыргызского литературоведения» [49, с. 42]. Биз анын илимий-теориялык көз караштарына да ылайыгына жараша таянуу менен өз изилдөөбүздү баалуулуктук аспектиден жүргүзүүнү туура таптык.

Ал эми кыргыз элинин сыймыгы болгон Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылык ишмердүүлүгүнө, атап айтканда, романдарына келсек, бул жерде идеялык-эстетикалык өзгөчө татаалдыктарга кабыла турганыбыз бышык. Анткени ал адам жашоосунун бардык кырларында орун алуучу дөөлөттөрдү толук өлчөмдө камтууга умтулган. Анын романдарынан философиялык, этикалык, эстетикалык, руханий баалуулуктар менен байма-бай кездешебиз. Албетте, ал диний өңүттөгү көз караштарын да ортого салат. Анын романдарынын мына ушундай мазмундук-маанилик көп кырдуулугу, ичине адам жашоосунун миңдеген сырларын каткан идеялык тереңдиги, аларды баалуулуктук аспектен изилдөө керектигин бизге айтып турат.

Биз өз диссертациябызда Чыңгыз Айтматов өз романдарында түзгөн көркөм дүйнөнүн аксиологиялык мазмунун ошол чыгармалардын каармандарынын баалуулуктук багыт алуулары деңгээлинде карап чыгууга умтулабыз. Бирок мында аталган романдарда автордук аксиологиянын көркөм берилишине да олуттуу көңүл бурулат.

Биз эмне себептен Чыңгыз Айтматовдун романдарын баалуулуктук изилдөөнүн объектиси жана предмети катары тандап алдык? Анткени кыргыздын улуу жазуучусунун жан дүйнөсүн, аң-сезимин, акыл-оюн дайыма адамдын адеп-ахлагы, ариети, абийири маселелери түйшөлтүп келген. Анын өмүр жолу да түз сызыктуу болбостон, жаш чагынан эле турмуштун оорчулуктары желкесинен басып, өз жашоосунда карама-каршылыктуу аксиологиялык категориялар менен бет келген. Бирок ал бала чагынан тарта өз аң-сезиминде адамдын улуулугуна, сулуулугуна, жакшылыгына болгон ишенимдин негиздерин түптөгөн. Буга согуштун катаал шарттарындагы карапайым айылдаштарынын жүрүм-туруму чоң өбөлгө болгон. Алсак, «эмгек армиясына» чакырылган чабан үй-бүлөсү ач-жылаңач отурганына, аялы ооруп жатканына карабай, аларга аз-маз отун-суу камдап берип, өкмөт чакырган тарапка жөнөөгө даяр. Анын үйүндөгү айласыз абалды көргөн жаш Чыңгыз, ошол кезде айылдык кеңеште катчы болуп жаңы иштей баштаган экен,

башкармага кайрылып, саман-чөп, ун-талкан бөлдүртүүгө жетишет да, аны өз жээни Байысбек экөөлөп ташып барып беришет [9, 411-414-бб.].

Дагы бир мисалга кайрылсак, жалпы эл кыйналып жаткан татаал учурда белгисиз уурулар Чыңгыздын үй-бүлөсү көзүн карап, туушун чыдамсыздык менен күтүп жаткан Сукра аттуу уюн уурдап кетишет. Ошондо келечектеги жазуучу коңшусу тракторист Темирбектин мылтыгын сурап алып, ууруларды таап атып өлтүрүү максатын ичинен аябай бышырып, издеп жөнөйт. Ага жолунан кокусунан бир карыя учурап, төмөнкү акыл-насаатын айтат:

– Сени түшүнүп жатам, уулум, - деп сөзүн улады карыя, - ушу абалыңа аябай кайгырып, кандай шартта экениңди билип турам. Мендей карыяны ук! Өлтүрбө! Мындай нерсени ойлоп да койбо! Үйүңө кайт! Бу жашоодо ушундай наамарттыкка баргандар сөзсүз жазасын алат. Бул сөзүмө ишен. Жаза ар дайым аны менен кошо жүрөт, кошо жатып, кошо турат. Бирок, сен үйүңө кайтып, ууруларды өлтүрүү тууралуу кайра ойлонбосоң гана акыр аягы бактылуу болосуң. Бакыт сени өзү эле издеп таап келет. Сен мени жөн эле сүйлөп жатат деп ойлобо. Бир учур келгенде бул сөздөрүмдү эстеп, туура айтканымды билесиң. Кайт, каралдым! Апаңа да ушуларды айта бар. Мен да өз жолума түшөйүн. Сага бирөө кандай жамандык кылса да, сен аны өлтүрүү тууралуу эч качан ойлонбо? – деди [9, 309-310-бб.].

Карыянын акыл-насаат сөзүн толугу менен келтирип жатканыбыздын жөнү мындай. Ушул сөз жаш өспүрүм Чыңгыздын жүрөгүндө, аң-сезиминде **жакшылык** жана **жамандык** маселелерин талдап кароого, бул өмүрдө кандай кыйын учурларга, кыяматтуу абалдарга туш болсо да, акыл-ойду жалаң **жакшылыкка** багыттоого үрөн болуп берет. Карыянын сөзүндө жамандык сөзсүз жазаланары, турмушта бактылуу болуш үчүн эч качан жамандыкка барбоо керектиги баса белгиленет. Ошентип, Чыңгыз Айтматовдун дилинде, пейилинде «**бакыт**», «**жакшылык**» дөөлөттөрү бүчүрлөп көктөй баштайт. Мына ошол бүрдөй баштаган бүчүр кийин бай түп даракка, көк мелжиген чынар терекке айланат.

Карыянын айткан насыятында биз аксиологиялык деп атай алчу адеп-ахлактык ориентирлер комплекси орун-очок алганын байкоо кыйын деле эмес. Ушул эле жерден биз жаш адамдын ой-кыялына аксиологиялык оң категориялар – баалуулуктар менен идеалдар – оң мүнөздө гана натыйжалуу айкалыша алышары уюп калганын биле алабыз. Ал ошондон тарта **жакшылык** дөөлөтүн бекем тутунуп, адам баласынын **бакыты** идеалына умтулуп жашай баштайт.

Ошентип, Чыңгыз Айтматов бүт өмүр бою жүрөгүнүн түпкүрүнө сактаган адамдын ариетине ишенүү, өзүндө аксиологиялык ориентирлерди – баалуулук менен идеалды айкалыштырат. Ал эми адам аң-сезиминдеги аксиологиялык комплекстин бир өңүрүн түзүүчү ченемдерге келсек, жазуучу жаш чагынан тарта бүт өмүрү өткүчө өзүн инсан катары өркүндөтүүнүн үстүнөн жүргүзгөн чымырканган адеп-ахлактык күрөштө ачык-айкын турмушка ашырылат.

Чыңгыз Айтматовдун жекече инсандык кудурети, анын адамгерчилик сапат-касиети туурасында көп эле жазылды. Улуу калемгердин жеке жашоо-турмушун мыкты билген калемдеши, ини досу – казак эл акыны Мухтар Шахановдун эскерүүсүн ушул жерге кыстара кеткенибиз орундуу болот. Ал чоң кызматтагы, белгилүү адамдардын мактоону, кошоматты өлгөндөй жактырарын, жанындай көрөрүн бир катар мисалдар аркылуу белгилей келип, залкар сүрөткерде андай сапат нышым жоктугун төмөнкүчө билдирет: «Чингиз Айтматов обладал прямо противоположным характером. Его книги были переведены на 177 языков мира. Великим писателем признали его при жизни русские, англичане, немцы, французы, китайцы и сотни достойных представителей других народов, но даже на эти искренние, высказанные от чистого сердца похвалы он не реагировал» [98, с. 15]. Ушул жерден залкар жазуучунун турмушта карманган эрежеси – жөнөкөй, жупуну болуу, ошол жупунулугун дайыма сактоо жүрүм-турум ченемдери экенин, мына ушундай баалуулуктук багыт алуусу аны улуу инсанга, идеалдуу адамга айлантканын тартынбай айта алабыз.

Чыңгыз Айтматов өзү болсо адам баласы дайыма турмушту жакшыртуу тилеги менен жашоосу керектигин айтат: «Советтик адамдын бүгүнкү турмуш деңгээлине кандай зор күрөштөрдүн жана чымыркануулардын натыйжасында жетишкенибизди өз балдарыма толук жана терең түшүндүрө албаганым кээде зээним кейип, капаланып да кетем. Бирок кантсе да, жаштар азыркы даяр турмушка көнүп өздөрүнөн мурдагылар жетишкенди пайдалануу менен эле чектелип калышпас деп ойлойм. Анткени адам турмушту дагы да жакшыртуу, асылдандыруу ишине өз үлүшүн кошуу ниети менен, өзүнө чейинкилер тарабынан жетишилген турмуш жыргалчылыгын өзүнүн билимин, рухий аң-сезимин, маданиятын дагы да жогорулатуу максатында пайдаланганда гана ал аны бактылуу кылат» [8, 8-б.]. Көрүнүп тургандай, зирек калемгер адам турмушу жакшырсын үчүн анын өзү жакшырышы, өнүгүшү, өсүшү керектигин айтып жатат.

Академик А. Акматалиев улуу жазуучу сүрөттөгөн ар бир каарманды адам баласынын башына келе турган маселелер бириктире турганын белгилей келип, антсе да адам деген ыйык атты таза сактап калуу ар кимдин эле колуна келе бербесин айтат. Ал «Адамдыктын мааниси бирөөгө кыянатчылдык, жамандык, кара өзгөйлүк кылбоо, өзүмчүлдүк издебөө, пендечиликтин түпкүрүнө түшпөө, бийликтен пайдаланып зордук-зомбулук көрсөтпөө, кемсинтпөө, басынтпоо, келген дөөлөткө, атак-даңкка манчыркап кетпөө, сүйүүнү жек көрүүгө айырбаштабоо, абийирди сактоо, акты каралабоо, караны актабоо» [15, 286-б.] экендигин көрсөтөт. Ушул ыңгайдан караганда, улуу сүрөткер өз чыгармаларында ар дайым адеп-ахлактуулук, жакшылык жана акыйкаттык жөнүндө абдан көп ойлонгону, толгонгону таң калтырат. Ал жараткан көркөм дөөлөттөрдү барактай олтуруп, анын макала-маектерин окуй олтуруп, көркөм-адабий туундуларынын маани-мазмунун анын публицистикаларындагы ой-пикирлери, идеялары менен салыштыра келип, Чыңгыз Айтматов бийик адеп-ахлактуу инсан болгонуна жазбай ишенесиң.

Ч. Айтматов жаш кезинен тарта чымырканган руханий-дөөлөттүк изденүү атмосферасында жашайт. Андыктан, дал эле анын руханий көрүмүнө

жана чыгармачыл кыялдануусуна башка адамдардын аң-сезими менен маанайларынын аксиологиялык мазмундуулугу кенен жана айкын ачылып бергени күмөн жаратпайт. Анын чыгармачыл жолуна баам таштасак, адабий процесске аралашып, чоң адабиятка аяк таштагандан тартып эле ал көптөгөн калемдештерин, нечендеген кыйкымчыл сынчы-адабиятчыларды өзүнүн сейрек көрөгөчтүгү, ошондой эле идеялык-көркөмдүк ой жоруусунун өз алдынчалыгы менен чындап эле аң-таң кылган.

Чыңгыз Айтматов өзүнүн чыгармалары, өзгөчө романдары менен кыргыз адабиятынын тарыхынан татыктуу орун ээлөөгө жетише алды. Ал турмуш чындыгына тээ бийиктен көз салып, аны чыгармаларында ачык, даана тартып, түпкүрдөгү жашырын маанисин ачып берди. Анын чыгармаларында адам жан дүйнөсүндө, жеке адеп-ахлагында, үй-бүлөлүк тиричилигинде катылган баалуулуктар алдыга жарк этип суурулуп чыга келди. Чыңгыз Айтматовдун изденүүлөрүнүн субъективдүү пафосу да, анын ачылыштарынын объективдүү мааниси да чыгармачылык жолунун башынан аягына чейин аксиологиялык өлчөмдө – идеал менен көп түрдүү дөөлөттөрдүн комплексинин карым-катнашында берилип келди. Ошентип, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдө аксиологиялык методологияны, анын көркөм туундуларына карата баалуулуктук аспектиден изилдөө мамилесин максаттуу жана мерчемдүү колдонуу зарылдыгы бышып жетилгени дагы бир жолу тастыкталат.

Биздин изилдөөнүн объектисин жана предметин тандап алуу боюнча жаралуучу дагы бир суроо: Ч. Айтматовдун романдары аксиологиянын жарыгында эмнеси менен кызыктуу боло алышат?

Кыйла көрөгөч адабиятчылар анын романдарынан жалпы эле Чыңгыз Айтматов колдонгон көркөм усулдун айырмалуу белгилерин көрө алышканы кызыктуу. Анын чыгармачылыгы дүйнө окурмандарын өзүнүн көркөмдүгү жана философиялык мазмундуулугу менен тамшандырат. Ошол эле учурда ал адамдын психикалык турмушунун жашырын сырларын жакшы билет жана өз каармандарынын адеп-ахлактык тазалыгын, аруулугун өзгөчө чебер ачат.

Алсак, Эдигей, Казангап, Абуталип, Авдий, Иисус, Бостон, Роберт Борк, Энтони Юнгер, Арсен, Элес – жан дүйнөсү абсолюттуу таза инсандар. Алардын мындай бийик адамдык сапатын көпчүлүк адабиятчылар баса белгилешет. Биз талдоого алган романдардын бардыгында автордун да, анын каармандарынын да бир жагынан, жекече жан дүйнө толгонууларынын, башка жагынан, курчап турган дүйнө менен адамдын өз ара мамилелери чөйрөсүнүн аксиологиялык мазмундуулукка багыт алуусу ачык байкалат.

Жыйынтыктай келсек, биздин изилдөөнүн методологиясы орус окумуштуулары – Д. Абдуллинанын, Т. Власкинын, Г. Выжлецовдун, В. Петровдун, В. Свительскийдин ж.б. – жазуучулардын чыгармачыл изденүүлөрүндөгү баалуулуктук багыт алуу факторунун мааниси жана адабий чыгармалардын көркөм дүйнөсүндөгү тиешелүү дөөлөттүк өлчөмдүн мазмундуулугу жөнүндөгү идеяларына негизделди.

Мындан тышкары, белгилүү Айтматов таануучулардын – Г. Гачевдин, В. Левченконун, кыргыздын көрүнүктүү окумуштууларынын – А. Акматалиевдин, С. Алахандын, К. Артыкбаевдин, К. Асаналиевдин, Ж. Бакашованын, К. Бобуловдун, К. Ибраимовдун, О. Ибраимовдун, Э. Нурушевдин, А. Садыковдун, Л. Үкүбаеванын, А. Эркебаевдин – Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына, анын ичинде ал жараткан романдарга байланыштуу ой-пикирлери улуу жазуучунун романдарындагы көркөм аксиологияны ачуу үчүн зарыл илимий-теориялык, методологиялык өбөлгө катары колдонулду.

Чыңгыз Айтматовдун романдарын изилдөө үчүн төмөнкү негизги талдоочулук усулдарды айкалыштыруу методологиялык таяныч болуп саналат:

1) проблемалык-тематикалык (залкар жазуучу жараткан романдардын проблематикасы менен тематикасын анын дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү менен байланышта изилдөө);

2) генеалогиялык (автордун романдарынын образдуулугунун, жазуучунун эстетикалык жана философиялык ой толгоолорунун башаттарын изилдөө);

3) тарыхый-адабий (жазуучунун романдарын анын чыгармачылыгынын жана тарыхый процесстин контекстинде изилдөө).

Диссертацияда Чыңгыз Айтматовдун жогоруда аталган романдарын аксиологиялык түшүнүктөрдүн жарыгында талдоого карата тутумдуу мамиле сынак иретинде колдонулат, ал ийгиликтүү чыккан учурда адабий чыгарманы түшүндүрмөлөөнүн, чечмелөөнүн аксиологиялык усулу макамын алууга талаптана алат.

3-§. Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача адабий-теориялык экскурс

3.1. «Кылым карытар бир күн» романы жөнүндө. Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы адамзаттын үч уктаса түшкө кирбеген оор кылмышын – тирүү адамды эстутумдан ажыратууну чагылтат. Автордун ою боюнча элдин өз каада-салтын, маданиятын унутуусу анын эл болуудан калуусу, жоголууга бет алуусу болуп саналат. Башкы тема мына ушул эстутумдан ажыроо проблемасына байланат. Чыгарманын тематикасын бийлик менен жеке адамдын социалдык-тарыхый алакасы түзөт. Проблематикасын болсо – адамзаттын өз тегин, тарыхын, каада-салтын, маданиятын унутуусунун кесепеттери түзүп турат.

Ушул романдын алкагында жазуучу тарабынан маңкуртизм концепциясы көтөрүлгөн. Бүгүнкү күндө бул концепция тек-жайын, тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, маданиятын унуткан адамдарга карата күрдөөлдүү колдонулат.

Романдын пафосу героиканы, трагизмди, драматизмди, юморду табигый айкалыштырат. Алсак, Эдигей менен Казангаптын каарман эмгеги героикалуу, Найман Эненин жана Жоломандын, Раймалы менен Бегимайдын, Абуталип Куттыбаевдин жана үй-бүлөсүнүн тагдырлары трагедиялуу, драмалуу, Сабитжандын жашоо-тиричилиги юморлуу пафос тартуулайт.

Романдын сюжетинин чордонунда – Орто Азиянын ээн талаа, эрме чөлүнөн орун алган кичинекей темир жол разъезди турат. Жергиликтүү калк бул жерде жайбаракат, бир түрдүү турмуш кечирет. Тышкы дүйнө менен болгон жалгыз байланыш разъезд аркылуу жүрөт, андан поезддер тынымсыз өтүп турат.

Бороондуу Эдигей – романдын башкы каарманы. Ал өмүрүнүн көпчүлүгүн ушул жерде темир жол жумушчусу болуп өткөргөн. Өз жашоосун толук бойдон курчап турган турмуш чындыгына байлаган персонаж катары, ал жалпы баарынын жыргалчылыгы үчүн күрөшөт, өз тагдырын коом үчүн

эмгектенүү менен тыгыз тутумдаштырат. Ал өз иш-аракеттери үчүн да, айланада болуп жаткан окуялар үчүн да жоопкерчиликти өзүнө алууга даяр.

Казангап – Эдигейдин жан досу. Ал эл-журтка акылмандыгы, көрөгөчтүгү менен алынган.

Каранар – Эдигейдин буурасы, аны ал сүт бото кезинен багып өстүргөн да, кийин анын өмүр шеригине айланган. Эдигей менен чогуу ал жазуучунун адам-табият концепциясын чагылтып турат, ага элдик мифология, уламыштар менен накылдар тыгыз жуурулушкан. Роман өзүндө магиялык реализмдин белгилерин, терең мазмундуу баяндоону жана философиялык ой толгоону таңгаларлыктай эриш-аркак чырмалыштырат, ушундай маанай окурманды чыгарманын аягына чейин коштоп жүрөт.

Романдын сюжетинен төрт башкы катмарды ажыратууга болот. Биринчи катмары окурманды романдын башкы каарманы менен тааныштырат, Казангапты көмүү каадасын жана айланадагы табиятты сыпаттайт.

Экинчи катмарда жерликтердин бөтөн цивилизация менен байланышуусу, таанышуусу сөзгө алынат. Мында окуялар магиялык реализмдин стилинде өнүгө баштайт.

Үчүнчү катмарда окурман маңкурт жөнүндө уламыш, байыркы аңыздар жана баяндар менен таанышат. Реалдуулук менен мифологиянын ортосунда параллель жүргүзүлөт. Байыркы ата-бабанын көрүстөнүнө космодром куруу аркылуу каада-салттардан учурга өтүү, өтмүштү унутуу, эстутумдан ажыроо көрсөтүлөт.

Төртүнчү катмарда согуштан кийинки жылдардагы калктын жашоо-турмушу Эдигейдин тагдыры аркылуу берилет.

Ошентип, ушул катмарларда окурман мифология, реалдуулук, фантастика эриш-аркак жуурулушкан көп маанилүү окуялардын күбөсү болот, Айтматов элдин өзүнө таандык маданияттын салттуу баалуулуктарынан кол үзүү аркылуу жоголууга бет алганын жана коомдун адеп-ахлактык бейнеси өзгөргөнүн чеберлик менен сүрөттөйт.

Роман жарык көргөндөн тартып, ага карата көптөгөн жылуу пикирлер айтылган. Чыгарманын маанисин элге жеткирүүгө ал боюнча жазылган эмгектер, айрыкча басма сөзгө жарыяланган макалалар чоң салым кошкон.

3.2. «Кыямат» романы жөнүндө. Чыгарма калемгердин көркөмдүк ишмердүүлүгүндө маанилүү орунду ээлейт жана жанры боюнча драмалуу стилде таризделген роман болуп саналат. Романдын өзөктүү тематикасын адамзат жашоосунда табиятты аёосуз кыйратуунун, нукура адамзаттык баалуулуктарды көзгө илбөөнүн акыры алып келчү кесепеттери жөнүндө автордук эскертүү түзөт. Проблематикасы болсо адам коомунда жайылып бараткан терс көрүнүштөргө – баңгиликке, ичкичтикке, жалкоолукка, ичи тарлыкка ж.б. багышталат.

Чыгарманын пафосунда трагедиялуулук басымдуу орунду ээлейт. Акбара менен Ташчайнардын, Авдийдин, Сандронун, Бостондун таржымалдары терең трагедиялуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Романдын аталышы символдуу мааниге ээ, ал ар бир адам өз жашоосунда адептик-баалуулуктук тандоо жасоосу зарылдыгын жана кээде адамдын чечими аны инсандык кыяматка жетелеп барарын каймана түрдө билдирет.

Романдын композициялык түзүлүшү өз ара үч сюжеттик сызык менен байланышкан үч бөлүктөн турат, анын биринчисинде Авдий Каллистратовдун тагдыры, экинчисинде Акбара менен Ташчайнардын тагдыры, үчүнчүсүндө Бостондун тагдыры сыпатталат.

Романдын негизги персонаждарынын – Авдийдин, Акбара менен Ташчайнардын, Бостондун тагдыры трагедияга ширелген. Авдий ичкич адамдардын колунан ажал табат. Акбара менен Ташчайнардын жан алакетке түшө тукум улоо аракетинен эч майнап чыкпайт. Бостон болсо өзүнүн уулун атып алат да, анын эсесин Базарбайды өлтүрүү менен чыгарып, инсандык зор кыяматка барат.

Бул романга байланыштуу да көптөгөн талаш-тартыштуу, полемикалуу эмгектер, макалалар жарык көргөн. Мындан биз чыгарма окурмандар журту, анын ичинде адабиятчылар үчүн чоң кызыгуу жаратканын, мунун себеби

романда түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктар тууралуу сөз айтылганы экенин түшүнөбүз.

3.3. «Кассандра тамгасы» романы жөнүндө. Аталган романда калемгер XX кылымдын жыйынтыктарын утопиялык жана антиутопиялык аң-сезимдин күзгүсүндө аңдаштырат. «Кассандра тамгасы» романынын борбордук тематикасын түбөлүккө таандык болгон табигый-космостук болмуш менен азыркы цивилизациянын өнүгүү багытын аныктаган массалык аң-сезимдин антиномиясы түзөт. Проблематикасын болсо учурдун руханий-адептик жана социалдык-тиричиликтик кеселдерин аныктоо, техногендик цивилизациянын антропологиялык кризисин белгилөө айырмалайт.

Чыгарманын пафосу болсо адаттагыдай эле трагедиялуулугу жана драмалуулугу менен өзгөчөлөнөт. Космос кечили Филофейдин (Андрей Крыльцовдун) өмүрү трагедияга жык толгон. Анын илимий ачылышы адамзатты жаңыртууга, жакшыртууга багытталган, бирок анын ордуна трагедия алып келет. Филофейдин ачылышынын чыныгы маанисин аңдаган окумуштуу-футуролог Роберт Борк да өз тагдырын трагедиялуу аяктайт.

Чыңгыз Айтматовдун бул романынын проблемалык талаасы көптөгөн утопиялык концепцияларга каныктырылган, алар бул жерде чыңалган көркөмдүк жана интеллектуалдык аңдаштыруунун предметине айланышат. Постжолбашчылык, технократиялык, сциентисттик, жалган демократиялык утопиялардын туткунунда турган адамзатка, романдын баалуулуктук тутумунда өзүн курмандыкка чалган, өткөндүн идолдорун тайманбастан кыйраткан, ошол эле учурда «өркүндөтүлгөн» илимий акыл-эстин жемиши катары пантеизм менен «синтетикалык» дүйнөлүк диндин кесилишиндеги жалган диний утопияны астыртан тургузган интеллектуалдын, ойчул-конформисттин инсаны каршы турат.

«Кассандра тамгасы» романынын композициялык чечилиши да кызыктуу, анда персонаждардын сыр ачуулары, өзүн ачуулары автордук дүйнө көрүмдүн глобалдуу-тарыхый, ааламдык масштабы менен айкалышкан, реалисттик ыкмалар жана мифопоэтикалык ой жүгүртүү принциптери жуурулушкан.

Негизги сюжеттик сызыктын окуялары «Кылым карытар бир күндөгүдөй» эле өтө кысыла берилген. Окурман учактын иллюминаторун ойлуу тиктеген Роберт Боркту көргөн учурдан Филофейдин өз жанын кыюусуна чейин үч күнгө жуук убакыт өтөт. Бирок ушул мейкиндиктик-мезгилдик континуумга адамзаттын бүткүл тарыхы сыйдырылат.

Негизги иш-аракет Советтер Союзунда болуп өткөн жазуучунун мурдагы романдарынан айырмаланып, мында көңүлдүн чордонуна Америка чыгат. Бирок текстте Жер планетасынын чар тарабында болуп жаткан окуялар сөзгө алынат: Манеж жана Кызыл аянттарда, Сицилияда, Афганистанда ж.б.у.с. Филофей катышкан пресс-конференциянын учурунда Берлинден, Варшавадан, Монреалдан, Рио-де-Жанейродон жана башка дүйнөлүк борборлордон адамдар түз чыгып сүйлөшөт. Романда реалдуу саясий лидерлердин – Горбачевдин, Маонун, Саддамдын, Каддафинин, Фиделдин, Гитлердин, Лениндин жана Сталиндин ысымдары аталат.

«Кассандра тамгасы» романында түбөлүктүүлүк темасы өзгөчө мааниге ээ болот. Башынан эле адам жашоосунун мөөнөтү түбөлүккө жуурулган, бирок түбөлүктүүлүк өзү эле түбөлүктүү, ал эми адам түбөлүктүүлүккө бир гана жол менен – адептик өзүн өркүндөтүү, тынымсыз аң-сезимин жакшыртуу менен жетише алат. Айтматовдун романында адам цивилизациясынын келечеги тууралуу маселе чордонго коюлат да, көп маанилүү чечилет. Чыгарма трагедиялуу аяктайт. Филофейдин идеялары кыйроого туш болот да, адам цивилизациясынын өнүгүүсү, жаңылануусу мурдагыдай эле коркунуч астында калат. Бирок Энтони Юнгер сыяктуу адамзаттын бийик интеллектуалдуу жаркын өкүлдөрү адамзатты жакшыртуу идеясынан баш тартпай турганына ишара жасалат.

Аталган романдын айланасында өтө кызуу талаш-тартыштар жүргөн жана көптөгөн макалалар жазылган. Эң башкысы, романда адам тукумун жакшыртуу идеясы көтөрүлүп, адамгерчиликке каршы келген илимий тажрыйбалар айыпталат.

3.4. «Тоолор кулаганда» романы жөнүндө. Бул чыгарма Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында өзгөчө орунду ээлейт. Ал калемгердин жыйынтыктоочу көркөм туундусу болуп саналат да, жазуучунун негизги идеяларын камтып, анын прозасынын жаңычыл жана салттуу белгилерин жуурулуштурат. Чыгарманын башкы тематикасын адамдын ар түрдүү кырдаалдарда адамгерчилигин жоготпой калуусу түзөт. Проблематика болсо адаттагыдай эле өтө кеңири – ага адам табиятынын бузулуусу, керектөөчүлүк психологиянын, эгоизмдин, көр дүйнөгө азгырылуунун кеңири жайылуусу ж.б. орчундуу маселелер камтылган. Б.а. романда калемгер өзүн түйшөлткөн коомдук көйгөйлөрдү чагылтып, башкы кейиркердин – Арсендин бейнесине, жүрүм-турумуна өзүнө мүнөздүү баалуулуктарды сиңирген жана уюткан.

Романдын пафосу трагизмге жана драматизмге ширелген. Жаабарс менен Арсендин – өздөрүнүн коомунан сүрүлүп калган эки тирүү жандын – тагдыры мына ошол трагедиялуулугу, драмалуулугу менен айырмаланат.

«Тоолор кулаганда» романы башкы кейипкердин өлүмү менен эмес, ал жазган аңгеме менен аяктайт, бул аңгеме чыгарманын эпилогу катары кызмат өтөйт. Эпилог романдын сюжетиине тыгыз байланышпагандай туюлса да, ал анын зарыл уландысы болуп саналат, анткени мына ушул аңгемедө автордук идея толугу менен ачылат. Романдын лейтмотивин «өлтүрүү – өлтүрбөө» маселеси түзөт, ал башкы каармандын тагдырында өзгөчө роль ойнойт да, аңгеме-эпилогдо борбордук орунду ээлейт. Мунун жообу – чыгарманын каармандары жасай турган баалуулуктук тандоодо жатат. Арсен өз баалуулугун тандап алат – ал өлүмдү, өлтүрүүнү эмес, өмүрдү, өлтүрбөөнү тандайт, бирок бул үчүн өз өмүрү менен кун төлөйт.

Романдын композициялык бөтөнчөлүгү – анда башкы каармандын таржымалы жана ал жазган аңгеме берилгенинде гана эмес. Айтматов чыгарманын канвасына Түбөлүк колукту тууралуу уламышты жиксиз жуурулуштурат. Бул уламыш кейипкерлердин – Айдананын, Арсендин, Элестин мүнөздөрүн ачууда чоң роль ойнойт.

Романдын композициясынын татаалдыгы – ал эки сюжеттик сызыктан курулганында дагы. Бир караганда, роман илбирс жөнүндө, кайра карасаң, адам жөнүндө. Бирок сүрөткер өз кейипкерлеринин тагдырын эриш-аркак бир өрүмгө бириктирет, Арсенди жана Жаабарсты окшош тагдырга ээ кылат.

Ч. Айтматовдун ар бир чыгармасы, акыркысы өзгөчө, бүтүн тутумду берет, анын бардык бөлүктөрү жалпы көркөм ойлом менен өз ара байланышкан жана бириктирилген. «Тоолор кулаганда» романы музыкалык чыгармага окшоп кетет. Анын негизинде эки тема жатат да, биринчи главада биринчи каарман, экинчи главада экинчи каарман сөзгө алынып, сюжеттик сызыктар кезектешип, натыйжада драматизм өсүп жүрүп отурат. Баяндоонун драмалуу чыналуусу менен эки тема бир учурда доош берет да, кульминацияга жеткенде (Арсен менен Жаабарс жолукканда) бир бүтүнгө жуурулушат.

Тыянактай келип, Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романында сүрөткердин эң мыкты салттары чагылуу тапканын айтууга болот. Ал кайрадан учурдун глобалдуу маселелерин көтөрөт, түбөлүктүү философиялык темаларды козгойт, бул болсо окурмандан чыгарманы окуп-түшүнүү үчүн кыйла даярдыкты, билимди талап кылат. Бул роман дагы адабий коомчулукта кызуу талкууга алынган.

II бап боюнча кыскача корутунду

Биз диссертациянын экинчи бабында улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун романдарын дөөлөттүк аспекттен изилдөөнүн объектисин, предметин жана методологиясын талдап чыккан соң, төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөнүн объектиси менен предметине айланткан эмгектерде өтө эле көп түрдүү илимий маселелер чечилген. Бирок улуу сүрөткердин реалдуу турмуштагы жана көркөм чыгармачылык дүйнөдөгү баалуулуктук багыт алуусу, дөөлөттүк түшүнүктөрү, көз караштары, мына ошолордун өзү жараткан көркөм-адабий туундуларда, алсак, романдарында чагылуусу азыркы күнгө чейин тутумдуу, комплекстүү түрдө кеп-сөзгө алынбай келген.

2. Биздин диссертациябыздын негизги объектисин улуу сүрөткер Чыңгыз Айтматов жараткан романдардын – «Кылым карытар бир күндүн», «Кыяматтын», «Кассандра тамгасынын», «Тоолор кулаганданын» – негизги, канондук тексттери, ошондой эле залкар калемгердин адабий-теориялык көз караштары, аксиологиялык аспекттеги ой-пикирлери түз чагылтылган макалаларынын, интервьюларынын, маектеринин тексттери түзүшөт.

3. Биздин изилдөөбүздүн негизги предметин залкар калемгерибиз Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмуну, ал романдарда ачылып берилген автордун жана ал түзгөн кейипкерлердин тутунган ченемдеринин, карманган баалуулуктарынын жана идеалдарынын татаал карым-катнашы, романдарда турмуштук багыттардын, нарк-дөөлөттөрдүн баркы менен баасынын төмөндөөсү жана алардын кайра баалануусу процесстеринин чагылуусу, ошондой эле аларда бүтүндөй бир аксиологиялык комплекстердин татаал айкалышуусу жана чырмалышуусу көрсөтүлгөнү түзүп турат.

4. Биздин изилдөөнүн негизги илимий проблемасы – Чыңгыз Айтматовдун романдарында биринен экинчисине табигый түрдө агып өтүп келген түбөлүктүү адамзаттык дөөлөттөр камтылганы, ушул себептен улуу

калемгердин романдарына аксиологиялык түшүнүктөрдүн жарыгында, шооласында илимий талдоо жүргүзүү зарылдыгы болуп саналат. Залкар сүрөткердин алгачкы романынан баштап, эң соңку романдык туундусуна чейин өз боюнда жалпы адамзаттык дөөлөттөрдү чагылтууга басым жасалат, албетте, бул көрүнүш окумуштуулардын изилдөөлөрүндө көз жаздымында калбайт, бирок алар аталган романдарга карата комплекстүү аксиологиялык талдоо жасоого, изилдөө жүргүзүүгө чейинки деңгээлге өнүгүп жетпейт.

5. Чыңгыз Айтматов жараткан романдарда – «Кылым карытар бир күндө», «Кыяматта», «Кассандра тамгасында», «Тоолор кулаганда» – түбөлүктүү адамзаттык дөөлөттөр – Өмүр менен Өлүм, Акыйкаттык менен Жалган, Жакшылык менен Жамандык, Сулуулук менен Сертттик дихотомиялары, ж.б. көптөгөн маанилүү аксиологиялык категориялар камтылган. «Кылым карытар бир күндө» Эстутум менен Уят дөөлөттөрүнө басым жасалат. «Кыяматта» Акыйкаттык, Адилеттик дөөлөттөрү алдыңкы орунга коюлат. «Кассандра тамгасында» Жакшылык, Тагдыр дөөлөттөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. «Тоолор кулаганда» романында болсо Акыйкаттык, Жакшылык, Сулуулук, Өмүр жана Табият дөөлөттөрү жогору бааланганын байкайбыз.

6. Өз романдарында абдан элестүү түзүлгөн Эдигей, Казангап, Абуталип, Авдий, Бостон, Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер, Арсен, Элес өндүү каармандардын кылган иштери, айткан сөздөрү, жүргөн-турганы аркылуу автор өз көкүрөгүн уялаган ойлорун, идеяларын калың журтка жарыя айтат. Башкача айтканда, автор өз образдары аркылуу өздүк баалуулуктар тутумун берет, алардын мүнөз-кыялына турмушта өзү баалаган, аздектеген руханий-адептик дөөлөттөрдү сиңирет.

7. Биз өз изилдөөбүздө маани-мазмуну боюнча эки башка феномендерди – аксиологияны жана Чыңгыз Айтматовдун романдарын тыгыз бирдикте жуурулуштура карайбыз. Аларды чогуу кароо менен биз өзүбүз талдоого алган көркөм дөөлөттөрдүн – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра

тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдарынын – терең баалуулуктук мазмунун ачууга жетишебиз.

8. Аксиология XVIII кылымдын аягынан тартып өзүнүн илимий категорияларын аныктап-тактап чыкты (анын башаттарын немецтин улуу ойчулу Иммануил Канттын эмгектеринен көрүшөт), анан философиянын гана чектеринде узак кала албады. Батыш илиминде, болгондо да эң бир ар түркүн аймактарда, аксиология эбактан бери эле илимий акыл-ойдун алдыңкы чегин түзөт. Адегенде философия менен эстетикада, анан социологияда, экономикада, адабият таанууда жана башка социалдык-гуманитардык илимдерде – аксиология өз укуктарына ээ болду жана ушул илимдердин өнүгүүсүнө чоң түрткү берди, алардын мейкиндиктерин кеңейтти жана чукулдатты.

9. СССРдин убагында аксиология илим дүйнөсүнө негизинен маданият таануучулук талдоолор, психология, социология аркылуу эшик ачып кирген. Аксиологиянын принциптеринин адабият таануудан орун-очок алуусуна орустун орошон ойчулдары П. Флоренский менен М. Бахтин да өлчөөсүз эмгек сиңиришкен. Бүгүн биз ушул инсандардын өз мезгилинде эч ким колдоого албаган жана узак мезгил бою убакыт-саатын күтүп жатып калган эмгектеринен аксиологиялык идеяларды таба жана өз изилдөөлөрүбүз үчүн методологиялык кыртыш катары пайдалана алабыз.

10. Азыркы кезге чейин илимий эмгектерде жана окуу куралдарында маданияттын аксиологиялык мазмунунун масштабдарын аныктоодо да, аксиологиялык категориялардын өздөрүнүн мазмунун түшүнүүдө дагы пикирлердин көп түрдүүлүгү байкалат.

11. Адабият таануу илиминде аксиологиянын методологиялык мүмкүнчүлүктөрү өтө эле жай өздөштүрүлүп келди. Алсак, орус адабият таануусунда 1995-жылы В. Свительскийдин докторлук диссертациясында адабият таанууда аксиологиялык аспект кандай кеңири мейкиндиктерди ачып береринин мисалдары келтирилген. Ушул окумуштуу ачып берген жаңы методологиянын келечектери менен мүмкүнчүлүктөрүн Т. Власкина өзүнүн

кандидаттык диссертациясында андан ары өнүктүрүп иштеген. Орус адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын колдонуу ушундайча башталган.

12. Мезгилдин өтүүсү менен орус адабият таануусунда аксиологиялык методология кадыресе көрүнүшкө айланып, илимдин ушул салаасынын чоң бөлүгүн түзүп калды. Бүгүнкү күндө орус филологиясында аксиологиялык тематика менен проблематикага кайрылып иштелген, изилдөөнүн темасында аксиология, баалуулук, дөөлөт сөздөрү эч тартынбай колдонулган диссертациялар жүздөп саналат.

13. Көркөм-адабий кубулуштарды изилдөөнүн аксиологиялык аспектин дээрлик универсалдуу деп эсептөөгө болот – ал көркөм чыгарманын мазмунун да, формасын да, андагы автордук жекечеликти да, аны окурмандык кабыл алуунун тенденцияларын да дөөлөттүк негизде ар тараптуу кеңири карап талдап чыгууга жол ачат.

14. Кыргыз адабият таануусунда аксиологиянын методологиясын колдонуу боюнча иштер жаңы гана башталып жатат. Буга мисал катары адабият таануучу А. Жантаевдин бир нече макалаларын келтирүүгө болот.

15. Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылык ишмердүүлүгүнө, атап айтканда, романдарына келсек, ал адам жашоосунун бардык кырларында орун алуучу баалуулуктарды толук өлчөмдө камтууга умтулган. Анын романдарынан философиялык, этикалык, эстетикалык, руханий дөөлөттөр менен байма-бай кездешебиз. Албетте, ал диний өңүттөгү көз караштарын да ортого салат. Анын романдарынын мына ушундай мазмундук-маанилик көп кырдуулугу, ичине адам жашоосунун миндеген сырларын каткан идеялык тереңдиги, аларды дөөлөттүк аспекттен изилдөө керектигин бизге айтып турат.

16. Чыңгыз Айтматовдун жан дүйнөсүн, аң-сезимин, акыл-оюн дайыма адамдын адеп-ахлагы, ариети, абийири маселелери түйшөлтүп келген. Ал өз өмүр жолунда жаш чагынан эле турмуштун оорчулуктарына кабылып, карама-каршылыктуу аксиологиялык категориялар менен бет келген. Бирок ал бала чагынан тарта өз аң-сезиминде адамдын улуулугуна, сулуулугуна, жакшылыгына болгон ишенимдин негиздерин түптөгөн.

17. Чыңгыз Айтматов бүт өмүр бою жүрөгүнүн түпкүрүнө сактаган адамдын ариетине ишенүү, өзүндө аксиологиялык ориентирлерди – дөөлөт менен идеалды айкалыштырат. Ал эми адам аң-сезиминдеги аксиологиялык комплекстин бир өңүрүн түзүүчү ченемдерге келсек, жазуучу жаш чагынан тарта бүт өмүрү өткүчө өзүн инсан катары өркүндөтүүнүн үстүнөн жүргүзгөн чымырканган адеп-ахлактык күрөштө ачык-айкын турмушка ашырылат.

18. Чыңгыз Айтматовдун изденүүлөрүнүн субъективдүү пафосу да, анын ачылыштарынын объективдүү мааниси да чыгармачылык жолунун башынан аягына чейин аксиологиялык өлчөмдө – идеал менен көп түрдүү дөөлөттөрдүн комплексинин карым-катнашында берилип келди. Ошентип, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдө аксиологиялык методологияны, анын көркөм туундуларына карата баалуулуктук аспектиден изилдөө мамилесин максаттуу жана мерчемдүү колдонуу зарылдыгы бышып жетилгени дагы бир жолу тастыкталат.

19. Биздин изилдөөнүн методологиясы орус окумуштууларынын жазуучулардын чыгармачыл изденүүлөрүндөгү баалуулуктук багыт алуу факторунун мааниси жана адабий чыгармалардын көркөм дүйнөсүндөгү тиешелүү дөөлөттүк өлчөмдүн мазмундуулугу жөнүндөгү идеяларына негизделди. Мындан тышкары, белгилүү Айтматов таануучулардын, кыргыздын көрүнүктүү окумуштууларынын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына, анын ичинде ал жараткан романдарга байланыштуу ой-пикирлери улуу жазуучунун романдарындагы көркөм аксиологияны ачуу үчүн зарыл илимий-теориялык, методологиялык өбөлгө катары колдонулду.

III БАП. ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНЫН КӨРКӨМДҮК-АКСИОЛОГИЯЛЫК МАЗМУНУ

Улуу калемгер Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык романдары – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – терең аксиологиялык мазмунга ээ. Буларда баарыдан мурда автордун тутунган баалуулуктары ал жараткан кейипкерлердин образдары аркылуу көркөмдүү ачылып берилет. Залкар сүрөткердин аталган романдарында автордун таанымдык, эстетикалык жана адеп-ахлактык дөөлөттөрү таасын чагылтылат. Биз ал жараткан романдарды сөздүн толук маанисинде көркөм-адабий ачылыштар катары карай алабыз, буга романдардын мазмунунда түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктар – мисалы, «акыйкаттык», «жакшылык», «сулуулук» дөөлөттөрү – басымдуу камтылганы негиз болуп берет. Автор өз ойлорун, идеяларын окурмандарына көрсөтмөлүү, ынанымдуу, элестүү, жеткиликтүү берүү үчүн ушул дөөлөттөрдү таяныч катары пайланат. Аталган дөөлөттөргө тикелей байланышта калган башка турмуштук-материалдык, руханий-адептик дөөлөттөр – алсак, үй-бүлө, сүйүү, эмгек, ишеним, абийир, уят, ар-намыс ж.б. – тууралуу кеңири сөз болот. Биз төмөндө Айтматовдун романдарынын идеялык-концепциялык негизин түзгөн башкы үч дөөлөттүн – «акыйкаттык», «жакшылык», «сулуулук» дөөлөттөрүнүн – ар бирине кеңири токтолуп талдоо жасайбыз. Ошондой эле залкар сүрөткер өз романдарында адам баласы үчүн жогоркулардан кем мааниге ээ болбогон «эмгек», «үй-бүлө» дөөлөттөрүнө карата мамилесин кандайча туюнтканына да көңүл бура кетебиз.

Биздин изилдөөнүн 3-бабынын ушундай курулушу КР ЖАКнын талабына туура келет, анткени бул жерде жалаң өзүбүз келген жыйынтыктар туурасында сөз болот.

1-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «акыйкаттык»

Илгертен бери эле адам баласы өз турмушунда акыйкаттыкты издеп, ага умтулуп келген. Кыргыз эли да акыйкаттыкка абдан зор маани берген. Муну кыргыз макалдарынан ачык байкай алабыз. Мисалы, «Ак ийилет, кара сынат» [76, с. 17], «Ак ийилип сынбайт» [76, с. 17], «Кеп чынынан бузулбайт» [76, с. 97], «Туура сөз тууганга жакпайт» [76, с. 153] делет элдик акылмандыкта. Бул макалдардан кыргыз коомунда эзелтен бери эле акыйкаттык башкы орунда турганын көрө алабыз.

Акыйкаттык – бул таанымдын жана турмуштун ченеми гана эмес. Акыйкаттыкты издөө ойчулдун аны өтө баалуу нерсе катары, адам идеалы катары табууга умтулуусу да болот. Бирок кандай акыйкаттык идеал катары чыга алат? Баары эле идеал болбойт да! Сократ аны таануу жолу адамды көкөлөтүүчү акыйкаттыкка кызыккан. Антик афоризминде «Простота – признак истины» [79, с. 75] деп айтылган. Дүйнөлүк диндердин бири болуп саналган буддизмдин негиздөөчүсү Будда пайгамбар жаксыз, объективдүү эмес, изги акыйкаттыктар жөнүндө айткан.

Адамдар ал үчүн жан берүүгө даяр болгон акыйкаттык, бул жөн гана «ойдун предметке дал келүүсү» (Декарт) эмес, жана В. Соловьев айткандай, «формалдуу мамиледе» бар нерсе эмес. Ал формалдуу эмес жана маңызы боюнча руханий болмуштун бийиктиктерине тийиштүү. Бул акыл-эс менен сандын, эсеп-кысаптын акыйкаттыгы эмес, догматиктердин акыйкаттыгы эмес. Бул турмуштук акыйкаттык, аны бир жолу түбөлүккө табууга болбойт, аны изденүүдө, ойдо жана иш-аракетте гана жаратууга болот. Мындай акыйкаттык жана аны издеген илим да, философия да «человекообразующего действия, упорядочивающего жизненный хаос структур» [67, с. 312] маанисинде болот. Акыйкаттык анын ушул жападан жалгыз маанилүү болмушунда – **ишеним, жакшылык, сулуулук, эркиндик, сүйүү** ж.б.у.с. өңдүү баалуулуктар менен катарлаш бийик руханий дөөлөт, ал булар менен табигый байланышкан.

Хосе Ортега-и-Гассет, ишеним жана акыйкаттык жөнүндө ой жоруп, философия турмуш нукуралыкка ээ болсун үчүн, адамда акыйкаттуу ишеним (сөзсүз эле диний эмес) болсун үчүн акыйкаттыкты издөөгө (күмөн саноону изилдеп) аракеттенет деп жазат: «Философия не должна доказывать истину на примере жизни, напротив, она должна доказывать истину для того, чтобы наша жизнь обрела подлинность» [72, с. 333].

Жашоонун ушул нукуралыгы баарынан мурда бул дүйнөдө ишке ашырылуучу ишенимдин, жакшылыктын жана сулуулуктун акыйкаттуулугу катары, жалган эмес чыныгы ишенимдин, чыныгы жакшылыктын, нукура сулуулуктун көрүнүшү катары чыгат.

Жакшылыкка келе турган болсок, анда В. Соловьев, аны изилдеп, «показать добро как правду, то есть как единственный правый, верный себе путь жизни во всем и до конца» [87, с. 79] керектигин айткан. Ал адептүүлүк акыйкаттуу жашоого карай жол экенине, жакшы жашоо менен акыйкаттуу жашоо – бул бир эле нерсе экенине ынанган.

В. Гейзенберг, П. Дирак жана XX к. башка көптөгөн илимпоздору сулуулук менен акыйкаттыктын бир туугандыгына ишенишкен. Гейзенберг так илимдердеги сулуулук жөнүндө акыйкаттыктын эскертүүчү жаркыроосу, жаркырагы деп жазган [40, с. 275]. Дирак формуланын сулуулугу анын акыйкаттуулугун күбөлөндүрөт деп ырастаган. Башкача айтканда алар сулуулуктун көрүнүшү акыйкаттыкты күбөлөндүрөрүн көрүшкөн.

Албетте, акыйкаттык баалуулук катары өзүн да, айланадагы дүйнөнү да улам көбүрөөк адамдаштырган адамдын, дайыма өзгөрүлгөн жана ар бир жолу ал ким экенин жана ким болорун аныктаган адамдын бүтүндүктүү өнүгүүсүндө жашайт: «Жить – это постоянно решать, чем мы будем» [72, с. 163]. Бул мааниде алганда акыйкаттык ««как живая сила, овладевающая внутренним существом человека и действительно выводящая его из ложного самоутверждения, называется любовью» [88, с. 505] катары чыгат. Ошентип, акыйкаттык жалпы адамзаттык баалуулуктардын ичинде өзгөчө орунда туруу менен бирге, алардын баары менен тыгыз тутумдашат.

Көркөм адабиятта акыйкаттык дөөлөтү көп чагылтылат. Буга мисалдарды Чыңгыз Айтматовдун биз изилдөө объектиси катары алган романдарынан арбын таба алабыз. Ал көркөм чыгармачылык ишмердүүлүктө акыйкаттыкка чоң маани берген.

Алсак, «Кылым карытар бир күн» романында Абуталип Куттыбаев жалган жалаанын айынан камалып кетип, өлүм табат. Көп убакыт өтпөй, замана шарты өзгөргөндө Эдигей Жангелдин акыйкаттык үчүн күрөшкө аттанып, анын актыгын далилдөөгө жетишет. Ал мындай дейт: «...Эмне үчүн ак кишилер азап тартат? Абуталиптин балдары эмдигиче чоңоюп калды, мектепке барышат. Жалган жерден жабылган көөнү тазалаш керек да. Болбосо ар ким аларды «сен» деп шектүү карап турганы болобу. Атасыз жетим балдары ансыз да кордук көрүп калышты» [5, 331-б.]. Ырас эле, акыйкаттык качан болбосун ордуна келип турушу абзел, антпесе жалганчылыктын арааны жүрүп, бейкүнөө адамдар, керек болсо алардын укум-тукуму жабыркайт. Андыктан чыныгы адам акыйкаттыкка кызмат кылууга, аны ордуна келтирүүгө умтулуусу шарт.

«Кыямат» романында Иисус Назарянин акыйкаттыкка төмөнкүчө мүнөздөмө берет: «Акыйкат туурасындагы айың – улуу балээ. Айың – суудагы тунма ылай сыңары, акыры жүрүп отуруп терең сууну тайыз кылып салат. Азаптын азабынан көз ачылганда табылган, адамдардын жыргалына жаралган ар кандай улуу ойду айың ооздон оозго көчүп жүрүп, дайыма бузуп алат да, өзүнө жана акыйкатка каршы коюп алат. Турмушта дайым ушундай болуп келет. Сөз учугу мына ушунда аким, сен ишенип алган жок нерселердин баары айың, а акыйкат башкада» [6, 191-б.]. Аталган чыгармадагы каармандардын көбү айыңды акыйкаттыкка алмаштырып алышкан. Мисалы, романдын тутумундагы «Жетинин бири» балладасынын каармандары Гурамдын акыйкаты башка да, Сандронун акыйкаты башка. Бирок экөө тең өздөрү акыйкаттык санап алган закымга ишенишет. Ушундай эле карама-каршылык Авдий менен Гришанга, Базарбай менен Бостонго да тиешелүү. Алардын ар бири өздөрүнүкүн туура деп эсептейт. Акыйкаттык болсо башкада. Романдын соңунда Бостон жашоо акыйкатына көзү жетет: «Дал ушерден ага кишинин

жүрөгүн түшүргөн бир акыйкат ачылып чыга келди; ушу кезге чейин бүт дүйнө анын өзүндө жашап келген турбайбы» [6, 402-б.]. Жазуучунун ою боюнча ар бир адамдын өз ааламы, өз дүйнөсү бар, ал аалам, ал дүйнө аны менен кошо бүтөт, кайра кайталанбайт. Бул жашоонун бийик акыйкаттыгы мына ушул.

«Кассандра тамгасы» романында акыйкаттыктын өтө наадандык менен тепселиши тартылат. Биолог окумуштуу, кийин космос монахы болуп калган Филофей жашоону каалабаган, жарыкка келүүнү каалабаган түйүлдүктү аныктоочу тапкыч нурларды ачат. Бул ачылыш туура пайдаланылса адамзат тукумунун тазаруусуна, оңолуусуна зор өбөлгө болуучу илимий-практикалык мааниге ээ эле. Анткен менен анын Рим папасына жазган каты жерде азан-казан ызы-чуу жаратат. Ал ачкан акыйкаттык эч кимге жакпайт. Президенттик жарышка аттанып жаткан саясатчы Оливер Ордоко шайлоочулар менен жолугушууда ушул тууралуу суроо берилип, ал адегенде ачылыштын реалдуу чындык экенин айтат. Бирок залда катуу каршылык реакциясы пайда болуп, эл чуулдай баштаганда, анын сөзүн эч ким укпай калганда, позициясын дароо өзгөртүп, Филофейди боктой баштайт да, өзү бул жаатта кеңеш алган футуролог Роберт Боркту анын жердеги жардамчысы атап таштайт. Бул анын бийликке кумарлыгынын туундусу эле. Ал элди өзүнө тартуу үчүн ушул кадамга барат – акыйкаттыкты тебелеп-тепсейт. Натыйжада Филофей ачык космоско бой таштап жан кыят, ал эми Роберт Боркту жаалданган караламан токмоктоп өлтүрөт. Бирок алар акыйкаттык үчүн каза табышат: «...экөө тең чындык жолуна түшүп, мандайларына жазылган жайды ээлешти, бири – космос мейкиндигинен, чексиздиктин агымынан, экинчиси – жер катмарынан, түбөлүктүүлүктүн кучагынан жай табышты... Чындык да алар менен...» [7, 219-220-бб.]. Бул автордук тыянак бизге акыйкаттыктын сабагы өтө ачуу экенин, акыйкаттыктын куну өтө кымбат экенин айтып турат. Ал адам өмүрү менен бааланат.

Улуу жазуучунун соңку көркөм жаралгасы болгон «Тоолор кулаганда» романында биздин күндөрдүн чындыгы берилет. Ал чындык – жапайы капитализмдин, керектөөчүлүк болмуштун чындыгы. Көпчүлүк жалаң гана өз

керектөөсүн канааттандыруу сезими менен жашап калган. Мындай сезимден маданият ишмерлери – Эрташ Курчал менен Айдана да, карапайым айылдыктар – Саксан менен Таштан да куру эмес. Алардын баары акча табуу үчүн миң алакетке түшүшөт, алдамчылыкка да, уурулукка да, каракчылыкка да даяр турушат. Акча болсо – жакшы жашоонун каражаты. Азыр коомубузда басымдуу көпчүлүк мына ушуну акыркы акыйкаттык деп билет. Кантип гана болбосун, кандай жол менен болбосун акча табуу керек. Бул максатка жолтоо болгондор – анык душмандар.

Арсен Саманчин Таштанафгандын планын бузуп, мергенге келген араб канзаадалары Хасан менен Мисирди барымтага түшүүдөн куткарганда, эл бул иштин түпкү маанисин түшүнбөй, аны айыптап чыгат:

«Туюкжардыктар короолорунан чуркап чыгышып, ызылдаша топтолушту, ал жактан кыйкырыктар угулуп жатты:

– Кандай шермендечилик!

– Арсенди асып салуу да аздык кылат. Өрттөш керек!

– Ушундай ишти өлтүрдү! Бизге бир аз акча таап алууга кенедей да мүмкүнчүлүк бербеди!

– Ага элден да жырткычтар артык экен – анда аны илбирстер тытып жешсин!» [7, 448-б.]

Көрүнүп тургандай, Арсендин жакшылык гана каалаган ак пейилин көпчүлүк түшүнгөн жок. Түшүнгүсү да келбеди. Алардын ниетин, пейилин бүт кытыраган жашыл акча ээлеп алган эле. Ал эми романдын негизги идеясында акыйкаттык башкада экени – ар бир адам бул жалган турмушта татыктуу жашап өтүүсү абзелдиги айтылган. Автордун ою боюнча башкы каарман Арсен өз өмүрүн жакшы аяктады. Ал башында сүйүүнүн айынан киши өлтүрүүнү максат кылган болсо, ошол максатын орундатууга курал табуу үчүн аңчы арабдарга котормочу болууга макул болсо, аягында ошол эле сүйүү аны оң жолго кайтарды, ал адамдыктан тайбаган бойдон калды. Туура, ким гана болбосун татыктуу өмүр сүрүүсү керек, бул танылгыс, төгүндөлгүс акыйкаттык.

Жыйынтыктасак, заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн дээрлик бардык романдарында акыйкаттык дөөлөтүн эң башкы орунга коёт. Анын романдарынын башкы каармандары өз жашоолорунда дайыма акыйкаттыкты туу тутушат.

2-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «жакшылык»

Жакшылык эзелтен бери адамзаттын турмушунда негизги орунду ээлеп келаткан адеп-ахлактык, философиялык категория. Дүйнөдө жакшылык тууралуу ой жорубаган бир да эл кездешпейт. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө жакшылыкка өзгөчө зор маани берилет. Даанышмандыктын нускасы болгон элдик макал-лакаптарда жакшылык утилитардуу мүнөздө чечмеленип, «жакшы» жана «жаман» сын атоочторун катар коюу аркылуу туюнтулат. Алсак, кыргыз элинде «Жакшы атка – бир камчы, жаман атка – миң камчы» [76, с. 60], «Жакшы болсо – бийден, жаман болсо – кулдан» [76, с. 60], «Жакшы болсо катының, табыла берет акылың» [76, с. 60], «Жакшы жашынан эл башкарат, жаман карыган сайын жашарат» [76, с. 60], «Жакшы жигит элин өргө сүйрөйт, жаман жигит элин көргө сүйрөйт» [76, с. 60], «Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт» [76, с. 60], «Жакшы кушка жаман куш бабы менен теңелет» [76, с. 60], «Жакшы кеңеш – жарым ырыс» [76, с. 60], «Жакшы мал жан каралдуу» [76, с. 60], «Жакшы менен дос болсоң, өлгүчөктү коштошот» [76, с. 61], «Жакшы ниет – жарым иш» [76, с. 61], «Жакшы санаа – жарым ырыс» [76, с. 61], «Жакшы сөз – жан семиртет, жаман сөз – жан кейитет» [76, с. 61], «Жакшы сөз – таш эритет, жаман сөз – баш чиритет» [76, с. 61], «Жакшы – сөзү менен сооротот, жаман – токмогу менен ыйлатат» [76, с. 61], «Жакшы – эл камын ойлойт, жаман – өз камын ойлойт» [76, с. 61], «Жакшы – эли менен, жер – кени менен» [76, с. 61], «Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше» [76, с. 62], «Жакшылыгын алса – үт, жамандыгын алса – жут» [76, с. 62], «Жакшыны жатым дебе, жаманды досум дебе» [76, с. 62], «Жакшынын – шарапаты, жамандын – кесепети» [76, с. 63] ж.б. көптөгөн макалдар бар. Бул макалдардын мазмунунан эле алар дээрлик утилитардуу мүнөздө экени, жакшы-жаманды салыштырып кароо менен турмуш чындыгынын пайдалуу жагын, кырын ачып көрсөтүшкөнү дароо көзгө урунат. Ошентсе да, алар кыргыз элинин акыл-оюнда **жакшылык категориясына** өзгөчө көңүл бурулганын айгинелешет. Жакшылык маселесинин түйүнүн көзгө

сая көрсөтүп чечкен кыргыз макалында минтип айтылат: «Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши».

Байыркы чыгышта **жакшылыкка** өзгөчө көрүү чекитинен мамиле жасалган. Алсак, байыркы индия философиясынын маанилүү эстелиги болгон Чхандогья упанишадада Атман-Брахман (түгөл баарынын жаны, негиз түзүүчү реалдуулук) төмөнкүчө мүнөздөлөт: «зовется стечением благ, ибо все блага стекаются к нему. Все блага стекаются к тому, кто знает это. И поистине, он – несущий блага, ибо он несет все блага. Все блага несет тот, кто знает это. И поистине, он – несущий сияние, ибо он сияет во всех мирах. Во всех мирах сияет тот, кто знает это» [96, с. 92]. Демек, ал – жакшылыктын уюткусу, бардык жакшылыктар ага карай агышат, ал бардык жакшылыктарды алып жүрөт. Адам ушуну билсе, ал жакшылыкка бөлөнүп нурланат да, жаркырайт.

Индия маданиятынын эң байыркы эстелигинде – Ригведада – «Асман менен Жерге гимн» момундай сөздөр менен бүтөт:

Пусть Небо и Земля сделают набухшим наше питание,

Отец и мать, всезнающие, свершающие благие деяния!

Два мира, готовые одарить, благие для всех,

Пусть принесут нам успех, добычу, богатство. [80, с. 178].

Брихадараньяка упанишадада адам баласына түбөлүктүү этикалык эстетикич катары төмөнкүдөй ой жазылып калган: «Делающий доброе бывает добрым, делающий дурное бывает дурным. Благодаря чистому деянию он бывает чистым, благодаря дурному – дурным» [31, с. 125]. Демек, жакшылык кылган адам жакшы, жамандык кылган адам жаман. Таза иш адамды аруулантат, жаман иш адамды ылайлап булгайт.

Байыркы кытай акыл-оюнда да жакшылыкка карата жогоркуларга эле үндөш ой-пикирлер орун алган. Алсак, Конфуцийдин окуусунда «жэнь» түшүнүгү чоң роль ойнойт, ал «гумандуулук», «адамды сүйүү», «адамгерчилик», «кайрымдуулук», «жакшы иш кылуу», «боор тартуу» катары чечмеленет [86, с. 176-177]. Кандай болгон күнү да, бул түшүнүктө эки жарым миңден ашуун жыл ичи өз маанисин жоготпогон баалуулуктук сапат –

ЖАКШЫЛЫК эске алынып жатканы ачык-айкын. Шакиртинин «жэнь» жөнүндө суроосуна устат минтип жооп берген: «Не делай людям того, чего не желаешь себе, и тогда и в государстве и в семье к тебе не будут чувствовать вражды» [44, с. 160]. Чынында эле, адам өзүнө жакшылык гана каалайт, жамандыкты эзели каалабайт. Демек, адам башкаларга да ар дайым жакшылык кылуудан жазбоосу абзел, ошондо анын тегеретеси бүт достор менен чулганат, чыр-чатак, кастык үчүн орун калбайт. Бул адептүүлүктүн «алтын эрежеси» чынында эле жалпы адамзаттык мааниге ээ. Ал кыргыздын «Жакшылыкка жакшылык – ар адамдын иши, жамандыкка жакшылык – эр адамдын иши» деген макалы менен таңгаларлыктай үндөшүп турат.

Конфуцийдин замандашы болуп саналган кытайдын дагы бир улуу ойчулу Лао-цзыга таандык делген «Дао дэ цзин» («Жолдун жана Куттун китеби») эмгегинде момундай саптар бар: ««Дао рождает [вещи], дэ вскармливает [их]. Вещи оформляются, формы завершаются. Поэтому нет вещи, которая не почитала бы дао и не ценила бы дэ. Дао почитаемо, дэ ценимо, потому что они не отдают приказаний, а следуют естественности» [44, с. 129-130]. Дао – заттар менен кубулуштардын көрүнбөгөн башаты жана негизи. Дэ – адатта «мораль», «адептүүлүк», «жакшылык» катары түшүнүлөт, бирок Лао-цзыда бул заттардын атрибуттарын, алардын туруктуу касиеттерин туюндурган дэ болуп саналат. Лао-цзынын окуусунда дэ «этикалык ченемди» да туюнтат. Ал эми этикалык ченемдер жакшылык, жамандык категориялары менен тыгыз байланышат. Байыркы кытай акылманы карама-каршылыктардын кыймылдуулугун, алардын шарттуулугун жана карым-катыштуулугун эң сонун түшүнөт: «Когда все в Поднебесной узнают, что прекрасное является прекрасным, появляется и безобразное. Когда все узнают, что доброе является добром, возникает и зло» [44, с. 115]. Мунун мааниси, сулуулукту биз серттик менен катар коюп гана тааныйбыз, жакшылык болсо жамандык менен салыштырганда гана билинет. Чынында да бул турмушта бардыгы катарлаш, түгөйлөш жүрөт. Жакшылык менен жамандык, сулуулук менен серттик, акыйкаттык менен жалгандык салыштыруудан гана таанылат.

Байыркы грек философу Антисфен «Добро прекрасно, зло безобразно» [43, с. 235] деп жар салат. Рене Декарт жакшылыктын реалдуу экенинен эч күмөн санабайт: «Нет ничего реального в мире, в чем не было бы хотя немного добра» [42, с. 279]. Бенедикт Спиноза «Под добром я понимаю то, что, как мы наверное знаем, для нас полезно» [89, с. 524] дейт. Ошентип, жакшылык маселеси адамзаттын турмушунда ар дайым орчундуу мааниге ээ болуп келген. Аны менен эле тим болбой, жакшылык проблемасы ар дайым көркөм өнөр туундуларынан орун алып турган.

Орус философу Л. Столович «добро – это нравственная ценность» [90, с. 6] деп баса белгилейт. Демек, жакшылык – адеп-ахлактык маданиятка, этикага таандык кубулуш. Ал эми этикалык-философиялык маселелер көркөм сөз өнөрүнүн чеберлерин – жазуучуларды ар дайым кызыктырып келет.

Ошентип, биз тээ байыркы акыл-ойлордон келтирген кичинекей мисалдар жакшылык маселесине кызыгуу адамзат турмушунда илгертен орун алып келгенин күбөлөндүрөт. Адамзат маданиятынын, көркөм өнөрүнүн бир бөлүгү болгон көркөм адабиятта жакшылык-жамандык маселелери анын тээ тереңдеги башаттарынан – элдик оозеки чыгармачылыктан тартып эле козголуп келген. Бул көрүнүш адам баласы ар дайым өз жашоосунда жакшылык жамандыкты жеңип туруусун каалаганы менен түшүндүрүлөт. Элдик чыгармаларда – эпостордо, дастандарда, жомоктордо – дайыма жакшылык жамандыктын үстүнөн жеңишке ээ болот.

Өзүнүн түбөлүктүү көркөм дөөлөттөрү менен кыргыз элин бүткүл дүйнө жүзүнө тааныткан улуу калемгерибиз Чыңгыз Айтматов басма сөздөгү макала-маектеринде көркөм өнөрдө, анын ичинде адабиятта, **жакшылыкты даңазалоо** зарыл экенин чыгармачыл инсандарга дайыма осуяттап айтып келген. Алсак, залкар жазуучубуз адабият майданына жаңы гана аралашкан жаш таланттарга кайрылып мындай дейт: «Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин бийлейбиз десеңер, ага чоң-чоң философиялык ойлорго толгон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын копиясы эмес, тирүү, элестүү, **ой-санаасы жакшылыкка умтулган** образдары бар чыгармаларды берүүгө бел байлагыла»

[4, 17-б.]. Бул сөз көркөм адабияттын ышкыбоздору үчүн өзүнчө эле бир адабий-теориялык, чыгармачылык программа, жол көрсөтөөр чырак десек толук бойдон жарашат. Чыңгыз агабыздын ою боюнча «Адабиятка киши эптеп-септеп жазармын деп келбейт. Сөзсүз жаңылык киргизем, мурункулардын традициясын улап, алардын жетишкендиктерине таянып, алардан бийигирээк чыгармачылык тепкичке жетем деп, чоң максатты көздөп келет» [4, 18-б.]. Анан жаш талапкерлерге өз тажрыйбасы менен бөлүшөт: «Эгерде азыр менин ишимде аздыр-көптүр ийгиликтер болсо, ошол ийгиликтер мен окуган китептеримди **жаман-жакшыга** ылгай баштаганымдан тартып башталды» [4, 18-б.]. Мындан байкагандай, улуу жазуучу өз чыгармачылыгында ар дайым жаман-жакшыны ылгоо принцибин тутунуп келген.

Биздин оюбузча, дал ушундай баалоочулук (аксиологиялык), тандоочулук мамиле анын чыгармаларынын жалпы адамзат көңүлүнө төп келүүсүнө өбөлгө түзүп, жазуучуну бүт дүйнөлүк деңгээлдеги чыгармачыл инсанга айланткан. Буга анын романдарын терең талдап окуп чыкканда дароо көзүбүз жетет. Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык романдарында – советтик доордогу дагы, постсоветтик доордогу дагы, **жакшылык маселеси**, жалпы адамзатка жакшылык каалоо, жакшылык жасоо тилеги эң алдыңкы орунда даана бөлүнүп турат. Сөзүбүз куру болбосун үчүн мисалдарга кайрылалы.

XX кылымдын аягында, тагыраак айтсак, 1980-жылы «Новый мир» журналына улуу устат Ч. Айтматовдун «И дольше века длится день» аттуу романы жарыяланды. Бул анын роман жанрындагы алгачкы туундусу болчу. Аталган чыгарма Ашым Жакыпбеков тарабынан кыргызчага которулуп, 1981-жылы «Кылым карытар бир күн» делип, жазуучунун үч томдон турган чыгармалар жыйнагынын үчүнчү томуна басылды. Чыгарма жарыяланар замат жалпы окурмандардын зор кызыгуусун туудуруп, чоң резонанс жаратты. Мунун себеби, анда көркөм өнөрдөгү түбөлүктүү тема – **жакшылык** менен **жамандыктын** күрөшү – негизги орунга чыгарылганында болучу.

Романдагы окуя Казангап карыянын өлүмү менен башталып, аны жерге берүү машакаттары аркылуу өнүктүрүлөт. Башкы каарман Эдигей Жангелдин

досу Казангаптын «мен өлгөндө сөөгүмдү Эне-Бейитке койгула» деген керээзин аткаруу үчүн жан үрөп чуркайт. Бирок ал максаты ишке ашпай, Боронду разъездинин кадырлуу карыясын Сары-Өзөк талаасындагы бир дөңсөөгө жашырышат. Буга Эне-Бейит турган аймакта космодром курулуп калганы, ал аймак жабык зонага айланганы себеп болот.

Эдигей Казангап үчүн, Казангап Эдигей үчүн бир туугандан артык жан кыйбас досторго айланган адамдар эле. Ал экөөнүн турмуштун татаал жолунда катарлаш, үзөңгүлөш жүрүүсү адамгерчиликтин, жакшылык кылуунун бийик үлгүсү менен башталган. Казангап Эдигейди улуу согуштан контузия болуп келип, саламаттыгынан айрылып, тиричиликтин көйүнөн улам Кумбел станциясында көмүр түшүрүп, машакаттуу оор жумуш кылып жүргөн жеринен жолуктурат. Оорукчан, алсыз фронтовиктин азаптуу турмушун көрүп, зээни кейип, өзү жолчу болуп иштеген Боронду разъездине ээрчитип кетет. Анын Эдигейге кайрылып турган жери: «Бул ишин иш эмей эле мойнуңа минген мүшкүл экени бир көргөн көзгө көрүнүп туру, Эдигей. Мындай ишке али тыңый элек турбайсыңбы. Аягыңды араң сүйрөп калыпсың. Бул абалыңда сен азыр жеңилирээк иште, таза абада болуп, ак ичишиң он» [5, 76-77-бб.]. Эдигей Үкүбала экөө Боронду разъездине дал ушинтип келип калышат. Казангап бул жаш үй-бүлөгө разъездден иштей турган иш, жашай турган жай таап берет. Андан сырткары Эдигейдин оор контузиянын залдарынан биротоло сакайып, кайрадан толук баалуу адам болуусуна колунан келишинче көмөктөшөт. Бул жакта «...Эдигейге эки нерсе чоң кубат болду: бири – таза аба, экинчиси – төөнүн сүтү. Абанын тазалыгын айтпа, арылдаган желаргысы бар атам замандан калган салты ошол бойдон. Экинчисине болсо, Казангап эки ингенинин бирин саанга берди» [5, 89-б.]. Бул эртеңки тирилиги кандай болоруна көзү жетпей турган дарттуу Эдигей үчүн чоң **жакшылык**, чоң адамгерчилик эле. Ошентип, эл макалындагыдай, «жамандыкты амандык жеңип», Эдигей кубатына кирип, оңолуп кетти. Ушул адамгерчиликти, жакшылыкты ал өмүрү өткүчө унутпайт. Ошонун кайрымжысы үчүн ал кийин досу болуп калган Казангапты акыркы сапарга узатуу каадасынын башында

туруп, кичинекей Боронду разъездинин болгон-бүткөн жашоочуларын ушул ишке тартат. Бул «Эрге кылган жакшылык жерде калбайт» деген элдик акылмандыктын ачык-айкын тастыкталышы.

Романдагы каармандардын кыйласы – Казангап, Эдигей, Абуталип, Елизаров ж.б. – адам баласына жакшылык тилеген инсандар. Турмушта жакшылыктын үстөм болушуна мына ушундай жакшы адамдар өбөлгө болушат. Албетте, негедир адам коомунда жакшы адамдар аз кездешет, бирок алардын шарапаты жалпы баарына тиет. Бул өңүттөн алганда элибиздин «Жакшынын – шарапаты, жамандын – кесепети» деген макалы өтө таамай айтылган.

1986-жылы ошол эле «Новый мир» журналына Ч. Айтматовдун калемине таандык экинчи роман «Плаха» деген ат менен жарыяланган. Анын 1-2-бөлүмдөрү Ашым Жакыпбеков, 3-бөлүмү Аман Токтогулов тарабынан кыргызча которулуп, 1987-1988-жылдары «Ала-Тоо» журналына басылган [8, 497-б.]. Бул роман дагы адабий коомчулукта, окурмандар журту арасында кызуу талкууну пайда кылды. Анын да борбордук темасы **жакшылык** менен **жамандыктын** эзели бүтпөс, аягына чыкпас күрөшү болду. Мында да автор өзү аздектеген жакшылык концепциясын бекем тутунуп, адам турмушундагы жакшылыктын ролун, маани-маңызын терең ачып берет.

Романдын башкы каармандары – Бостон Үркүнчиев, Авдий Каллистратов, Иисус Назарянин – адам баласына жалаң жакшылык гана каалашат. Бирок алардын турмушу азабы-тозогу күч окуялар менен коштолот.

Бостон койчулук кесипти аркалап, ак эмгеги менен татыктуу өмүр сүрүп келет. Ал өнөгү Эрназар экөөлөп Кичибел жайлоосуна жол ачып, өздөрү баккан койду ошол жакта жайлатмакчы, чөбү мол жайлоодо малды жакшы семиртип, чарбага пайда келтирмекчи болушат. Бул туурасында романда төмөнкүчө кабарланат: «Мына ошо кезде экөөнө оторду Ала-Мөңгү ашуусун ашырып, жайлатып келүү ою туулду. Муну Эрназар чыгарды. Жайды жайлата тоо этегин тытып, бир тал чөп үчүн кошуна чабандар менен жакаланып отурганча, ашуу ашып, Кичибел жайлоосуна кетип калганыбыз түзүк эмеспи деп калды ал.

...Кичибел чакан жайлоо болсо да чөбүнүн күчтүүлүгүнө чен жетпейт имиш... Беш күн аерде оттогон мал бир ай борго байлагандай семирп чыга келет дешет» [6, 327-б.]. Бирок жайлоого жол чалып баратышканда кырсыкка учурашып, Эрناзар ат-маты менен мөңгүнүн жаракасына түшүп кетип каза табат. Ушул трагедиялуу окуя Бостонду бир топ мүнкүрөтөт. Анысы аз келгенсип аялы Арзыгүл да катуу оорудан улам каза табат. Башынан өткөн бул кайгылуу окуялар Бостон үчүн оор моралдык сокку болот. Бирок ал такыр эле алаканын жайып олтуруп калбай, өз жашоосу үчүн күрөшөт.

Авдий болсо диний семинариядан окуп жүрүп, жаңы кудай издей калып, окуудан куулат. Анан журналисттик кесипке аралашып, баңгилердин турмушу жөнүндө материал даярдамакчы болуп, баңги ташыган чабагандарга кошулуп, кара куурай жыш өскөн казактын мейкин талаасына аттанат. Ал өзү кошулган Лёнька, Петруха ж.б. баңги ташуучуларды оң жолго салсам, бузуку иштен баш тарттырсам деп аракеттенет. Авдий чабагандардын башчысы Гришан менен маегинде «...жамандык иштин болуп жатканын өз көзүм менен көрүп туруп кете беришим оор күнөөгө батканга барабар», - дейт [6, 150-б.]. Бирок анын жакшылыкка үндөгөн сөзүн эч кимиси тыңдап да койбойт. Тескерисинче, өлөрчө тепкилеп туруп, поездден ыргытып ташташат. Ал кийин Моюнкумдун талаасында атылган бөкөндөрдү чогултууга топтолгон аракеттер командасына кошулуп, аларды да жакшылыкка чакырам деп жатып, ошолордун колунан сөксөөлгө керилип каза табат. Автордун ою боюнча, жаңы муундун арасында Авдий Каллистратовго окшогон адамдар, же жакшы адамдар калыптанып жатат [4, 259-б.]. Демек, кандай оор кырдаал түзүлгөн күндө да адам тукуму ичинде жакшылыктын уругу эч качан үзүлбөйт.

Аталган романда жакшылыктын бийик чен-өлчөмү катары Иисус Назарянин чыгат. Ал адам тукумунун келечектеги кутулуусу, аман калуусу үчүн өз жанын курмандыкка чалат. Мына анын Понтий Пилатка, өзүнүн сотуна, а чынында жалпы адамзатка карата айткан сөзү: «Мезгил боюнча миң жылдап артыңарда кала бергеним менен мен силердин келечегиңер болوم, Улуу Эгенин аракет-ниети – ушул жол менен адамдарды түпкү назилинин

тактысына жеткирип кондуруу, түпкү назили болсо – жакшылыкка жана сулуулукка умтулуу. ...Ошон үчүн – адамдарга өчпөс үлгү болуш үчүн мен жарык дүйнөгө жаралып келгем. Адамдар менин атыма бел байлап, үмүт кылып, өздөрүнүн азап-тозогу аркылуу, өздөрүндөгү жамандык менен күн сайын күрөшүүсү аркылуу, кемчилигине жийиркениши аркылуу, Кудайды сүйө турган, демек, өзүнө окшогондорду, адамдарды сүйөр пейилин бузган кемчилигине, зордук менен канкорлукка жийиркене караган күрөшү аркылуу мага жол тартып жүрүп отурушсун деп мен өмүрүмдөн кечип жатамын» [6, 192-193-бб.]. Ошентип, Иисус Назарянин дагы адам тукумуна жалаң жакшылык каалайт, адам баласы бардык жаманчылыктардан арылса деп тилейт, ошол максат үчүн өз жанын курмандыкка чалат. Бул адептик дөөлөттү идеал тутуунун эң бийик жана эң жаркын үлгүсү.

1994-жылы «Знамя» журналына Ч. Айтматовдун үчүнчү романы – «Тавро Кассандры» жарыяланган. Бул чыгарма Мырзаян Төлөмүшов тарабынан кыргызча которулуп, 1996-жылы өзүнчө китеп түрүндө жарык көргөн [7, 523-б.]. Окурмандар журту романды өтө карама-каршылыктуу кабыл алды. Бул анда болмуштун эзелки маселелеринин, маанилүү дөөлөттүк антиномиялардын – **жакшылык** менен **жамандыктын** – автордук көрүүдө, автордук баяндоодо чагылтылышы менен шартталган. Академик А. Акматалиевдин пикиринде «Космостогу Филофей менен жердеги адам баласынын карама-каршылыгы, Борк менен Ордок сыяктуу замандаштарынын элдешкис конфликтиси, акыйкат менен акыйкатсыздыктын, абийир менен абийирсиздиктин, жакшылык менен жамандыктын кагылышы – оң мүнөздөгү коомдук маанинин жеңилиши, утулушу» [14, 268-б.]. Романдын негизин кеңири мүнөздөгү конфликт – бүткүл адамзаттын кассандро-эмбриондор – жарык дүйнөгө келүүнү каалабаган адам түйүлдүктөрү көйгөйүнө карама-каршылыктуу мамилеси түзөт. Кассандро-эмбриондор – орус окумуштуусу Андрей Крыльцовдун ачылышы. Анын маңызы кассандро-эмбрион энесинин жатынында жатып эле, туулууну каалабаганы жөнүндө белги бергенинде жатат. Эгер ал туулгусу келбесе, кош бойлуу аялдардын чекесинде пигменттик сепкил так пайда болот. Бул «Мен –

кассандро-эмбрион, туулгум келбейт, келбейт, келбейт...» [7, 20-б.] деген белги. Монах Филофейдин, же окумуштуу Андрей Крыльцовдун ачылышы адамзат тукумунун генетикалык жактан жакшыруусуна негиз болуучу илимий табылга эле. Ал өзүнүн ачылышы жакшылыкка кызмат кылуусун абдан каалаган, ошонусу менен өзү бир кезде адам баласынын үстүнөн адамгерчиликсиз эксперименттерди жүргүзгөн күнөөсү жуулушун тилеген.

Романдагы Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер өңдүү каармандар **жакшылыкка** кызмат өтөшөт. Филофейдин ачылышын эгер туура түшүнүп, туура урунса, адам расасынын жакшыруусуна, аруулануусуна илимий-практикалык негиздеги орчундуу өбөлгө түзмөк. Бул аз айып, көп күнөөгө батып, карайлап турган адамзат үчүн өлчөөсүз жакшылык болмок. А бирок анын маанисин бир ууч акылман кишилерден бөлөк эч ким түшүнгөн жок. Ал эми Оливер Ордок болсо – турушу менен жамандыктын символу. Ал өңдүү бүгүн бирди, эртең башканы айткан саясатчылар – акыйкаттыкты тебелеп-тепсешет, жан дүйнөдөгү жакшылыкты эч аёосуз өлтүрүшөт, өз жеке кызыкчылыктарына курмандыкка чалышат, жамандыкка эт-бетинен кетип кызмат өтөшөт. Өкүнүчтүүсү, мына ушундайлар адам коомунда ар дайым үстөмдүк кылып, азыркыга чейин аягы суюлбай келатат.

Романда Роберт Борк жаалданган элдин колунан каза табат, Филофей болсо космос туңгуюгуна бой таштайт. Алар өз башын жакшылык үчүн курман чалышат. Алар өлгөн менен Энтони Юнгер сыяктуу жаш адамдар жамандыкка каршы күрөшкө аттанышат. Дал ушул көрүнүштүн өзү адам турмушунда жакшылык эч качан таптакыр тепселип калбасынан, биротоло жок болуп кетпесинен бизге кабар берет.

XXI кылымдын башында, 2006-жылы «Дружба народов» журналына Чыңгыз Айтматовдун кезектеги романы «Когда падают горы (Вечная невеста)» жарыяланды [7, 525-б.]. Бул чыгарма 2008-жылы кыргыз тилинде Бурулкан Сыдыкованын жана Жыпариса Жөкүшованын котормосунда жарыяланды (биз ушул котормо түп нускага кыйла чукул экенин белгилейбиз). Бул чыгарма да кызуу талкуулардын объектисине жем таштады.

Аталган романга келсек, анда өз турмушунда материалдык дөөлөттөрдү жактырган, тандаган индивиддер менен руханий-адептик дөөлөттөргө умтулган инсандардын ортосунда татаал баалуулуктук конфликт келип чыгат. Ал конфликт **жакшылык-жамандык дихотомиясы** менен бекем айкалышат. Бул конфликттин чордонунда чыгармачыл дүйнөнүн өкүлдөрү турушат. Алар – Арсен Саманчин, Айдана Самарова жана Эрташ Курчалов.

Арсен Саманчин «журналист, болгондо да көз карандысыз, мындайча айтканда, эгемен» [7, 320-б.]. Ал музыкага абдан кызыкчу, «...музыка анын туулгандан берки кумары, кол жеткис, ээ бербеген кубулуш эле. Анын музыкага болгон ышкысы жөн гана кызыгуу эмес, түшүндүрүлгүс, бир топ тереңирээк нерсе болчу» [7, 300-б.]. Арсендин мына ушул ышкысы аны Айдана Самаровага – «мыкты үнү бар опера ырчысына» – жолуктурат. Экөөнүн ортосунда сүйүү оту тутангандай да сезилет. Арсен Саманчин ага арнап «Кайып колукту» операсынын либреттосун жазып жаткан. Операнын музыкасын жазууну композитор Аблаевге сүйлөшүп да койгон. Ал Айдананын аткаруусунда Кайып колукту ариясын угууну эңсейт. Бул оюн Хайдельберг шаарында жүрүшкөндө Айданага билдирет. Ал ырчы ушул ария менен даңазага жетерине ишенет. Бирок бул маалда коомдо эбак эле массалык маданият, керектөөчүлүк маданият өз өкүмүн сүрүп жаткан эле. Адамдар ошол маданияттын дөөлөттөрүн кыңк этпей кабыл алышкан болчу.

Айдана Самарова – «...мыкты опера ырчысы – ал Милан сахнасынан ырдоого татыктуу, анын орду ошол жакта...» [7, 334-б.]. Ошондой эле ал адамды суктандыра алаар татынакай аялзаты. Маектешкен учурда адамды муюта сүйлөгөн билимге да ээ. Бирок демекчи, иш жүзүндө анын таланттуулугу, сулуулугу, билимдүүлүгү жөн гана сырткы асемдүү фон экен. Ал эми ички дүйнөсү, карманган дөөлөттөр тутуму такыр башка тура. Бул жагдай Айдана бийик искусство чөйрөсүн – опера сахнасын эмес, жеңил-желпи маданият тармагын – поп-музыканы, шоу-бизнести тандап кеткенде ачык көрүндү. Мунун дагы бир себеби бар, эстрада ырчылары үчүн акча самандай сапырылып, бут алдында жаткан эле. Ал эми жаңы коомдо акчасыз жашоо

азаптуу болчу. Баары акча менен өлчөнүп калган. Айдана Самарова өзүнүн дөөлөттүк тандоосун жасады. Ал үчүн чыныгы көркөм өнөргө кызмат кылып, опера ырчысы болуп, ач-жылаңач жүрүүдөн көрө, караламан массанын көңүлүн ачып, эстрадалык жеңил, маанисиз чыгармаларды аткарып, бирок байгер, эч нерседен камсыз, шапар тээп жашоо артык эле.

Эрташ Курчалов – жогорку экөөнүн замандашы. Өткөн доордо, тагыраагы, кайра куруу мезгилинде – совет заманынын акыр жагында, ал «...катардагы артист, эч ким эмес эле... шаардык драма театрынын катардагы артисти эч нерсеси менен өзгөчөлөнчү эмес» [7, 328-б.]. Заман өзгөрүп, базар мамилелери коомдон терең орун-очок алганда анын уюштуруучулук, ишкердик шыгы ачылды. «...өзгөчө жаштар арасында күтүүсүздөн кеңири таанымал болгон, бардык коштолуучу сахналык таасир берүүчү каражаттары жана заманбап шоу-өндүрүштүн өтө тез акталуучу жарнактары менен өтүүчү массалык эстрадалык көрсөтүүлөрдүн белгисине айланган Эрташ Курчал деген сөз айкашы пайда болду... Эрташ Курчал эпчил жана шамдагай болуп чыкты да, эстрадалык мейкиндикке ээлик кылууда күчтүүлүк кылып кетти» [7, 328-б.]. Мына анын кыскача тарых-таржымалы.

Ошентип, романдын кейипкерлеринин – Арсендин жана Айдана менен Эрташтын ортосунда терең баалуулуктук кризис, адеп-ахлактык конфликт келип чыгат. Арсен, бардык эле кыялкеч, романтик инсандардай, чыныгы асылдыкты, нукура көркөм дөөлөттү эңсейт, ошол жөнүндө кыялданат, аны түзсөм, жаратсам, анын аркасында сүйүктүүм Айдананын атын ааламга чыгарсам дейт. Бирок бул үчүн көп убакыт, көжөлгөн эмгек керек эле. Эң башкысы, мындан эч ким – Арсен дагы, Айдана дагы материалдык пайда тапмак эмес. Дал ушуну жакшы түшүнгөндүктөн, прагматик Айдана башка жолду – байлыкка, бардарлыкка, жеңил-желпи акча табууга алпарчу жолду тандайт. Ага бул иште белгилүү шоумен Эрташ Курчал жардамдашат. Ал Айдананын концерттерин пландаштырып, сценарийин түзүп, жарнамалап, элге таанытып, бир эле учурда ырчынын керемет үнүн эксплуатациялап чоң акчаларды табат.

Көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматов бул романда өзүнүн көкүрөгүн өйүгөн коомдук көйгөйлөрдү чагылткан. Ал көйгөйлөр – адамдардын турмуш-тиричиликте карманган баалуулуктар тутумунун өзгөрүүсү жана керектөөчүлүк маданияттын улам барган сайын кулач жайып жатуусу болчу. Зирек инсан катары калемгер коомдун актуалдуу көйгөйүнө сереп салып, өз сөзүн айтпай коё алмак эмес. Бүгүн коомубузда жалаң керектөөчүлүк мамиле араанын ачып, өзүнүн тойбогон алкымына улам жаңы таланттарды тартып кетүүдө. Көркөм өнөр адамдары дээрлик баары акчанын артынан чуркашып, жазуучулар кайсы бир инсанды мактап-жактаган, чынынан калпы көп буюртма чыгармалардын үстүнөн иштешип, журналисттер буюртма ушак-материалдарды жазышып, ырчылар тойлордо ырдашып, ар ким өз бетинче тиричилик арабасын тартууда. Анткен менен залкар калемгер моралдык жеңишти руханий дөөлөттү, жакшылыкты жактоочуларга ыйгарат. Кантип дээрсииз?

Арсен Саманчин ичи күйүп, ызага батып, Эрташ Курчалды өлтүрүү тууралуу ойго келет. Бектур агасынын кыргыз жергесине илбирстерге аңчылыкка келе турган араб мергенчилерине – Хасан жана Мисир деген миллионер канзаадаларга тилмеч болуп бер деген сунушуна ошол себептен макул болот. Анын максаты – тоодогу аңчылыктан курал таап келүү, ошол куралы менен сүйгөнү Айдананы тартып кеткен Эрташты өлтүрүү болот. Жөнөкөй эле пендечилик максат, жамандыкты көздөгөн кара ниет ой. Бирок окуялардын өнүгүүсү анын тагдырын түп-тамырынан башка нукка буруп, ал киши өлтүрүүнү көздөгөн баштапкы ниетинен кайтып, өмүр-жашоо, жакшылык кылуу үчүн күрөш ачат да, ошол өзү кыйынчылык менен тапкан жолдо ажал табат. Ал өлдү, бирок моралдык жеңиш ал тарапта калды. Эгер ал тоодон курал ала келип, Эрташты атып өлтүрсө, анда кадимки эле мансап кууган, акча кууган көр пенделердин бирине, жамандыктын жактоочусуна айланмак. Ошону менен башка көптөр сыңары материалдык баалуулуктун кулу болуп калмак. Чыгарманын тереңде жаткан ою, идеясы мына ушунда. Ал идеяны романдын курамына эпилог катары кирген «Өлтүрүү, өлтүрбөө» новелласы ого бетер

күчтөнтүп турат. Андыктан «Тоолор кулаганда» романы баалуулуктук аспектиде терең жана олуттуу иликтөөгө алынышы зарыл.

Аталган чыгарманы тепчип өткөн негизги идея – жакшылык менен бекем байланышта. Башкы каарман Арсен Саманчин турмуштан катуу сокку жеп (өзү сүйгөн аялзатынан, өзү аздектеген кыялдарынан айрылып), оюнда өч алууну (жамандык кылууну, киши өлтүрүүнү) гана эңсеп калат. Бирок аягында ал жакшылыкка бет алат да, өзүн курман чалуу менен (кайра эле!) нечен адамдарды (ниети карарган Таштанафганды ж.б.) жамандык жолунан сактап калат. Анын окуясы Иисус Назаряниндин, Авдий Каллистратовдун, Роберт Борктун таржымалы менен абдан үндөшүп турат. Ал катуу жараланып, үңкүр ичинде өлүм алдында жатып, бир кездеги классташы, азыр болсо жамандыктын алып жүрүүчүсү болуп калган Таштанафгандан кечирим сурайт: «Мен сен чалган курмандык болоюн жана сен кылмыштуу жырткычтыгыңда эмнеге даяр элең эч ким билбесин. Мен өзүм күнөөлүүмүн – сенин алдында эмес, өзүмдүн алдымда. Демек, мен сенин курмандыгың жана күнөөңдү жууй турганың болоюн, кудайга койдум сени!» [7, 493-б.]. Мунун мааниси ал бир кездеги жамандыкка бет алуусунан кайтып, жакшылыкка жүз бурганында жатат. Бул романдын жакшылык адептик дөөлөтүн даңазалаган мотивин чыгарманын соңунда эпилог катары берилген «Өлтүрүү-өлтүрбөө» аңгемеси күчөтүп турат. Анда адамдардын бири бирин өлтүрүүсү кечирилгис кылмыш, чоң жамандык экенине ишара жасалат.

Биздин чакан талдообуздан көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматовдун бардык романдарында **жакшылык** менен **жамандыктын** күрөшү өтө курч астыга коюлат. Чыгармалардын финалында жамандык үстөмдүк кылып кеткендей туюлганы менен чындыгында аларда моралдык жеңиш ар дайым **жакшылык** тарабында болот. Маселе аталган романдарда камтылган жакшылыктын учкундарын, үрөндөрүн жалпы окурмандар журтуна, адамзатка кантип жеткирүү, түшүндүрүү керек экенинде турат. Биз залкар жазуучубуздун романдарын терең илимий иликтөөдөн өткөрүп, алардын аксиологиялык мазмунун толук ачууну, чечмелөөнү каалайбыз.

3-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «сулуулук»

Адамзаттын эволюциясы көп жагынан эстетикалык акыл-ойдун, таанымдын өсүшү менен байланыштуу болгон. Мында табияттан, болмуштан, жашоо-тиричиликтен кооздукту, сонундукту, сулуулукту издөө алга карай жылууга түрткү берген. Кыргыз эли да бул өңүттө өз ойлорун макал-лакаптар аркылуу билдирип келген. Мисалы, «Адам көркү чүпүрөк, жыгач көркү жалбырак» [76, с. 12], «Сакалдын көркү чалда бар, сулуунун көркү калда бар» [76, с. 135], «Сөз көркү макал, эр көркү сакал» [76, с. 139], «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу» [76, с. 140], «Сулуулугунан жылуулугу» [76, с. 141], «Сулууну кучактаган кубанат» [76, с. 141], «Сындуу болсо өтүгүн, оорутпасын бутунду» [76, с. 143], «Чырайды чылап ичпейт» [76, с. 165] ж.б. Келтирилген макалдардан карапайым эл сулуулукка анын пайдалуулугуна (көрктүү, жылуу, сындуу ж.б.) карата баа бергенин, б.а. бул маселеде утилитардуулукка басым койгонун байкай алабыз.

Адам акылынын, тажрыйбасынын жыйынтыгы болгон байыркы китептерде да сулуулук категориясына зор маани берилип келген. Мисалы, байыркы Упанишадаларда акыйкаттык, жакшылык, сулуулук кеңири чагылтылат, анда «светом символизируются истина, благо и высшая красота (они и реально переживаются как свет), что получило впоследствии столь широкое распространение в культуре» [57, с. 123]. Учкул сөздөрдүн байыркы буддисттик жыйнагы «Дхаммападада» минтип айтылат: «У того, кто почителен и всегда уважает старых, возрастают четыре дхаммы: жизнь, красота, счастье, сила» [45, с. 77]. Демек, улууларды сыйлоо адамга өмүр, сулуулук, бакыт, күч дөөлөттөрүн ыроолойт. Ошентип, «дхамма» сөзү пали тилинде (санскритте – «дхарма») өмүр, сулуулук, бакыт, күч өңдүү маанилүү турмуштук дөөлөттөрдү бириктирүүчү термин катары чыгат.

Байыркылар сулуулуктун шарттуулугун да жакшы андашкан. Лао Цзынын шакирти, даосизмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Чжуан Чжоу жараткан «Чжуан-цзы» аттуу эмгекте Асман астындагы өлкөдө бардык баалуулуктардын,

анын ичинде эстетикалык дагы, шарттуу экени белгиленген: «Чи знания о красоте в Поднебесной истинны? Обезьяны-самца, который ищет себе обезьяну-самку; оленя, спаривающегося с оленихой; рыбы, плавающей с рыбой? [Ведь] Мао Цзян и Цзи из Ли (имена легендарных красавиц) красавицами считает [лишь] человек, а рыба, завидя их, уходит в глубину, птица – улетает ввысь, олень – убегает без оглядки» [24, с. 144]. Көрүнүп тургандай, табияттагы сулуулук жөнүндө түшүнүк абдан эле шарттуу мүнөздө. Байыркы гректер да ушундай турумду карманышкан. Алсак, Гераклит да дөөлөттүк мүнөздөмөлөрдүн шарттуулугун белгилеген: «Прекраснейшая обезьяна отвратительна по сравнению с человеческим родом», а с другой стороны, «мудрейший из людей по сравнению с богом покажется обезьяной в отношении мудрости, красоты и всего прочего» [69, с. 156]. Дегеле гректерге сулуулук менен акылдуулукту чогуу кароо мүнөздүү. Демокриттин момундай учкул сөзү бар: «Телесная красота человека есть нечто скотоподобное, если под ней не скрывается ум» [69, с. 156]. Адамдын денесинин сулуулугу, эгер анын башында кыпындай акыл-эс болбосо, малдыкына эле барабар болуп калат. Ошентип, байыртан эле бардык элдер сулуулукка маани берип, аны баалап келишкен.

Сулуулук, же сонундук, кооздук деген эмне дешип, ойчулдар азыркыга чейин талашып келишет. Бир жагынан, алар сулуулуктун жашоодогу бийик, абсолюттук дөөлөттөрдүн бири катары талашсыз маанилүүлүгүн белгилешет. Башка жагынан, анын шарттуулугу, чен-өлчөмдөрүнүн өзгөрмөлүүлүгү жана баалоолорунун субъективдүүлүгү жөнүндө ырасташат.

Сулуулук – бул субъективдүү баалоо жана ички сезимдик толгонуу гана эмес, анткени кандайдыр бир нерсе кабыл алынат жана бааланат. Биз сулуулук деп атаган нерсе адамдын эстетикалык баалуулуктардын ээси болуп калган дүйнө менен, анын кубулуштары менен бирге аракеттешүүсүндө гана туулат жана пайда болот. Сулуулук – бул баа гана эмес, ал дөөлөт, баалуулук, б.а. өзгөчө эстетикалык баалуулуктук мамиле. Ар кандай руханий дөөлөт өңдүү эле, сулуулук коомдо жаратылат, ал маданияттын дөөлөтү. Ар кандай руханий

дөөлөт сыңары, ал конкреттүү адамдардын турмушунда, конкреттүү кырдаалдарда ишке ашырылат.

Сулуулук – өтө кыйындык менен аныкталуучу баалуулук.

Жалпысынан, сулуулукту адамдын конкреттүү сезимталдыгынын чегине жете адамдаштырылган, рухандаштырылган учурун көрсөтүүчү адам менен дүйнөнүн (кайсы бир кубулуштун) мамилеси катары элестетүүгө болот.

Мындай мамиле кубулуш утилитардуу эмес, бийик даражада маанилүү болгон учурда жаралат. Мындай учурда «кызыкдар кызыкпагандык» (И. Кант), сезимдердин пайда издебегендиги жөнүндө айтышат. Кубулуш руханий-маанилүү жана ошол эле тапта сезимдик-азгырма болуп калат.

Немис философу Гегель көркөм өнөр үчүн «Чувственная внешность в прекрасном, форма непосредственности как таковой, есть в то же время определенность содержания...» [39, с. 383] деп эсептеген. Анын тили менен, сулуулукка тийиштүү форма жөнүндө, бул мүнөздүү жана мааниге толгон рухту берүүчү табияттын формасы деп айтууга болот [39, с. 384]. Сүрөткер үчүн да, көркөм өнөргө, сулуулукка ыракаттанган адам үчүн да форма «бесконечно дорога потому, что она – носительница души, которая тебе одному откроется и расскажет тебе твою» [91, с. 216]. Дал ушундай мамиленин жаралуу мүмкүндүгү адамдын да, ал бирге аракеттешкен кубулуштун да өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Ал кубулуш эстетикалык мамиленин предмети, б.а. сулуулуктун алып жүрүүчүсү болуу үчүн кандайдыр бир өзгөчө касиеттерге, сапаттарга ээ болууга тийиш. Түрдүү доорлордо, түрдүү коомчулуктарда булар түрдүү касиеттер болушкан. Бул кубулуш менен бирге аракеттешкен адам ал касиеттерди сезимдик баалоо, аларды сулуулук катары туюу жана алардан ыракат алуу мүмкүндүгүнө ээ болуу үчүн эстетикалык жактан өнүккөн болушу тийиш.

Сулуулук баарынан мурда пайдалуулук, эстүүлүк жана максатка ылайыктуулук катары кабыл алынышы, баштан кечирилиши жана түшүнүлүшү ыктымал. Кандай болгондо да сулуулукту дал ушундай, б.а. бүтүндүктүү баалуулук эмес, биринчи кезекте анын маанилүүлүгү катары түшүнүү

аракеттери өтө мүнөздүү. Алар жалпы эле эстетикалык дөөлөттөргө, анын ичинде кооздукка карата утилитардуу-эстүү мамилени билдиришет. Г. Гоббс – Жаңы мезгилдеги англис философу – сулуулук бул – кайсы бир предметтин бизге андан жыргалчылыкты күтүүгө негиз берүүчү касиеттеринин жыйындысы деп эсептеген. Башка изилдөөчүлөр эң ар түрдүү коомдордо качандыр бир кезде пайдалуу болгон нерсе эстетикалык маанилүү болуп чыгат деп бир канча жолу белгилешкен (дайыма эле андай болбосо да).

Ошентип, сулуулук эстетикалык дөөлөт катары адамдын дүйнө менен бирге аракеттешүүсүндөгү адамгерчилиги (рухандуулугу, гумандуулугу) сезимдик берилген мамиле болуп саналат. Ф. Шиллер «красоту нужно понять как необходимое условие существа человечества» [99, с. 283] деп эсептеген. Башкача айтканда, сулуулук адамдын сырткы келбетинде эмес, ички маңызында экенине басым жасаган.

Эстетикалык маданият талаасында сулуулук – бул адамга аны кароодон (кеңири мааниде көрүүдөн, угуудан) канааттануу же ыракаттануу апкелүүчү конкреттүү объекттин сезимдик берилген жана кабыл алынган кынтыксыздыгы, сымбаттуулугу. Сымбаттуулук, келбеттүүлүк адамдын жана объекттин руханий бирге аракеттенүүсүнөн туулат. Көрүнүп тургандай, сулуулукту бир жактуу кароого болбойт, ал ар тараптуу кабыл алынат жана түшүнүлөт.

Кыргыздын атактуу калемгери Чыңгыз Айтматовдун романдарында дал мына ушундай – сулуулук ар тараптуу бааланат жана түшүнүлөт. Жазуучу адамзаттын тышкы сулуулугун да, анын иш-аракетинин сулуулугун да, ички дүйнөсүнүн сулуулугун да комплекстүү карап баалайт. Биз анын романдарындагы мына ушул өзгөчөлүктү ачып берүүгө аракеттенебиз.

«Кылым карытар бир күн» романындагы каармандардын дээрлик көпчүлүгү өздөрүнүн рухандуулугу менен сулуу. Казангап да, Эдигей да, Абуталип да, Бүкөй да, Үкүбала да, Зарипа да ички дүйнөсү таза, ымандуу адамдар. Аларды кудурети күчтүү Жазмыш түркүн алакеттен өткөрөт, өмүр жолунда түрдүү сыноолорго дуушарлантат. Ошентсе да бул каармандар өздөрүнүн адамгерчилигин бийик сактаган бойдон калышат. Алар мына

ушунусу менен улуу да, сулуу да болуп туюлат. Эзелки заманда Демокрит белгилегендей, адамдын денелик сулуулугу ага акыл-эс айкалышпаса, анда түркө да арзыбайт.

Казангап өзү бир көргөндө эле Эдигей менен Үкүбаланын айласыз абалына боору ачып, аларды Сары-Өзөккө, өзү иштеген темир жол бекетине ээрчитип кетет. Ал жактан иш таап берип, мал-жан энчилеп, тиричилик кылуусуна жардамдашат. Мындай ишти ар ким эле жасай бербейт. Буга адамгерчилиги терең инсандар гана жарайт. Анын бейнесин жазуучу төмөнкүчө сыпаттайт: «Ачуу тийген күн табына тотугуп, дайымкы ызгаар шамалга кайыгып көнгөн кара-көк өңү, тарамыштуу туурук колу эле бу кишинин ушу чөлдө туулуп, чөлдө өскөн жергиликтүү мээнеткеч адам экенин айгинелеп турат... Эмнеси болсо да баарынан мурун оор басырык токтоо сүйлөгөн сөзү укканды муютуп салды. ... Айткан сөзүндө ой, акыл бар» [5, 76-б.].

Эдигей «...кара мурут, кара каш... кой көзү жалжылдап, катар тизилген тиштери кашкайып, бул отурушунда сулуу жигит» [5, 194-б.]. Анда бийик адамгерчилик сапаттар да бар. Ал камалып кеткен Абуталиптин разъездде каралашар кишиси жок калган үй-бүлөсүнө колдон келген жардамын көрсөтөт. Кийин, заман өзгөргөндө, ак жеринен айыпталган Абуталипти актатууга жетишет. Казангап каза тапканда анын керээзин орундатып, сөөгүн Эне-Бейитке коюуга күч үрөйт. Ал өзүнүн акыйкатчылдыгы, кара ниеттикке каршы турган ыманы-пейили менен сулуу.

Абуталип согуш учурунда немистерге туткунга түшүп чыкканы үчүн өмүр бою азап чегип келаткан агедил жан. Аны автор «Акылдуу киши экен. Эдигейге жакканы, Абуталип кор абалында кордугун билгизбейт. Тагдырына наалыш айтып кейий бербей даражасын бийик кармап жүрөт», [5, 119-б.] - деп мүнөздөйт. Анын ой жүгүртүүсү да элдикинен башкача. Назар салалычы: «Менин калтырар мурасымдын эч кимге зыяны жок болот. Ал менин рухум, менин жазгандарым, согуштан үйрөнүп алып чыккан акыл жыйынтыктарым. Башка байлыгым жок» [5, 175-б.]. «Мезгилдин дөңгөлөгү тездегенден тездеп чимирилип баратат. Ошол үчүн биз өзүбүз жөнүндөгү акыркы сөздү, бааны

балдарга калтырбай өзүбүз айтып кеткенибиз оң. Биздин ата-бабаларыбыз өздөрү тууралуу сөздөрүн улама-жомоктор менен айтып кеткен. Өздөрү кандай кишилер болгонун укум-тукум билсин деген. Эми биз аларды рухани боюнча баалайбыз» [5, 176-177-бб.]. Ойлогон ойлорунан, сүйлөгөн сөздөрүнөн, иштеген иштеринен анын бул турмушта карманган дөөлөттөр тутуму айкын болот. Ал материалдык жыргалчылыктан, башкача айтканда, жалган дөөлөттөрдөн руханий-адептик дөөлөттөрдү, демек, түбөлүктүү адамзаттык баалуулуктарды артык көрөт. Ал жан дүйнөсүндө, пейилинде бийик рухандуулукка ээ инсан.

Зарипа тышкы сулуулугу менен ички дүйнөсүнүн тазалыгы бирдей келишкен адам. «Кара көзү жалжылдап, жүзү ачык, бешенеси жарык бир сулуу. Анын ички абалын кашы эле билдирип турат: ырдаса кошо ырдашкандай бирде көтөрүлө кагылып, бирдей ийиле бүркөлүп, кайра канатын жайып созулат» [5, 195-б.]. Ал тагдырдын башка салганын моюбай көтөрөт. Балдарынын келечеги үчүн болгон күчүн жумшап аракеттенет.

Романдагы гуманисттик идеяларды мына ушул каармандар, алардын иш-аракеттери, жүрүм-турумдары, турмушта тутунган дөөлөттүк багыт алуулары тереңдетип, улуулантып турат.

«Кыямат» романына келсек, анын башкы каармандары да терең рухандуу, ички дүйнөсү сулуулукка эгедер асыл адамдар. Иисус Назарянин, Авдий Каллистратов, Бостон Үркүнчиев – баары тең өздөрүнүн ишмердиги менен улуу жана сулуу кейипкерлер. «Авдий Каллистратов өзү узун бойлуу, ак куба жигит. Бир катар курбулары өңдөнүп, ал да чачын ийнине түшүрүп, коңур куйкул сакалын да коё берген» [6, 46-б.]. Ал «...өзүнүн ак ниетине дүйнөлүк мийзамга ишенгендей эле ишенет» [6, 114-б.]. Бирок анын адам баласынын ариетине болгон ишеними ага кырсык-балээ алып келет, ал мына ошондой ак пейилдигинин жазыксыз курманы болот.

Жазуучунун сүрөттөөсүндө «Иисус болсо бет алдында мойнун созултуп, самсаалаган узун чач башын шылкыйтып, тытылган кийимчен, жылаңаяк турат» [6, 173-б.]. Албетте, ал тополоңдо токмок жеп, кебетеси көрүмсүз абалда

прокуратордун өкүмүн күтүп жатат. Бул сыпаттоодон сулуулукту таба албайбыз, бирок аны адам баласы үчүн жандан кечип жасаган иши терең ички сулуулукка, ички улуулукка жеткирип койгон. Анын түшүнүгү боюнча «Рухтун жаркыраган туу чокусуна жеткирер түгөнгүс тепкичтери менен күн санап бир тепкичтен өөдөлөсөң да умтулуп чыга бериш керек – акыл-эстүү жашоонун сулуулугу ушунда» [6, 191-б.]. Ушуга удаа эле автордун бүт дүйнөгө адеп-ахлактык багыт катары таанымал болгон «Адамга баарынан кыйыны – күн сайын адам болуу» деген атактуу сөздөрү Иисустун оозу менен айтылат. Бул кейипкер өлүм алдында да адамдыгынан тайбаганы менен улуу жана сулуу болуп көрүнөт.

Бостон Үркүнчиев болсо өзүнүн мээнеткечтиги, анысына жараша акыл-эстүүлүгү менен эсте калат. Ал ар дайым ак эмгегинен баар табууга умтулат. Кара ниеттик, кишиге жамандык кылуу – анын пейилине жат. Колунан келсе баарына жардам кылайын дейт. Анда бийик адамгерчилик бар. Анын сулуулугу дүйнө, коом менен болгон мамилесиндеги адамгерчилигинде жатат. Ошондой болсо да ал киши канына забын болот – Базарбай Нойгутовду атып өлтүрөт. Бул анын акыр кыяматка туш болуусу.

«Кассандра тамгасы» романындагы Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер да өз адамгерчиликтери, адамды сүйгөндүктөрү менен сулуу. Алар бүт дүйнөгө, коомго гумандуу мамиле кылышат. Бирок адам коому Филофейге жана Боркко карата өз гумандуулугун көрсөтпөй, сыртын салат, жерип таштайт. Мына, акыл-эстүү делген адам баласынын өкүлдөрү тарабынан Боркко карата жасалган ырайымсыз мамиле: «Аны алкымдан, чачтан алышып, жамажайын айра тартып, бетин таанылгыс кылып канга боёп, ар кимиси өз тарабына сүйрөп жатты. ...Борк катуу бакырып алды да, эки колу менен башын басып, чалкасынан кетти, ал канга боёлуп, чабалактап жатканына карабай тепкилей беришти» [7, 191-б.]. Филофей болсо өзүнө, өз ачылышына карата адам баласынын калыстыктан таптакыр оолак чегинген жапайы, мыкаачы мамилесин көрүп, акыл-эси, жүрөгү, жан дүйнөсү мындайга чыдабай, космостук мейкиндикке бой таштайт: «Ал жылдыздар арасындагы мейкиндикке кадам

шилтеди, үстү да, асты да, сол тарабы да, оң тарабы да, горизонту да, чеги да ченеми да болбогон чексиздикте кокой башы калды» [7, 218-б.]. Бул жерде символдуу маани бар – кандай гана адам болбосун, ал коом ичинде сөзсүз инсандык жалгыздыкка дуушарланат. Маселе мына ошол жалгыздыктын жан кейиткен азап-тозогунан, сыноосунан адамгерчилигин, ички жан дүйнө сулуулугун сактап татыктуу чыгышта.

«Тоолор кулаганда» романынын окуялары да чыныгы сулуулук адамдын жан дүйнөсүндө, ишмердүүлүгүндө жатканын айгинелеп берет. Анда, туруштурпаты, келбет-сымбаты сулуу, анан калса бир кыйла эстүү адамдар руханий сулуулуктан жеңил-желпи баш тартышат. Биз опера ырчысы Айдана Самарова жөнүндө айтып жатабыз. Ал Арсен Саманчин кыялданган Кайып колукту тууралуу операда башкы ролду ойноо жөнүндө унутуп, эстрада ырчысы болуп кетет. Мунун, албетте, башкы себеби, каржылык кызыкчылык. Анткени бул тармакта оңой эле таанылууга жана акчага көмүлүп калууга болот. Операны коюу үчүн кыйла каражат керек, анын үстүнө ага жумшалган күч-аракет, акча акталбайт. Ошол себептен Айдана бардар турмушту тандады. Арсен бул окуядан мындай тыянак чыгарат: «Эгер илгерки заманда сулуу аялды атка өңөрүп ала качышса азыр аны бир кап доллардын үстүнө ыргытып ийишет, анан ал өзү шашыла, доллардык үйүрлөргө чаап жөнөйт, ал эми ал жакта жылкычылар миллионерлер жана ар бири өзүнүн доллардык үйүрүн ары-бери айдап, кайтарат» [7, 366-б.].

Арсен Саманчин өзүнүн турмуш, сүйүү, чыгармачылык жаатындагы таттуу кыялдарын Эрташ Курчалов ойрон кылган соң өч алууну, аны өлтүрүүнү гана эңсеп, дили бузулат. Бул анын абийир алдындагы сынакка туш болушу эле. Ал бул моралдык сынактан уятын, абийирин таза сактаган бойдон чыгат. Арсен башында өзү ойлогондой, киши өлтүрүүгө, жаманчылыкка барбайт. Тескерисинче өзүнүн жалаң гана керектөөчүлүк сезимдерге чулганган адамдарга түшүнүксүз жоругу менен – араб байларынын илбирстерге аңчылыгына жолтоо болуу менен – дагы далай кишини жаман жолдон сактап

калат. Ал өзүнүн ушул кадамы аркылуу бийик руханий сулуулукка, бийик адамдык улуулукка жетет.

Жыйынтыктасак, Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган романдардын бардыгында сулуулук руханий-адептик дөөлөтү байыркылар айткандай, салыштырмалуу мүнөздө чагылтылат. Чыгаан калемгер адамдын башкы касиети – анын ички дүйнөсүнүн, акыл-эсинин мөлтүр булактай тазалыгы, сулуулугу, аруулугу деп эсептейт. Башка адамдарга – замандаштарына жана урпактарга мына ушундай аруу, таза болууну насыяттайт.

4-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «эмгек»

Адамзаттын акылы ашып-ташкан ойчулдары илгертеден адам баласына таандык түбөлүктүү дөөлөттөрдүн тегеретесинде ой жүгүртүп келишкен. Алсак, XIX кылымдын башында, 1800-жылы, немис ойчулу Иоганн Готлиб Фихте минтип жазган: «Ничто, кроме жизни, не имеет безусловной ценности и значения; всякое другое мышление, творчество и знание имеют ценность лишь постольку, поскольку оно каким-нибудь образом относится к живому, исходит из него и стремится вновь влиться в него» [95, с. 11-12]. Фихтенин терең ишениминде, «деятельность и только деятельность определяет твою ценность» [95, с. 14]. Демек, жашоо, өмүр адам турмушундагы эң жогорку дөөлөт. Ал эми татыктуу жашоо үчүн ак эмгек кылуу, ишмердүүлүк жүргүзүү зарыл. Бул ойчул жогорку сөзүндө кеп кылган ишмердик түшүнүгүн **эмгек** дөөлөтүнөн ажыратып карай албайбыз.

Кыргыз эли эзелтен эле «Эр эмгегин жер жебейт» деп, **эмгек** дөөлөтүнө зор маани берген. «Мээнетин катуу болсо, тапканың таттуу болор» [76, с. 120] деген макал аркылуу жаш муундарды ак эмгек кылууга үндөп келген. Мына ушул салттуу акылмандык нусканы кыргыз төкмөлөрү, акындары да үзбөй улантып, жалпы элди ак эмгек, бешене тер, таза мээнет менен турмуш кечирүүгө чакырышкан. Алсак, кыргыздын улуу акындарынын бири Токтогул Сатылганов «Насыят» деген чыгармасында эмгекти даңазалайт:

Дениң соодо эринбей,

Бекерликке берилбей,

Эркиң менен жумуш кыл

«Эринчээк, жалкоо» дедирбей [61, 267-б.].

Бул жерде Т. Сатылганов баарыдан мурда эмгек дөөлөтүн астыңкы планга чыгарганы сокурга деле ачык-айкын болуп турат. «Насыятты» андан ары уланта окуп көрөлүчү:

Күчүң барда иштеп көн,

Күлүп, жайнап, эр жигит.

Күнүмдүктү ойлобой,

Кулак байлап, жер жибит [61, 267-б.].

Бул акыл-насаат азыркы заманда да актуалдуу бойдон калууда. Азыр басымдуу жаштар керектөөчүлүк психологиянын кулу болуп, түбөлүгүн ойлобой, жалаң гана соода-сатык менен оокат кылабыз деген жеңил ойго жетеленип кетишкени жашыруун эмес. Билим-илим улам өсүп отурган бүгүнкү күндө дыйканчылыкты деле, малчылыкты деле алдыңкы технологияларга таянуу менен жүргүзсө, майнабы өтө жакшы болоорун республикабыздын ар кайсы аймактарынын өкүлдөрү өз эмгеги менен далилдеп жатышат. Демек, «күнүмдүктү ойлобой» ак эмгектен баар табууну ойлогонубуз жөн.

Акылмандардын эмгек тууралуу ойлоруна кайра кайтсак, дагы бир немис ойчулу Гегель өткөн доордо эле минтип эскертиптир: «Человеческий пот и человеческий труд добывают для человека средства удовлетворения его потребностей» [38, с. 222]. Туура, адам бешене тери жана ак эмгеги менен гана турмушун ойдогудай жакшы өткөрүүгө шарт түзө алат. Адамдын керектөөлөрү болсо чексиз. Алар улам формасын өзгөртүп, улам көбөйүп келет. Байыркы доорлордо адамга курсагын тойгузуу гана башкы керектөө болсо, бүгүн түрдүү техникалык жабдуулар зарыл. Азыр адам баласы өзүнүн жашоосун жаңы маалыматтык технологияларсыз (компьютер, уюлдук телефон, смартфон ж.б.), тиричилик техникаларысыз, автоунаасыз элестете албайт. Бирок, маанилүү жагдай – адамга эмне гана керек болбосун, анын баарын адамдын маңдай тери менен ак эмгеги табат. Биз жогоруда ысымдарын атаган, пикирлерин эске алган немис ойчулдары да Токтогул өңдүү XIX кылымда жашап өтүшкөн. Эми алардын терең философиялык ойлорунун карапайым кыргыз акынынын чыгармасына укмуштуудай үндөшүп турганын караңызчы?!

Негизи адам дөөлөттөрү киши баласынын баарына бирдей таандык болууга тийиш. В. Виндельбанддын ою боюнча баалуулук «жалпыга милдеттүүлүктү» болжойт, «жалпы баарынын милдеттүү таануусунда» [32, с. 206] жатат. Ушул ченемден караганда, биз кеп кылып жаткан **эмгек** дөөлөтү – жалпы адамзаттык баалуулук.

Саясий экономияны негиздеген атактуу ойчул Карл Маркстын оюна назар салалычы: «Потребление, уничтожая продукт, этим самым придает ему завершенность, ибо продукт есть [результат] производства не просто как овеществленная деятельность, а лишь как предмет для деятельного субъекта» [68, с. 27-28]. Мында көңүл буруучу жагдай – «ишкер субъект үчүн» дегени. Калетсиз сөз да, эгер адам ишкер, б.а. эмгекчил болсо гана түрдүү өнүмдөрдү – азык-түлүктү, кийим-кечени, тиричилик буюм-тайымдарын ж.б. керектөөгө жарамдуу болот, б.а. аларды ак эмгеги менен тапкан каражатына сатып алып колдоно алат, ойлоп көрүнүзчү, эмгектенип каражат таппасак, кардыбызды кантип тойгузабыз да, үстүбүздү кантип бүтөйбүз?!

Улуу сүрөткер Чыңгыз Айтматов өзүнүн советтик доордогу романдарында эмгек дөөлөтүнө да астейдил көңүл бурат. Ал «...эмгек адамы... жер үстүндө тирлик канын жүргүзө турганын» [9, 68-б.] айтат. Калемгердин ою боюнча: «Эмгекчилдик – адам касиетиндеги эң негизги жана зарыл сапаттардан экени баарыга белгилүү. Адамдын ким жана кандай адам экендигин да анын эмгеги аркылуу билебиз» [9, 68-б.]. Анын айтканы ырас, эмгекчилдик сапаты адамды башкалардан айырмалап туруучу башкы белгилерден болуп саналат. Эмгекчил адам бешене тери менен оокат кылып, башка адамдарга эч кара санабайт. Анын жан дүйнөсүндө эмгекчилдик жакшылык менен айкалыша орун алат. Залкар жазуучубуз «Эмгек сүйгөн адамдарды кандайдыр бир сырдуу жакындык бириктирип тургандай, алар бири-бирин алыстан тааный билет жана түшүнөт, түшүнө албаса – ойлонот» [9, 69-б.] деп белгилейт. Ал өз чыгармаларында, өзгөчө романдарында, мына ушул руханий жакындыкты чагылтып берет. Алсак, «Кылым карытар бир күндөгү» Эдигей менен Казангап, «Кыяматтагы» Бостон менен Эрназар – эмгекчил адамдар, ошол себептен алар бири-бирин абдан жакшы түшүнөт.

Эдигей тагдырдын барманы менен Сары-Өзөк чөлүндөгү Боронду разьездине келип ишке орношуп туруп калат. Бул жердин жаратылыш шарты өтө катаал. «Турган турушу, ичи-сырты ачык: жайкысын мээ кайнаткан күнгө ачык, түнкүсүн арылдаган шамалга ачык, айрыкча кышкысын буюктурган

бороонго ачык. Кар борошолоп аягы бороондоп кеткен күндөр кышында көп болот, андайда Борондунун жепирейген тамдары күрткү менен шыпташ болуп, темир жолду чыбырлаган каткалаң кар тиштеп калат...» [10, 17-б.]. Кыш мезгилинде темир жолду ширеп калган күрткүнү тазалоо тозоку иш. Бирок мына ошондой азаптуу, түйшүктүү темир жолчулук жумушта Эдигей Казангап экөө нечен жылы чогуу эмгектенишет. Эдигей менен Казангапты ак эмгек жакындатат, тилектеш кылат. Алар эң бир оор учурда – каардуу согуш мезгилинде – темир жолдун үзгүлтүксүз иштөөсүн өздөрүнүн талыкпас эмгеги, жан этин жеген мээнетти менен камсыз кылышат. Ошол жагдай мындайча сыпатталат: «Күндө бороон, темир жолду тиштеп күндө күрткү. Ошонун баарын күндө кол менен күрөп, кол менен сүрүп, аз келгенсип, темир жол тиги дөбөлөрдү кесип өткөн жерлерде карды капка салып, ийиндеп жонго көтөрүп чыгышар эле. Ар күн сайын эми бороон болбос деген үмүт, эртеси эле кайта баягы» [10, 17-б.].

Кийин акыбал өзгөрөт, жол тазалоочу техникалар келет. Бирок Эдигей менен Казангаптын ошол өткөн учурдагы тозоку мээнетин кийинки жаштар – алар өңдүү эле темир жол жумушчулары – түк түшүнүшпөйт. Түшүнмөк түгүл кайра аларды шылдыңдап күлүшөт. Бул көрүнүш эмгекке карата мамиле заманына жараша өзгөрүп отурганын көрсөтөт.

«Кыямат» романындагы Бостон абдан мээнеткеч адам. Ал бүт өмүрүн ак эмгек, адал мээнетке арнап койгон жан. Жазуучу анын эмгек жолун мындайча сыпаттап берет: «Мына, карап отурса бала чагынан өз эмгеги, өз мээнетти менен жашап келатыптыр. Тагдыры кыйла эле оор болду: ал экинчи класста окуп жүргөндө атасы согуштан каза тапты, анан энеси дүйнөдөн кайтты, улуу бир тууган агалары, эжелери өз оокат-тиричиликтери менен алек болуп кетишти, кээ бири көз жуумп да калды; ар учурда ал өзүнө өзү таянды, адам болом деп алдына койгон максатына, мына азыр баамдаганындай, күндөн күнгө өжөрлөнө тырмышып, жанталаша иштеп жүрүп олтурду, себеп дегенде турмуштун маани-маңызын так ушунун өзүндө деп билди. Өзүнүн кол алдында иштегендерден да так ошондой кара терди төгүп, карууну казык, башты токмок кылып иштөөнү

талап этти, эмгектин адилет мектебинен өткөрдү. Алардын көбүн киши кылды, турмушту эмгек аркылуу баалай билүүгө үйрөттү» [11, 389-б.]. Үзүндүдөн байкалгандай, Бостон бул жашоодо ак эмгек менен эрезеге жетип, тынымсыз мээнет менен күн кечирет. Ал эмгек дөөлөтүн баарынан жогору коёт. Башка адамдарга карата да ак эмгектин баркы-баасын билдирип, тарбия берип келет.

Анткен менен ак эмгектен баар табууну, өз эмгегинин үзүрүн көрүүнү ойлоп да койбогон, ишти, эмгекти аргасыз бир жан сактоо каражаты катары караган адамдар да турмушта кездешет. Мына ошондойлордун бири – Базарбай. Ал мээнеттене тапкан акчасын арак ичип сайрандоого гана коротот. Анын мындай жашоо образы ага жакшылык деле апкелбейт. Бала-чакасы ата тарбиясын көрбөй ээн баш өсүп жатат, үйүндө кудайдын куттуу күнү тынчтык жок, дайыма ызы-чуудан арылбайт. Бирок Базарбай мунун себебин өзүнүн терс жүрүм-турумунан издебейт, жаман жашоосу үчүн башкаларды күнөөлөйт.

Базарбайдын кандай адам экенин калемгер төмөнкү бир шилтем менен таасын тартып берет: «Ал ансыз деле эки күндүн биринде сандалып, жумушу барбы, жокпу, айрыкча аш, той өтүп жаткан, ичкиликтин жыты чыккан жерлердин бирин калтырбай кыдырып жүрбөйбү. Ал эми айлык апкелем деп совхоздун кеңсесине кеткен күндөрү бүт бригада: чабан, эки жардамчы койчу, түнкү кароолчу, айрыкча аялы (а да иштейт болуп катталат), төл маалында болсо жардамга келген сакмалчылар – бүт баарынын ичкени ирим, жегени желим болот» [11, 321-б.]. Көрүнүп тургандай, Базарбай ичкиликсиз тура албайт. Тапкан-ташыганын бүт ичкиликке салат, кээде кол астындагылардын эмгек акысын да кошо ичип жиберет. Ошондон улам кассир Боронбай ага ишенбей, айлыкты кашарга өзү жеткире баштайт.

Негизи советтик мезгилде **ак эмгек, эмгекчи адам** коом турмушунда бааланчу, баркталчу. Эл бийлиги ошондой адамдардан куралчу – чыгармачыл адамдар, жумушчулар, дыйкандар, малчылар ж.б. эл депутаты болуп, элге кызмат өтөчү. Ал эми азырчы? Кыргыз парламентинде кимдер отурганын карап көргүлөчү? Ал жерде азыр алчы-таасын жеген алдамчылар, бир тыйынды жүз тыйын кылууга ашыгып шашкан кызыл кулак көпөстөр отурат. Ар жыл сайын

алардын бир нечесинин кыңыр-кыйшык иштеринин бети ачылып, бир даары соттолуп да кетип жатат. Бул эмнени билдирет? Арийне, азыр ак эмгек бааланбай калганын, эмгекчи адам коомдо четке сүрүлгөнүн, алдыңкы планга шылуундар, алдамчылар чыга келгенин көрсөтөт.

Чыңгыз Айтматов залкар ойчул инсан катары коом турмушунда жүргөн жогоркудай терс өзгөрүүлөрдү өз жүрөгү, жан дүйнөсү аркылуу өткөрдү, алар алып келген кесепеттер жөнүндө ойлонуп толгонду. Мына ошондой ой толгоолордун натыйжасы катары «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдары жарыкка келди. Албетте, бул чыгармаларда турмуш-жашоонун өзөгү, түркүгү болгон эмгекчи адамдардын элестүү образы жок. Бирок аларда эзелтен адамды адам кылып келаткан эмгек дөөлөтүнө карата мамиле рынок заманында түп-тамырынан бери өзгөргөнү ачык-айкын тартылган.

«Кассандра тамгасы» романында Оливер Ордоктун – президенттик кызматка талапкердин – көркөм элеси аркылуу азыркы коомдо колдон суурулган шылуундар, өз максатына кандай гана болбосун жетүү үчүн баарына – жада калса чыккынчылыкка да, даяр тургандар авансценага жулунуп чыга келгени таамай көрсөтүлөт. Бул кейипкерди академик А. Акматалиев төмөнкүчө мүнөздөйт: «Ал өз кызыкчылыгы үчүн өз замандаштарынын эле эмес, келечектин кызыкчылыгын кошуп туруп өз пайдасы үчүн соодалап жиберүүгө маш болуп бүткөн адам» [15, 24-б.]. Турмуш чындыгы да ушуну күбөлөндүрөт, бүгүн коомдун бардык чөйрөсүндө ак эмгек, таза мээнет менен эмес, соодагерчилик, саткынчылык менен баюуну, жыргап жашоону көздөгөн пенделер өрүп кетти. Алар ар түркүн жол менен жалган дөөлөттөргө – байлык менен бийликке карай жулунуп баратышат. Мындай адамдар эч нерседен уялбайт. Алар эмгек кылбай жыргал жашоо кечирүүнү бирден-бир максат катары санашат. Д. Рескиндин «Жизнь без труда – воровство, труд без искусства – варварство» [79, с. 145] деген насааты булардын кулагына кирип да койбойт.

«Тоолор кулаганда» романын карап көрөлү. Эрташ Курчалов оңой-олтоң пайда табууну көздөп, ар кыл шоуларды, концерттерди уюштуруп, ошондой

иш-чараларга Айдана Самарова өңдүү таланттуу инсандарды тартып, акча таап жыргап келет. Сыртынан карасаң, бул кейипкер кызуу ишмердүүлүк жүргүзүп, катуу эмгек кылып жаткандай таасир калтырат. А бирок анын ишмердиги, эмгеги чыныгы искусство менен такыр коошпойт, ал кылып жаткан иш – таза жапайычылык. Ал болгону караламан элдин жарпын жазар, көңүлүн ачар, эрмек болор оюн-шоок уюштуруп, ошол аркылуу саман-топон акча таап жан багат. Эрташ Курчалов уюштурган шоу-концерт адамды акылдан аздырып, башын маң кылып, айбанга айлантат.

Мына ушул көрүнүштү жазуучу төмөнкүчө сүрөттөйт: «Эл деген эл экен, «Лимузин» ырын эркек ырчы менен ырдап калды эле, айта көрбө, көрөрмандар көз көрүнөө жинди болуп кетишти. Ал ыр өзбектердин ооздон түшпөгөн ыры болчу, өзбек тилинде, обон ыргагы менен дене кыймылы ширелише аткарылды. Кыргызчасы мындай: аны «Сен мени сүйөсүңбү? Сен мени сүйөсүңбү? Жаныма келесиңби, «Лимузин» бересиңби?» кыз ушинтип айтат. Ага эркеги: «Мен сени сүйөм, жаным. Мен сени сүйөм, жаным» - дейт. Ушундай сөздөр. А стадион болсо дубана болуп ак уруп, оолукмадай оолугуп: «Ли-му-зин эй, Ли-му-зин!» - деп колдорун көккө булгалап, делбетап болуп ээлигип жатты» [13, 75-б.]. Ырда олуттуу маани-мазмун деле жок. Бирок көрүүчүлөр, келгендердин көбү жаштар экен, анын обонуна, ыргагына, ырчылардын кыймыл-аракетине, сахнанын жасалгасына берилип, мазмунга көңүл бурбай, делбелене жинди болушат. Бул эмгексиз жашоо – уурулук, искусствосуз эмгек – жапайычылык экенин айкын далилдейт.

Бектур аганы, анын кылып жаткан ишин алалы. Ал «Мерген» аттуу аңчылык фирмасын түзгөн. Ушул фирма аркылуу чет элдик аңчылар – негизинен капчыгы калың миллионер байлар – Кыргызстанга келишип, керемет тоолордо «...аркар-кулжаларга, эчки-текелерге, аюуларга, сайроочу жана алгыр куштарга маал-мезгили менен аңчылык жолун башташат. Мына эми мөңгү барстары чөнтөктүүнү чөгөлөткөн чоң бизнес болду» [13, 131-б.]. Бир караганда Бектур ага ак эмгеги менен жан багып жатат, оокат-тиричилиги жакшы, элде жок жип автоунаасы бар. Чынында эле ошондойбу? Терең

ойлонсок, өз жеринин жаратылышын аёосуз бүлдүрүү, кызыл китепке кирген жаныбарларды – аркар-кулжаларды, аюуларды, илбирстерди – мыкаачылык менен кырып-жоюу, ушундай жол менен акча табуу уят-сыйытсыз, абийирсиз митечиликтин эле бир көрүнүшү эмеспи?!

Көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматов соңку романдарында да өзүнүн көкүрөгүн өйүгөн коомдук проблемаларды чагылткан. Ал проблемалардын эң башкылары – адамдар турмушта карманган баалуулуктар тутумунун ылдам өзгөрүүсү жана керектөөчүлүк психологиянын, маданияттын улам барган сайын кеңири кулач жайып жатуусу болчу. Зирек инсан катары калемгер коомдун актуалдуу проблемаларына сереп салып, чыгармалары аркылуу аларга карата өз сөзүн айтпай, өз мамилесин билдирбей коё алмак эмес. Бүгүн коомубузда жалаң керектөөчүлүк мамиле араанын опсуз ачып, өзүнүн эч тойбогон сугалак алкымына көптөгөн инсандарды тартып кетүүдө. Элге таанымал эле адамдар кантип өздөрү керектөөчүлүк психологиянын кулуна айланышканын сезбей калышууда. Көркөм өнөр адамдарынын көпчүлүгү кудурети күчтүү жашыл акчанын, доллардын артынан чуркашып, жазуучулар кайсы бир анчейин белгисиз инсанды мактап-жактаган, чынынан жалганы көп чыгарма сөрөйлөрдү жаратышып, журналисттер буюртма ушак-материалдарды жазышып, ырчылар тойлордо буюртма менен ырдашып, ар ким өз бетинче тиричилик арабасын тартууда. Дал ошентип, бүгүн коомдук турмушта жалган дөөлөттөр – **байлык, акча, мансап, бийлик** алдыга чыгып, түбөлүктүү дөөлөттөр – **акыйкаттык, жакшылык, сулуулук, сүйүү, ишеним, өмүр, үй-бүлө, эмгек** ж.б. артка сүрүлүп калды.

Ушундай жагдай ойчул сүрөткер катары Чыңгыз Айтматовду эч бир канааттандырбайт. Ошол себептен улуу калемгер «...жазуучу ал эмне үчүн жазып жатканы жөнүндөгү суроого жооп бериши керек» [9, 120-б.] дейт. Анын терең ишениминде «...көөнөргүс дөөлөттөрдү алып жүрүүчү искусство адам жан дүйнөсүндөгү дисгармонияны чагылдырып, аны дайыма гармонияга үндөй турганын дүйнөлүк адабияттын бүткүл тарыхы, тажрыйбасы тастыктап турат» [9, 120-б.].

5-§. Чыңгыз Айтматовдун романдарындагы «үй-бүлө»

Адам турмушунда үй-бүлө негизги дөөлөттөрдүн бири болуп саналат. Эч бир адам үй-бүлөсүз жашабайт, эч ким үй-бүлөдөн тыш боло албайт. Ар бир инсан үй-бүлөдөн таалим-тарбия алуу аркылуу өнүп-өсөт. Ошол себептен эзелтен бери көркөм өнөрдө, анын бир бутагы болгон адабиятта үй-бүлөлүк проблемалар чагылтылып келген. Мындан бир дагы улуттук адабият четте калбаган. Кыргыз эли эзелтен үй-бүлөлүк, тууганчылык мамилелерге өзгөчө маани берип, олуттуу караган. Үй-бүлө дөөлөтүнө карата элибиздин кылдат мамилесин биз макал-лакаптардан таасын байкайбыз. Алсак, «Ага-тууган кимде жок, сыйлашпаса жатча жок» [76, с. 11], «Агайындын кадырын жалалуу болсоң билерсиң, ата-энеңдин кадырын балалуу болсоң билерсиң» [76, с. 11], «Агасын көрүп ини өсөт, эжесин көрүп сиңди өсөт» [76, с. 12], «Алган эри жарашса, кара катын ак болот» [76, с. 19], «Бөлөм, бөлөм үчүн өлөм» [76, с. 51], «Жакшы болсо катының, табыла берет акылың» [76, с. 60], «Жаман болсо катының, ичтен жеген митедей» [76, с. 64], «Катын жакшы – эр жакшы» [76, с. 92], «Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт» [76, с. 152], «Үйүндө көптү талаада урбайт» [76, с. 160], «Ынтымагың болбосо, ит менен кушка жем болорсуң» [76, с. 169], «Ырыс алды – ынтымак» [76, с. 170] ж.б.у.с. көптөгөн элдик макалдар үй-бүлөлүк турмуштун сырларын камтып турушат.

Элдик акылмандык «Үй-бүлө – капкалуу шаар» деп, үй-бүлөнү абдан чоң дөөлөт катары караган. Үй-бүлөнүн инсанды тарбиялоодогу ролун жогору баалап, «Ата көргөн ат берет, эне көргөн тон берет» [50, 234-б.], «Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан опаа көрөсүң» [50, 234-б.], «Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшош» [50, 236-б.], «Үй башкарган эл башкарат» [50, 237-б.] деген турмуштук-философиялык тыянактарды чыгарган.

Кыргыз этнопедагогикасынын өнүгүүсүнө байкаларлык салым кошкон мекенчил инсандардын бири Сабыр Иптаруулу «Үй-бүлөнү, адатта, никеге жана туугандык байланышка негизденип, мүчөлөрү бирге жашоого жана бири-бирине күйүмдүү мамиле кылууга ынтызар коомдук чакан топчо катары

билишет» [56, 80-б.] дейт. Анын ою боюнча «Үй-бүлө турмушун шаар жашоосуна салыштырууда аша чапкандык жок. Шаар – дайын-дареги тарых тереңинде жаткан, турмушу сан түркүн окуяны ичине каткан, татаал инфраструктуралуу, там-тарагы тозгон сайын тургундары жаңырып, жаш-курагы озгон сайын жан дүйнөсү жашарып турган ырдуу да, сырдуу да, анан, чырдуу да калаа. Үй-бүлөнүн уникалдуулугу ага дал ушул касиеттердин мүнөздүүлүгүндө жатат. Үй-бүлөнүн үзүрү – ушулардын бардыгынын толтосунда турган адамды жаратып, анын дээр-зээнин өрчүтүп, намыс-арын курчутуп, адамзат коомунун тегин улап, акыл-эс жана адептик парасатын асылданып тургандыгында!» [56, 80-б.]. Көрүнүп тургандай, үй-бүлө адам турмушунун көп кырлуу, миң сырлуу бөлүгүн түзөт. Үй-бүлөлүк турмуш оңой болбойт, анда нечендеген трагедиялар, драмалар, комедиялар, фарстар ойнолот. Андыктан жазуучулар чыгармаларында адам турмушунун маанилүү бөлүгү катары үй-бүлөлүк турмушту тартышып, үй-бүлө дөөлөтүнүн маани-мазмунун ачышат.

Дүйнөлүк философияда да үй-бүлөгө олуттуу маани берилет. Алсак, Карл Маркс «Если брак не был основой семьи, то он так же не являлся бы предметом законодательства, как, например, дружба» [79, с. 169] деп, үй-бүлө мыйзам негизинде курулуусу зарылдыгын эскертет. Гегель болсо «Первые необходимые отношения, в которые индивид вступает с другими, это семейные отношения. Эти отношения, правда, имеют и правовую сторону, но она подчинена стороне моральной, принципу любви и доверия» [79, с. 170-171] деп көрсөтүп, үй-бүлө дөөлөтү сүйүү, ишеним дөөлөттөрү менен тыгыз байланышта туруп, руханий-адептик дөөлөт катары караларын билдирет. Орустун улуу жазуучусу Л. Толстой «У нравственного человека семейные отношения сложны, у безнравственного – все гладко» [79, с. 171] деп, чыныгы үй-бүлөлүк мамилелерде татаалдыктар да, кыйынчылыктар да орун ала турганын баса белгилейт. Атактуу педагог В. Сухомлинский «Семья – это та первичная среда, где человек должен учиться творить добро» [79, с. 174] деп, үй-бүлөлүк турмуш индивиддин кандай инсан болуп калыптанарына түз таасир

кыларын айтат. Чынында да адам «Уядан эмне көрсө, учканда ошону алат» [76, с. 159], жеке адамдын ким болуп чыгары анын үй-бүлөлүк чөйрөсүнө тыгыз байланат. Жогоруда айтылгандан байкалгандай, үй-бүлө адам жашоосунун маанилүү дөөлөтү.

Азыркы мезгилде дүйнөнүн көпчүлүк жеринде, өзгөчө Батыш өлкөлөрүндө, үй-бүлөнүн дөөлөттүк наркы кемип баратат. Мындай жагдай үй-бүлөлүк проблемалардын көркөм өнөрдө чагылуусуна да өз таасирин тийгизет. Залкар ойчул катары Чыңгыз Айтматов азыркы адам турмушунда жүрүп жаткан адеп-ахлактык төмөндөөгө каңырыгын түтөтүп, өз убагында эле ой-пикирин билдирген. Алсак, жазуучу материалдык дөөлөттөр жаатында алга жылыштар болгонун, бирок руханий дөөлөттөр жаатында төмөндөө жүргөнүн көрсөтүп минтет: «Мындан башка өзгөрүүлөр да мени тынчсыздандырат. Мисалы, менин айлым Шекер азыр жакшырды. Адамдар көбөйдү, жаңы-жаңы үйлөр курулду. Алардын алды тактай, үстү шифер, жылуу мештери бар, электр кубаты да жеткен, телевизор, автомобиль.

Жалпысынан жаман эмес, бирок ошого жараша жоготуулар да болуп жатат: адамдарда кайрымдуулук, бири-бири үчүн күйүмдүүлүк, тилектештик сыяктуу сапаттар азайды. Тилектештик дегенди биз көбүнчө саясий мааниде гана түшүнүп калдык, а мен бу жерде жердештик, туугандык тилектештик жөнүндө айтып жатам» [9, 248-б.]. Жазуучу бул сөздөрүн 1976-жылы адабиятчы В. Левченко менен болгон маегинде айткан. Көрүнүп тургандай, калемгерди адамдын кулк-мүнөзүндө жүрүп жаткан терс өзгөрүүлөр эбактан бери түйшөлтүп келген. Ал ушул маегинде мындай терс көрүнүштүн себептерин издей келип, төмөнкүдөй тыянак чыгарат: «Турмуштун жыргалдыгы, кенендиги, бардамдыгы, алардын адамдык касиетин арттырбай, кайра айбандык сапаттарынын күчөшүнө себепкер болуп, кутуртуп, менменсинтип, өзүмчүл, катаал кылып жиберет. Мындайлар өзгөчө батыш өлкөлөрүндө көп учурайт. Тилекке каршы, бизде да дүнүйөгө азгырылып, байлыктын, буюмдун кулу болуп калган адамдар жок эмес» [9, 242-б.]. Ошентип, азыр биздин коомдо жүрүп жаткан адам баласынын адеп-ахлактык

деградациясы кыйла илгери башталган. Буга адам баласын бардар, жакшы жашоо түрткөн.

Азыр болсо ошол ХХ кылымда башталган адам рухунун тайыздоосу уламдан улам күч алууда. Эми буга дүйнөлөшүү процесси да, жакырлыктын туташ жайылуусу да кошул-ташыл болуп кетти. Ушул өңүттө ой жүгүртүп, Чыңгыз Айтматов төмөнкүдөй пикирин ортого салат: «...азыркы базар экономикасы байлар менен кедейлердин ортосундагы социалдык контрасттарды күндөн-күнгө күчөтүүдө, азчылыктагы бирөөлөр миллиарддаган суммадагы акчалардын ээси болушса, көпчүлүктөгү экинчилер үчүн күндөлүк тиричиликти өткөрүү оор маселеге айланууда. Бул, албетте, социалдык оор проблема, мунун тегерегинде ар кандай сөздөрдү айта берсе болот, бүткүл дүйнө жакырчылык менен күрөшүп, сезилерлик жыйынтыктарга жетише албай жатат» [9, 488-б.]. Биздин оюбузча, мына ушул глобализациянын күр-шар түшкөн агымынан, базар экономикасынын ар бир индивидде керектөөчүлүк психологияны катуу өөрчүткөнүнөн улам да үй-бүлө ичинде көптөгөн проблемалар келип чыгууда.

Эми мындан канткенде сактанабыз? Улуу жазуучу мунун жообу дагы деле болсо үй-бүлө институтунда жатат деп болжойт. Анын ою боюнча: «Бирок, бирок, эгерде үй-бүлө балдары кантип чоңоюшары жөнүндө ойлонбосо, демек, анда алар жашоодогу башкы багытты жоготушкан болушат. Азыр балдарды үй-бүлөдөн башка эмне сактап калат? Алар азыр массалык маданият жайылтып жаткан ташбоордуктун, өлтүрүү идеясынын, рынок мамилелеринин, наркоиндустриянын барымтасында калышты» [9, 513-514-бб.]. Демек, үй-бүлөнүн руханий-адептик негизи канчалык бекем болсо, келечек муундар ошончолук адамдык асылдыгын жоготпой өсүп-өнүгүшөт.

Түпкүлүгүндө, адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн негизги чөйрөсү үй-бүлө болуп саналат. Көпчүлүк учурда ар кандай эле адам бала чагында да, жетилген курагында да, улгайган маалында да конкреттүү бир үй-бүлөгө бекем байланат. Албетте, адам өз эмгек жамааты, достордун шеринеси ж.б. чөйрөлөр менен да алакада турат. Бирок адамдын өмүрүнүн көп бөлүгү үй-бүлөнүн

айланасында өтөт. Иштен кийин, шеринеден кийин адам кайда барат? Албетте, үй-бүлө очогуна. Демек, үй-бүлөлүк турмушка ар бир адам олуттуу маани берүүсү зарыл.

Чыңгыз Айтматовдун биз талдоого алган романдарында үй-бүлө дөөлөтүнүн күнгөй-тескей кырлары жетиштүү эле чагылтылат. Алсак, «Кылым карытар бир күн» романында тагдыр жолу окшош болсо да, ички уюмдашуусу, ынтымак-ырашкерлиги ар башка бир катар үй-бүлөлөр элестүү сүрөттөлөт. Мисалы, Эдигейдин, Казангаптын, Абуталиптин, Сабитжандын үй-бүлөлөрү. Аталган үй-бүлөлөрдү бири-бирине чукулдатып да, айырмалап да турган нерсе – бул алардын дөөлөттүк тутумдары.

Эдигей менен Үкүбала экөө түзгөн үй-бүлө кадимки адамдык мамилелерди, адам жашоосунун миң кырлуу татаалдыгын алаканга салгандай чагылтат. Бул экөө нечен жамандыкты да, нечен жакшылыкты да бирге көрүштү. Алардын үй-бүлөлүк мамилелери татаал да, азаптуу да болду. Бирок экөө тең адамгерчиликтен, адеп-ахлактуулуктан айрылган жок.

Эки жаштын үй-бүлөлүк жашоосу жаңы башталган учурду калемгер төмөнкүчө сүрөттөйт: «Үйлөнгөндөн кийин Эдигей деңизде көп кармала албай үйүнө эле шашып турчу. Үкүбаланы ысык сүйчү. Ал күтүп отурганын элестетип, чыдай албай кетер эле. Эдигейге андан артык аял жок эле анда. ...Ал өзүн Үкүбала үчүн гана жаралгандай, аялы үчүн гана жашап жүргөндөй сезчү... Анан бир күнү Үкүбала өзүндө кандайдыр өзгөрүш болгонун, боюна бүткөнүн сезген соң, жакында бала көрүп, эне болорун билдирген соң деңизден эртерээк кайтып, аялына эртерээк жеткиче шашкан Эдигейге эми тун баланы көрөм буюрус деген жалындуу үмүт кошулду. Асманында томуктай ала булут жок жыргал чак экен экөөнүн ал кездеги турмушу» [10, 311-312-бб.].

Эдигей Үкүбала боюнда бар кезде талгагын кандыруу үчүн өмүрүн да тобокелге салат. Ал бороон-чапкын болоруна карабай, деңизге балык уулоого чыгып, Үкүбала көргүсү келип дегдеген алтын мекре балыгын кармап, чаначка салып тирүү апкелет. Мунун өзү алган жарына карата терең ызаат-урматты, ысык сүйүүнү билдирип турат. Тилекке каршы, алардын дегдеп жүрүп көргөн

тун уулу Эдигей кан майданда баскынчылар менен кашык каны калгыча кармашып жүргөндө болор-болбос оорудан улам чарчап калат.

Кийинки өмүр жолунда Эдигей Үкүбаланы кыйла азапка салат. Ал фронттон контузия болуп, саламаттыгы абдан начарлап келген эле. Мунун эсесине тиричилик өткөрүү да кыйындап, жаш үй-бүлө жан багуу үчүн кыйла алакеттен өтөт. Ошондой оор мезгилде «Экөөн баккан негизинен Үкүбала болду, дени-карды соо, өзү жаш, туш келген иштен тартынбайт. Сыртынан алибеттүү көрүнгөн Эдигей эркектик жөнү менен жүк түшүргөн, жүк арткан иштерге кире калат. Бирок, күн көргөзгөн Үкүбала» [10, 86-б.]. Казангап буларды Сары-Өзөк чөлүндөгү Боронду бекетине алып келип, экөө бул жерди байырлап калышат.

Боронду бекетинде иштеп жүргөн учурда Эдигей Абуталип камалып кеткен соң, анын зайыбы Зарипага ашык болуп калат. Анын бул сезими абдан күчтүү болот. Баары алардын балдарына боор толгоо сезиминен башталып, акыры күчөп отуруп, Зарипага деген жалындаган сүйүүгө чейин өсүп жетет. Калемгер өз каарманынын психологиялык абалын төмөнкүчө сыпаттайт: «Зарипа дегенде Эдигейдин заманасы куурулчу болду. Күнүмдүк тириликтен тышкары экөөнүн ортосунда башка сөз болбосо да, башка сөз болууга Зарипа эч качан кашын какпаса да, Эдигейдин ойлогону эле Зарипа. Эдигей аны жөн эле аяп, тагдырын билген башкалар өңдүү жалооруп ойлобойт, анын башына түшкөн мүшкүлдүн баарына аралашып жүргөндүктөн жакын көрүп ойлобойт, – андай болгондо бу сөздү козгоп не керек. Эдигей Зарипаны сүйүп ойлойт, ойлобой коё албай ойлойт, мага таянса, мага берилсе, мен ал үчүн эчтемеден тартынбасымы билсе, мен ал үчүн баарына даяр экеними сезсе деп ойлойт» [10, 301-302-бб.]. Эдигей ушинтип ашыктык сезиминен өзү эмне кылган-койгонун билбей, башы маң болуп делдиреп жүргөн чагында да Үкүбала ага бир жаман сөз айтпайт. Окуянын аягы акыры Эдигей жокто Зарипа бир күнү балдарын алып, Боронду разъездинен кетип калуусу менен бүтөт. Бул кырдаалда эки аял тең адамдык ариети бийик аруу, таза инсандар экенин көрсөтөт. Алар бири-бирине жаман-жакшы айтып, кер-мур болушпайт. Элге-журтка өздөрүн да,

башкаларды да шерменде кылышпайт. Мындай кырдаалда азыркы аялдар эмненин ичинен чыгышат эле? Муну ойлогондон да уяласың жана коркосуң.

Казангаптын үй-бүлөсүнө келсек, анын өмүрлүк жары Бүкөй каракалпак кызы болот. Экөө Самаркандын жакасындагы Бетпак-Талаада дың жерди өздөштүрүп иштеп жүргөн кезде таанышып үйлөнүшөт. Бул жакка Казангап Арал боюндагы Жангелди айылынан барган. Барганынын себеби, совет бийлиги кулактарды тап катары жоюп жатканда Казангаптын атасы кулакка тартылып, айылындагы актүптөр аны жыйналыштарда атасын жамандатып сүйлөтүп, эл-журттун астында шерменде кылышат, мына ошол шерменделиктен кутулуш үчүн Казангап эл тааныбаган алыс жакка ооп кетет.

Казангап менен Бүкөй да үй-бүлөлүк турмушта көп татаал жана катаал жагдайларга туш болушат. Бирок ар дайым бири-бирине эриш-аркак болуп, кыйынчылыктарды чогуу көтөрүшөт. Боронду разъездине келген алгачкы убакта алар тыйын-тыпыр чогултуп алып, башка жакка которулуп кетebиз деген ойдо болушчу. Бирок тагдыр алардын маңдайына ушул жерде өмүр бою жашоону жазат. Алар агартып уулдуу, кызартып кыздуу болушат. Жакшы күндөрдү чогуу баштан кечирип, өздөрү башкаларга жакшылык кылышат. Мисалы, Эдигей менен Үкүбалага. Анткен менен эркелетип өстүргөн уул-кызынын турмуш-тагдыры ойдогудай болбой калат. Бири кем дүйнө деген ушул экен да?!

Абуталиптин үй-бүлөсү разъездге элүү биринчи жылдын аягы кышында келген эле. Алар төрт жан болчу. Эрди-катын эки баласы менен. «...Абуталиптин үй-бүлөсүнө баары тең бат эле ымалалаш болуп кетишти. Кишичиликтүү, маданияттуу немелер экен. ...Башка түшкөн мүшкүлдү тартыш керек экенине ичтеринен моюн сунуп, турмуштун маңызын экөө өз ара ысык мамилесинен, өз ара камкордугунан тапкандай. Дүйнөнүн ызгаар шамалынан экөө бирин бири ошол ысыкчылыгы менен калкалашып, ошону менен коргонуп турушкандай» [10, 143-144-бб.]. Абуталип менен Зарипа абдан ынтымактуу, бири-бирин чексиз сүйгөн түгөйлөр. Алар өз үй-бүлөсүн бийик дөөлөт катары карап аздектешет. Болгону Абуталип согуш учурунда туткунга түшүп чыгып,

ошонун айынан эч жерге батпай жерилип келаткан тагдыры татаал адам болчу. Кара өзгөй кишилер мына ошону пайдаланып, анын үй-бүлөлүк таттуу турмушун бузушат.

Сабитжанга келсек, анын курган үй-бүлөсү жогоркулардай таза руханий мамилеге негизделбестен, жалаң гана материалдык жыргалчылыкка байланган. Чыгармада келиндин аты да айтылбайт, демек ал сөз кылууга арзыбаган, көр дүйнөнүн артынан түшкөн болумсуз бир пенде. Сабитжан болсо ким экенин атасынын өлүмүнө келгенде даана көрсөтөт. «Атасынын өлүмү ага түшкөн мүшкүлдөй эртерээк кутулуунун камында» [10, 35-б.]. Жазуучу бир эле сүйлөм менен анын жан дүйнөсүн кашкайта ачып салган.

«Кыямат» романында үй-бүлө дөөлөтүнө карата эки башка мамилени Бостон менен Базарбай көрсөтөт. Жазуучу ушул эки кейипкердин өз очогуна карата мамилелерин контрасттуу көрсөтүү менен бул турмушта үй-бүлөнү ыйык кармоо, бекем сактоо, аздектеп кароо зарылдыгын баса белгилейт. Базарбай менен анын аялы Турсундун үй-бүлөлүк мамилелери ит менен мышыктай. Алардын пейилин, ниетин бири-бирине болгон жек көрүү киргилдентип, булгап таштаган. Базарбай үй-бүлө камын эч бир ойлобойт, анын оюнда эптеп бир жерден ичкилик таап ичүү, мына ошентип күндүк өмүрүн эс-мас абалда өткөрүү гана турат. Ал мына ушуну турмуштун жыргалы деп билет. Бул көрүнүш Базарбай турмушта чыныгы дөөлөттөр кайсылар экенин тааныбасын, жалган дөөлөттөргө арбалып, биротоло берилип калганын айгинелейт. Ага акча, анан арак болсо болду, башканын эч кереги жок.

Базарбай менен Турсундун жашоосу уруш-талаш менен өтөт. Алардын ортосунда өмүрлүк жар катары жылуу сезим деген такыр жок. Базарбай аялы кыйкырып чыкканда баса калып муунтуп жиберет. Аялы болсо тилин тартпай аны кармап-шилейт. Ошол каргышына өмүр бою көргөн азабын, тарткан кордугун кошо кетет. Буга Базарбайдын куйкасы ого бетер курушат. «Атаны гана канчык! Муну кандай гана тарбиялабады – нечен келтек, нечен таяк жеди – өмүр бою этинин көгөргөнү кетпейт, атүгүл ошондон көк Турсун аталды, жок, болбойт, тилиң тешилгир, тилин тартпайт» [11, 324-б.]. Көрүнүп

тургандай, Базарбай аз айып, көп күнөөсүн – мал багууга, туутка кылдай жардам кылбай, жадаса балдарын жөндүү тарбиялабай – ашкеби болуп жүргөнүн, ичимдиктен башы чыкпаганын эч ойлоп койбойт, башын оорутпайт. Ал үй-бүлөнү турмуштук дөөлөт катары эмес, моюнга илинген жүк катары көрөт. Ошого жараша мамиле кылат.

Бостондун жөнү башка. Ал адам баласынын асыл экенин сезет. Ошол асылдыкты булгабай таза кармоо адамдын өзүнө байланыштуу экенине акылы жетет. Ал өз өмүрүндө эки ирет үй-бүлө күткөн. Бул азыркы мезгилдегидей көпкөнчүлүктөн эмес, тагдырдын жазмышынан улам болгон. Биринчи жубайы Арзыгүл катуу оорудан улам көз жумган. Экинчи зайыбы Гүлүмкан болсо анын жардамчысы Эрназардын жубайы эле. Эрназар мөңгүнүн жаракасына түшүп кетип, кырсыктан улам каза тапкан. Ошондо Бостон аны менен баш кошкон. Экөө эки бакыр, бир тукур болуп турмуш улам кетишкен. Мындай демилге Бостондун үч уктаса түшүнө кирбейт эле, зайыбы Арзыгүл өлүм алдында жатып, ага ушундай кылууну керез катары айткан.

Арзыгүл эрин кадырлаган, сыйлаган акылдуу, эстүү аялзаты. Ал Бостондун кулк-мүнөзүн абдан жакшы билет. Мына анын өлүм алдында айтып турган сөзү: «Мен сени аяйм, Бостон. Баарынан да сени аяйм. Эбиң жок, адамдын ич-койнуна кирет, мамиле түзөт дегенди билбейсиң, эч кимдин алдында жүгүнгүң келбейт. Жашың да барып калды, жаш эмессиң. Менин көзүм өткөндөн кийин кишиден качканыңды кой. Жалгыз коколой башың менен жашап жүрө бербеген дегеним, Бостон. Ашымды бересиң, анан кийинки жашооң кандай болот, аны ойлон, мен сенин бир үйдө жалгыз калышыңды каалабайм. Балдардын өз турмушу бар» [11, 433-б.]. Мындай сөз терең акылга ээ кишинин гана оозунан чыгат. Ошондой эле бул сөзү менен Арзыгүл күйөөсүн жанынан артык көрө турганын билдирет.

Бостон Гүлүмкан менен да ынтымактуу өмүр сүрдү. Гүлүмкан жакшы жар болуп берди. Ал күйөөсү жумуштарын бүтүрүп үйгө кирмейин канча убак болсо да тамагын, чайын белендеп күтүп отурганы отурган. Үйгө киргенде кийимин чечишип, суусун, самынын, сүлгүсүн алып келе салат. Экөө

баштарынан өткөн оор тагдырды эстебөөгө аракет кылышат. Үй-бүлөлүк турмушту болушунча ызааттуу, бири-бирине терең ишеничте, бекем ынтымакта өткөрүүнү каалашат. Жазуучунун пикиринде «Бостондун кийинки тагдыры Гүлүмканга гана, башка эч кимге эмес, байланышы мүмкүн эле, байланды, ал ушуга ыраазы, ырас, Гүлүмкандын кээде ага нааразы болгон учуру болот, кээде акыйкаттыктан тайып кетмейи бар, бирок күйөөсүнүн алдында ак, ага чын дилинен берилгени берилген – а бу эң негизги нерсе» [11, 460-461-бб.].

Ошентип, Базарбай менен Бостондун үй-бүлө дөөлөтүнө карата көз караштарында чоң ажырым бар. Жазуучу аны көрсөтүү менен үй-бүлө турмуштагы чоң дөөлөт экенин дааналап тартып берет.

«Кассандра тамгасы» романында дагы үй-бүлө дөөлөтүнө астейдил көңүл бурулат. Бул чыгармадагы үй-бүлөнүн ээлери – футуролог окумуштуу Роберт Борк жана анын аялы Жесси. Роберт Борк өз зайыбына абдан ишенип, бардык маселеде аны менен кеңешип турат. «Аялын түшүндө да алдай албайт, деп жакын жолдоштору футурологду бекеринен тамашалашчу эмес» [12, 15-б.]. Жесси да күйөөсү менен сыр чечишүүнү жанындай жакшы көрөт. Алардын ортосундагы үй-бүлөлүк алака бири-бирин сыйлоого, бири-бирине бекем ишенүүгө жана терең сүйүүгө негизделген. Ошентип, булар үй-бүлө дөөлөтүн сый-урмат, ишеним, сүйүү дөөлөттөрү менен чыңдап уютушкан.

Ушул ынтымактуу, ырыс-кешиктүү үй-бүлөнүн ырааттуу турмушу капыстан эле будуң-чаң түшүп, тополоңу тоз болуп кетет. Мындай болушуна орус окумуштуусу Андрей Крыльцовдун, космос монахы Филофейдин өз ачылышы жөнүндө «Трибьюн» гезитине Рим папасына кат жазып жар салуусу себеп болот. Деги ал ким эле?

Андрейди наристе чагында балдар үйүнүн крыльцосуна таштап кетишкен. Ошондон улам анын фамилиясы Крыльцов аталып калган. Демек, бул кейипкер үй-бүлө дөөлөтү туурасында жетиштүү түшүнүккө ээ болгон эмес. Эр жетип, билим-илимге ээ болуп, мамлекетке кызмат кыла баштаганда аткарган жумушу да үй-бүлө дөөлөтү менен эч байланышпаган. Тескерисинче,

анын изилдөөлөрү тек-жайсыз адамдарды – иксроддорду чыгарууга арналган болчу. Андрей Крыльцов түрмөгө түшкөн аялдарды жасалма уруктандырып, алар төрөгөн балдарды стерилдүү шартта өстүрүп, иксрод өндүрүү жаатында биологиялык изилдөө жүргүзүүчү. Анын бул иши табиятка каршы эле. Ошентип жүргөндө Руна Лопатина аттуу зек аял анын кабыл алуусунда болуп, ойлондура турган сөз айтат. Ошол сөз профессор Крыльцовдун жан дүйнөсүнө бүлүк салып, анын аң-сезимин такыр башка нукка бурат. Кийин ал космостук станцияда адам табиятын оңдоо жаатында изилдөө жүргүзө баштайт. Ошол изилдөөсүнүн натыйжасы катары кассандро-эмбриондорду аныктоочу зондаж нурларды ачат. Ушул ачылыш бүт дүйнөнү айтып бүткүс тополоңго салат.

Тополоңдун араанына Роберт Борк менен Жесси да тартылат. Роберт Борк ачылыштын адам баласы үчүн зор мааниси бар экенин айтат. Бирок анын пикирин эч ким туура кабыл албайт. Окумуштуунун үйүнүн тегереги ачууланган кишилерге толот. Роберт Борк аларга өз чындыгын түшүндүрмөкчү болуп, сыртка чыгат. Филофейдин ачылышына жаалдана каршы чыккан кара аламан сүрмө топ окумуштууну токмоктоп өлтүрөт.

Ушул татаал учурда Роберт менен Жессинин эрди-катын катары ысык алакасы даана ачылат. Роберт ызы-чуу түшкөн элге чыгууга бет алганда, Жесси аны таптаза өлүмдүн колуна салып бергиси келбейт да, эшикке чыкпай эле коюусун суранат. Бирок эри анын айтканына көнбөйт.

Ушул жагдайды жазуучу мындайча тартып берет: «Экөөнүн көздөрү бири бирине урунду: жандары кейип турду. Бирок кайдагы бир алыс жакта жүргөн сыяктанып:

– Мени кармаба. Мен тагдырыма жазылганды көрүшүм керек, - деди. Жессинин аргасы түгөнүп, өңү бузула түштү:

– Сен өлүмгө баратасың!

– Арга канча, - Борк күңк этти, - баары бир барышым керек» [12, 228-б.].

Биз бул жерден эрди-катындын жаны бирге болуп калганын, алар бири-биринен айрылууну каалабай турганын, бирок тагдырдын катаал өкүмү аларды айырганын даана түшүнөбүз.

«Тоолор кулаганда» романында кыргыз коомунда да үй-бүлөлүк проблемалар абдан кыйчалыштуу мүнөзгө чейин өсүп жеткени көрсөтүлөт. XX кылымдын 80-90-жылдарында батыш өлкөлөрүндө үй-бүлө дөөлөтү анчалык мааниге ээ болбой калганы айтылчу. Эми, XXI кылымдын башында кыргыз коому да ушул проблемага келип такалды. Азыр үй-бүлө дөөлөтүнүн чыныгы нарк-насилин түшүнгөн, барктаган, баалаган адамдар абдан эле азайды. Үй-бүлөнү мүчөлөрү бирге жашоого жана бири-бирине күйүмдүү мамиле кылууга ынтызар коомдук чакан топчо катары тааныбай, билбей калышты. Бүгүн байлыгына эсирген эркектер көп аялга үйлөнүүнү денелик ырахат алуунун булагы жана мода катары санашат. Үй-бүлөгө карата мындай утилитардык мамиледе ыйык, назик сезимдердин эч бир изи жок. Бүгүнкү күндө үй-бүлө дөөлөтүн асылдантуучу сүйүү, ишеним, сый-урмат, ынтымак-ырашкерлик дегендер курулай сөзгө айланган.

Аздыр-көптүр билими бар, интеллигент саналган адамдар деле үй-бүлөгө мурдагыдай чоң маани беришпейт. Муну биз журналист Арсен Саманчиндин мисалынан улам айкын билебиз. Ал мурда үйлөнгөн, бирок ажырашып кеткен. Кайра үй-бүлө куруу ниетинде бар эле, сүйгөнү да бар болчу – Айдана Самарова аттуу. Бирок экөөнүн бактысына базар экономикасы жолтоо болду. Бул жагдайды жазуучу төмөнкүчө туюнтат: «...мурда сулуу кыздарды эрк-оюна карабай атка таңып эле ала качып кетишчү, азыр болсо андайларды долларга ороп, атак-даңк менен арчындап алып кетишет, мындайда өздөрү эле чуркап барышат, байлык үйүрлөрүнө кошулушат, үйүрлөрдүн ээси миллионерлер, аларды доллар менен камчылап, долларды жем кылып берип, багып алат» [13, 126-б.].

Бирок баары бир базар экономикасынын шартында да адамга үй-бүлө керек. Арсендин агасы Бектурдун ою боюнча: «Кеп чайда эмес, эми сен канчага чейин жалгыз жүрө бересиң? Жетишет, айрымдар беш-алты жолу аял алып, атүгүл телевизордон чыгып ошонусуна мактанып да жатышат. Ырас, сен бир жолу мүдүрүлүп калдың, андайлар болот, жалгыз эле сен бекенсиң, анан ошого да чүнчүп, өзүңдү өзүң колго алалбай жүрө бересиңби? ...Үйлөн,

туугандарыңдын бардыгы ошону күтүп жатат. Андай-мындайынан коркпогун, мына мен даярмын, кудайга шүгүр, бир үйүр жылкы бар, калыңга берем, атасынын көрү, шаарга десең шаарга айдатып келем. Күлбө, эмнеге күлөсүң? Шаарда да, айылда да жакшы аялдар бар. Каалаганың танда» [13, 145-б.].

Бектур Саманчиндин логикасы боюнча азыр каалаган аялды байлыкка сатып алууга болот. Бирок мунун жөнү бар болуп жатканын, турмуш чындыгында ушундай көрүнүш терең тамырлаганын да тана албайбыз. Кыздар байлыгына, кызматына карап күйөөгө чыгышат, балдар кайын-журтунун байлыгына, бийлигине кызыгып үйлөнүшөт.

Арсендин үй-бүлө куруудан үмүтү бар. Болгону ал ошол максатына ылайык келер аялзатын таба албай, туура тандай албай чайналып жүрөт. Анын тандаганы – бир кездеги опера ырчысы Айдана Самарова таза утилитардуу ой-пикирдеги, пайда издеген жан болуп чыкты. Бирок Арсен башында анын кыял-жоругун, чыныгы жан дүйнөсүн аңдай албай, күнөөнүн баары Эрташ Курчалда деп ойлойт. Кийин Моло-Таш үңкүрүндө өлүм алдында жатканда андан кечирим сурайт: «Айдана, сени жеңил баа жылдыз болгонуң үчүн айыптап, жектегеним үчүн кечирип кой. Ал сенин ишиң, Айдана. Мен сенин Кызкайып болуп операнын сахнасына чыгышыңды эстен тана кандай гана эңседим эле! Тагдыр эми менин тажатмаларымдан сени кутултту» [13, 304-б.]. Туура, ар ким өз жолун өзү тандайт, ага карабашыл адамдын кийлигишүүсүнөн майнап чыкпайт.

Ошондой болсо да, Арсен Саманчиндин турмуштан жолу болот. Ал аңчы арабдарга котормочу болгону айылга барганда Элес аттуу аялзатына жолугат. Элес чет өлкөлөрдөн товар ташып соода кылган келин экен. Экөөнүн ортосунда сүйүү оту тутанат. Арсен чындап аны менен никеге туруп, үй-бүлө кургусу келет. Анын пикиринде, Элес аны адам өлтүрүү тозогунан алып калды, башка адамга айлантты, пейил-ниетин оңдоду. Арсен аны эки дүйнөдө берилген сүйүүсү катары тааныды. Кийин Элес өзүн-өзү каралуу жесир атап, Арсендин сөөгүн коюу ырасмисин уюштурат. Ал аяндуу түш көрүп, аны кудайым наристе берет турбайбы деп жоруп коёт. Бул жердеги символдуу маани – келечекте

Арсендин тукуму үзүлбөй улана тургандыгы. Адам баласы мындай озуйпаны тээ далайдан бери үй-бүлө куруу аркылуу чечип келген. Демек, Арсен нике кыйдырып, кастарлап той берип үйлөнбөсө да, акыры өзү издеген теңин тапты, жерде эмес, көктө, тозокто эмес, бейиште түбөлүктүү үй-бүлө түзүүгө жетишти.

Залкар калемгер булардын жазмышын төмөнкүчө чечмелейт: «Адамдын тагдырына коомдогу шарттардан сырткары аң-сезими, мүнөзү, билими, жүрүм-туруму да чоң таасирин тийгизет. Маселен, Арсен Саманчиндин акыркы сүйүүсүнө арзыган Элес ачык мүнөз, ак пейил, чечкиндүү жан болгондуктан ал Арсендин турмушуна, тагдырына чагылган ургандай кирди, алар бири-бирин алгачкы көргөндө эле түшүнүштү» [9, 485-б.].

Жогоруда баяндалгандардан көрүнүп тургандай, Чыңгыз Айтматовдун бардык романдарында үй-бүлө маселесине турмуштук бийик дөөлөт катары мамиле жасалган. Ал үй-бүлөлүк турмуш, эрди-катындын ортосундагы алака-катнаш жаатындагы өзүнүн жеке көз караштарын каармандарынын тагдыры аркылуу ачып көрсөткөн.

Ошентип, биздин изилдөөбүздүн объектисин түзгөн романдарда негизги предмет катары көркөм аксиология, баалуулуктук мазмун алдыга чыгарылып, материалдардын аксиологиялык аспектте кеңири талдануусу аркылуу Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмунга – автордун баалуулуктар тутуму ал жараткан кейипкерлерге өткөрүлүүсүнө – ээ экени айкындалды. Биз диссертациялык иште аксиологиянын методологиясын колдонуп, автордун, ал түзгөн каармандардын, анын билгич окурмандары болгон окумуштуулардын турмушта карманган дөөлөттөрүнүн белгилүү бир деңгээлде шайкештикке ээ экенин ачууга аракеттендик.

III бап боюнча кыскача корутунду

1. Улуу калемгер Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык романдары – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – терең аксиологиялык мазмунга ээ. Буларда баарыдан мурда автордун тутунган баалуулуктары ал жараткан кейипкерлердин образдары аркылуу көркөмдүү ачылып берилет. Залкар сүрөткердин аталган романдарында автордун таанымдык, эстетикалык жана адеп-ахлактык дөөлөттөрү таасын чагылтылат.

2. Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн дээрлик бардык романдарында Акыйкаттык дөөлөтүн эң башкы орунга коёт. Анын романдарынын башкы каармандары – Эдигей, Авдий, Иисус, Бостон, Филофей, Борк, Юнгер, Арсен өз жашоолорунда дайыма акыйкаттыкты туу тутушат.

3. Чыңгыз Айтматовдун бардык романдарында Жакшылык менен Жамандыктын күрөшү өтө курч астыга коюлат. Чыгармалардын финалында жамандык үстөмдүк кылып кеткендей туюлганы менен чындыгында аларда моралдык жеңиш ар дайым жакшылык тарабында болот. Маселе аталган романдарда камтылган Жакшылыктын учкундарын, үрөндөрүн жалпы окурмандар журтуна, адамзатка кантип жеткирүү, түшүндүрүү керек экенинде турат.

4. Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган романдардын бардыгында Сулуулук руханий-адептик дөөлөтү байыркылар айткандай, салыштырмалуу мүнөздө чагылтылат. Чыгаан калемгер адамдын башкы касиети – анын ички дүйнөсүнүн, акыл-эсинин мөлтүр булактай тазалыгы, сулуулугу, аруулугу деп эсептейт. Дал ушуну Эдигейдин, Авдийдин, Иисустун, Бостондун, Роберттин, Арсендин образдары аркылуу чагылтып берет. Башка адамдарга – замандаштарына жана урпактарга мына ушундай аруу, таза болууну насыяттайт.

5. Чыңгыз Айтматовдун советтик мезгилдеги романдарында эмгек дөөлөтү, эмгекчил адам башкы орунга коюлат. Мунун айкын мисалы

Эдигейдин, Бостондун образдары болуп берет. Ал эми постсоветтик мезгилдеги романдарында заманга жараша эмгекке карата мамиле өзгөргөнү көрсөтүлөт. Муну Оливер Ордоктун, Эрташ Курчаловдун, Бектур Саманчиндин образдары аркылуу туюнтат. Чебер сүрөткер бүгүн коомдук турмушта жалган дөөлөттөр – байлык, акча, мансап, бийлик алдыга чыгып, түбөлүктүү дөөлөттөр – акыйкаттык, жакшылык, сулуулук, сүйүү, ишеним, өмүр, үй-бүлө, эмгек ж.б. артка сүрүлүп калганын зээни кейий көрсөтөт.

6. Чыңгыз Айтматовдун бардык романдарында үй-бүлө маселесине турмуштук бийик дөөлөт катары мамиле жасалган. Ал үй-бүлөлүк турмуш, эрди-катындын ортосундагы алака-катнаш жаатындагы өзүнүн жеке көз караштарын каармандарынын тагдыры аркылуу ачып көрсөткөн. Муну Эдигей менен Үкүбаланын, Бостон менен Арзыгүлдүн, Гүлүмкандын, Роберт менен Жессинин, анан таңгаларлык болсо да, Арсен менен Элестин бири-бирине болгон аздектүү мамилелери айкындайт. Жазуучунун ою боюнча үй-бүлө – бул адам турмушундагы ыйык дөөлөт.

7. Биздин изилдөөбүздүн объектисин түзгөн романдарда негизги предмет катары көркөм аксиология, дөөлөттүк мазмун алдыга чыгарылып, материалдардын аксиологиялык аспектте кеңири талдануусу аркылуу Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмунга – автордун баалуулуктар тутуму ал жараткан кейипкерлерге өткөрүлүүсүнө – ээ экени айкындалды. Биз диссертациялык иште аксиологиянын методологиясын колдонуп, автордун, ал түзгөн каармандардын, анын билгич окурмандары болгон окумуштуулардын турмушта карманган дөөлөттөрүнүн белгилүү бир деңгээлде шайкештикке ээ экенин ачууга аракеттендик.

КОРУТУНДУ

Дүйнөлүк масштабда аттын кашкасындай белгилүү болгон кыргыздын залкар сүрөткери Чыңгыз Айтматовдун романдарынын көркөм аксиологиясын, б.а. анын романдарында камтылган автордук дөөлөттөр тутумун, ошол өздүк дөөлөттөрүн жазуучу өз кейипкерлерине кандайча өткөргөнүн, ал түзгөн каармандардын дүйнөгө, турмушка карата дөөлөттүк көз караштарынын автордуку менен дал келүүсүн изилдөөнүн жыйынтыктарын чыгара келип, төмөнкүдөй бир катар тыянактарды жасоого болот:

1. Улуу жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жалпы эле адабият таануу илиминде, ошондой эле танапташ социалдык-гуманитардык илимдерде, алсак, тил илиминде, педагогика илиминде, философия илиминде зор кызыгуу туудуруп, нечендеген илимий изилдөөлөрдүн объектисине жана предметине айлантылган. Белгилей кетүүчү жагдай, калемгердин чыгармачылыгы адабият таануу илиминин курамында жаңы салаанын – Айтматов таануу тармагынын пайда болуусуна алып келген. Бүгүнкү күндө аталган илимий тармак кадыресе күчтөнүп, адабият таануунун маанилүү курамдык бөлүгүнө айланды. Анын мындай олуттуу илимий салаага айлануусуна чет элдик жана кыргызстандык жүздөгөн окумуштуулар өз эмгектери менен салым кошушту. Ошолордун ичинен орчундуу эмгеги бар адабиятчылар катары А. Акматалиевдин, С. Алахандын, К. Артыкбаевдин, К. Асаналиевдин, Ж. Бакашованын, К. Бобуловдун, Г. Гачевдин, К. Ибраимовдун, О. Ибраимовдун, Э. Нурушевдин, В. Левченконун, А. Садыковдун, Л. Үкүбаеванын, А. Эркебаевдин ысымдарын атай алабыз. Алар Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу көптөгөн проблемаларды изилдөөдөн өткөрүштү. Бирок дагы деле болсо Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын баалуулуктук негиздери изилденбей турат.

2. Азыркы мезгилде бүт дүйнөдө социалдык-гуманитардык илимдерде, анын ичинде адабият таануу илиминде да изилдөөнүн аксиологиялык методологиясы уламдан улам кеңири кулач жайып колдонула баштады. Аксиологиялык изилдөө объектинин, предметтин, көрүнүштүн, кубулуштун

дөөлөттүк негиздерин аныктоого багытталат. Адабият таанууга колдонмолуу дөөлөттүк аспекти изилдөөдө калемгер жараткан көркөм-адабий туундулардын негизин түзгөн турмуштук, руханий-адептик дөөлөттөрдү аныктоо, тактоо максаты көздөлөт. Мында автордун, кейипкердин, окурмандын турмушта тутунган дөөлөттөрүнүн белгилүү деңгээлде дал келүүсүн ачууга басым жасалат. Улуу калемгерибиз Ч. Айтматовдун дээрлик бардык чыгармалары – аңгемелери, повесттери, романдары, драмалары, философиялык диалогдору, публицистикасы – анын автор катары карманган дөөлөттөрүн чагылтат. Ушунун өзү залкар сүрөткердин чыгармачылыгын, анын ичинде романдарын, дөөлөттүк негизде изилдөө кыргыз адабият таануусунун, өз кезегинде Айтматов таануу салаасынын өтө келечектүү багыты боло аларын айгинелейт. Анткени биз Ч. Айтматовдун чыгармаларын баалуулуктук негизде изилдөө менен кыргыз адабият таануусунун масштабын эбегейсиз кеңейтүүгө жетишебиз.

3. Диссертациянын негизги объектисин улуу сүрөткер Чыңгыз Айтматов жараткан романдардын – «Кылым карытар бир күндүн», «Кыяматтын», «Кассандра тамгасынын», «Тоолор кулаганданын» – негизги, канондук тексттери, ошондой эле залкар калемгердин адабий-теориялык көз караштары, аксиологиялык аспекти ой-пикирлери көрсөтмөлүү берилген макалаларынын, интервьюларынын, маектеринин тексттери түзүштү. Ушул материалдар изилдөө объектиси катары бизге диссертациянын алдына коюлган максатты жана милдеттерди ийгиликтүү орундатууга түрткү болду. Мындан тышкары Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө объектиси менен предметине айлантышкан окумуштуулардын илимий-теориялык эмгектери да илимий булак катары кызмат кылды.

Диссертациянын негизги предметин залкар калемгерибиз Чыңгыз Айтматовдун романдарынын аксиологиялык мазмуну, ал романдарда ачылып берилген автордун жана ал түзгөн кейипкерлердин тутунган ченемдеринин, карманган дөөлөттөрүнүн жана идеалдарынын татаал карым-катнашы, романдарда турмуштук багыттардын, нарк-дөөлөттөрдүн баркы менен

баасынын төмөндөөсү жана алардын кайра баалануусу процесстеринин чагылуусу, ошондой эле аларда бүтүндөй бир аксиологиялык комплекстердин татаал айкалышуусу жана чырмалышуусу көрсөтүлгөнү түздү. Изилдөөнүн предметине Ч. Айтматовдун романдарында көркөм берилген аксиологиянын алынуусу, автордун жана ал жараткан өзөктүү кейипкерлердин – мисалы, Эдигейдин, Казангаптын, Авдийдин, Иисустун, Бостондун, Филофейдин, Роберттин, Энтонинин, Арсендин, Элестин – дөөлөттүк багыт алууларын, дөөлөттөр тутумун, алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн өз эмгегибизде ичкериден тереңдете ачуу мүмкүнчүлүгүн берди. Мына ушул жагдай бизге Ч. Айтматовдун романдарында өзгөчө аксиологиялык өлчөм бар экенин илимий негизде талдоого алууга жана аныктоого, айкындоого жол ачты.

4. Биз Ч. Айтматовдун романдарын аксиологиялык методологияны колдонуп изилдедик. Көркөм-адабий кубулуштарды изилдөөнүн аксиологиялык методологиясын дээрлик универсалдуу деп эсептөөгө болот – анткени ал көркөм чыгарманын мазмунун да, формасын да, андагы автордук жекечеликти да, анын кейипкерлерге өткөрүлүүсүн да, аны окурмандык кабыл алуунун тенденцияларын да дөөлөттүк негизде ар тараптуу карап чыгууга жол ачты.

Жалпылай айтсак, **диссертациянын методологиясы** орус окумуштуулары – Д. Абдуллинанын, Т. Власкинанын, Г. Выжлецовдун, В. Петровдун, В. Свительскийдин ж.б. – жазуучулардын чыгармачыл изденүүлөрүндөгү дөөлөттүк багыт алуу факторунун мааниси жана адабий чыгармалардын көркөм дүйнөсүндөгү тиешелүү дөөлөттүк өлчөмдүн мазмундуулугу жөнүндөгү идеяларына негизделди. Мындан тышкары, белгилүү Айтматов таануучулардын – Г. Гачевдин, В. Левченконун, кыргыздын көрүнүктүү окумуштууларынын – А. Акматалиевдин, С. Алахандын, К. Артыкбаевдин, К. Асаналиевдин, Ж. Бакашованын, К. Бобуловдун, К. Ибраимовдун, О. Ибраимовдун, Э. Нурушевдин, А. Садыковдун, Л. Үкүбаеванын, А. Эркебаевдин – Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына, анын ичинде ал жараткан романдарга байланыштуу ой-пикирлери улуу жазуучунун

романдарындагы көркөм аксиологияны ачуу үчүн зарыл илимий-теориялык, методологиялык өбөлгө катары колдонулду.

Чыңгыз Айтматовдун романдарын изилдөө үчүн төмөнкү негизги талдоочулук усулдарды айкалыштыруу методологиялык таяныч катары кызмат өтөдү: 1) проблемалык-тематикалык (залкар жазуучу жараткан романдардын проблематикасы менен тематикасын анын дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү менен байланышта изилдөө); 2) генеалогиялык (автордун романдарынын образдуулугунун, жазуучунун эстетикалык жана философиялык ой толгоолорунун башаттарын изилдөө); 3) тарыхый-адабий (жазуучунун романдарын анын чыгармачылыгынын жана тарыхый процесстин контекстинде изилдөө).

Диссертацияда Ч. Айтматовдун жогоруда аталган романдарын аксиологиялык түшүнүктөрдүн жарыгында талдоого карата тутумдуу мамиле сынак иретинде колдонулду, биздин оюбузча ал ийгиликтүү чыгып, келечекте көркөм-адабий чыгарманы илимий түшүндүрмөлөөнүн, чечмелөөнүн аксиологиялык усулу макамына толук ээ болду.

5. Диссертацияда кыргыздын улуу калемгери Чыңгыз Айтматовдун дээрлик бардык романдары – «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» – терең көркөмдүк-аксиологиялык мазмунга ээ экендиги аныкталды. Аталган романдарда баарыдан мурда автордун тутунган дөөлөттөрү ал жараткан кейипкерлердин образдары аркылуу көркөмдүү ачылып берилгени айкын болду. Залкар сүрөткердин бул романдарында автордун таанымдык, эстетикалык жана адеп-ахлактык дөөлөттөрү таасын чагылтылганы көрсөтүлдү. Биз ал жараткан романдарды сөздүн толук маанисинде көркөм-адабий ачылыштар катары карай алабыз, буга романдардын мазмунунда түбөлүктүү адамзаттык дөөлөттөр – мисалы, **акыйкаттык, жакшылык, сулуулук** дөөлөттөрү – басымдуу камтылганы негиз болуп берет. Автор өз ойлорун, идеяларын окурмандарына көрсөтмөлүү, ынанымдуу, элестүү, жеткиликтүү берүү үчүн ушул дөөлөттөрдү таяныч катары колдонот. Аталган дөөлөттөргө тикелей байланышта калган башка

турмуштук-материалдык, руханий-адептик дөөлөттөр – алсак, үй-бүлө, сүйүү, эмгек, ишеним, абийир, уят, ар-намыс ж.б. – тууралуу кеңири сөз болот. Айтылгандар диссертацияда биз талдаган романдардын дөөлөттүк табиятка ээ экенин далилдейт.

6. Диссертацияда Ч. Айтматовдун талдоого алынган романдарынын борбордук кейипкерлери – Эдигей, Казангап, Абуталип, Үкүбала, Зарипа («Кылым карытар бир күн»), Авдий, Иисус, Сандро, Бостон, Арзыгүл, Гүлүмкан («Кыямат»), Андрей Крыльцов-Филофей, Руна Лопатина, Роберт Борк, Жесси, Энтони Юнгер («Кассандра тамгасы»), Арсен, Элес («Тоолор кулаганда») – турмуштук, руханий-адептик оң дөөлөттөргө ээ болуп, жашоодо акыйкаттыкты, жакшылыкты, сулуулукту алдыңкы орунга коюп, эволюциялык түрдө инсан катары өнүгүшкөнү ачылды. Эдигей, Казангап, Абуталип, Авдий, Иисус, Бостон, Филофей, Роберт, Энтони, Арсен, Элес турмушта акыйкаттыкты жогору баалашат, адамдарга жакшылык кылууга умтулушат. Жазуучу түзгөн кейипкерлер башкысы тышкы сулуулугу менен эмес, ички сулуулугу менен адамды арбап алышат. Мындан тышкары, автор Эдигейдин, Бостондун образдары аркылуу өзүнүн эмгек дөөлөтүнө карата көз карашын көрсөтмөлүү берет. Ал ак, таза эмгекти жогору бааларын туюндурат. Оливердин, Айдананын, Эрташтын, Бектурдун образдары аркылуу азыркы заманда эмгекке карата мамиле терс жакка карай өзгөргөнүн билдирет. Ошондой эле жазуучу Эдигей менен Үкүбаланын, Бостон менен Арзыгүлдүн, Гүлүмкандын, Роберт менен Жессинин, анан күтүүсүз жерден, Арсен менен Элестин бири-бирине карата нукура сезимдерге эгедер мамилелери аркылуу үй-бүлө дөөлөтүн ыйык тутарын, аны аздектей турганын көрсөтөт. Мунун баары калемгердин романдарынын борбордук кейипкерлери оң дөөлөттөрдү тутунуу менен инсан катары калыптанышканын, өсүп-өнүшкөнүн айгинелейт.

7. Диссертацияда Чыңгыз Айтматовдун романдарын дөөлөттүк аспектке изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери катары жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу эмгектер, илимий изилдөөлөр, ошондой эле азыркы адабият таанууда аксиологиялык аспектке жүргүзүлгөн изилдөөлөр

алынды. Биз залкар жазуучунун романдарындагы көркөм аксиологияны ачуу үчүн буга чейин белгилүү бир деңгээлде түптөлүп, өнүгүп калган адабият таануучулук аксиологиянын тажрыйбасына кайрылып, натыйжада романдардын көркөмдүк-аксиологиялык мазмунун жана табиятын ичкериден далилдүү ачууга жетише алдык.

8. Биз диссертациянын объектисине жатуучу романдардын, ошондой эле жазуучунун адабий-теориялык көз караштары ачык берилген макала-маектеринин дөөлөттүк мазмунга ээ экенин аныктадык. Мунун өзү диссертациянын предметин түзүүчү проблемаларды – романдардын көркөмдүк-аксиологиялык мазмунун, романдарда ачылган автордун жана ал түзгөн кейипкерлердин тутунган ченемдеринин, карманган дөөлөттөрүнүн жана идеалдарынын татаал карым-катнашын, романдарда турмуштук багыттардын, нарк-дөөлөттөрдүн барк-баасынын төмөндөө жана алардын кайра баалануу процесстеринин чагылуусун, ошондой эле алардагы бүтүндөй бир аксиологиялык комплекстердин татаал айкалышуусун жана чырмалышуусун ишеничтүү көрсөтүүгө өбөлгө түздү. Мындан сырткары биз өз изилдөөлөрүн аксиологиялык аспектте жүргүзгөн орус адабиятчыларынын, ошондой эле белгилүү чет элдик жана кыргызстандык Айтматов таануучулардын эмгектерин зарыл теориялык-методологиялык таяныч катары пайдаландык.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз адабият таануусунун курамындагы Айтматов таануу салаасынын андан ары күрдөөлдүү өнүгүүсүнө олуттуу өбөлгө, түрткү болуп бере алышат. Алсак, келечекте улуу сүрөткерибиз Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча көптөгөн маанилүү жана кызыктуу темаларда аксиологиялык аспекттеги адабият таануучулук изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот. Бул болсо Айтматов таануу тармагынын азыркыдан да кеңири алкакта, масштабда өнүгүүсүнө кенен жол ачат.

Мисалы, келечекте улуу жазуучунун чыгармачылыгы боюнча төмөнкүдөй болжолдуу темаларда изилдөөлөрдү жасоого болот:

1. «Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүндөгү адам баалуулуктарынын карым-катышы»;

2. «Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн дөөлөттүк ориентирлери»;

3. «Чыңгыз Айтматовдун аңгемелеринин баалуулуктук мазмуну»;

4. «Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин дөөлөттүк табияты»;

5. «Чыңгыз Айтматовдун драмаларынын поэтика-аксиологиялык аспекти»;

6. «Чыңгыз Айтматовдун адабий-теориялык ойлорундагы аксиологиялык мазмун»;

7. «Чыңгыз Айтматовдун публицистикасынын аксиологиялык маңызы»
ж.б.у.с.

Биз сунуштаган болжолдуу изилдөө темаларынын вариациялары мындан да арбын. Чынында эле залкар калемгердин чыгармачылыгын баалуулуктук негизде изилдөө адабият таануунун ареалын болуп көрбөгөндөй кеңейтет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- 1. Абдуллина, Д. А.** Художественная аксиология автобиографической трилогии Л. Н. Толстого [Текст]: дисс. ... канд. фил. наук: 10.01.01 / Д. А. Абдуллина. – Магнитогорск, 2005. – 209 с.
- 2. Айтматов, Ч.** В соавторстве с землёю и водою... Очерки, статьи, беседы, интервью [Текст] / Ч. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 408 с.
- 3. Айтматов, Ч.** Статьи, выступления, диалоги, интервью [Текст] / Ч. Айтматов. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – 384 с.
- 4. Айтматов, Ч.** Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат [Текст] / Ч. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 400 б.
- 5. Айтматов, Ч.** Чыгармалар жыйнагы: 4-том. Роман, аңгемелер [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 544 б.
- 6. Айтматов, Ч.** Чыгармалар жыйнагы: 5-том. Роман, аңгеме [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 504 б.
- 7. Айтматов, Ч.** Чыгармалар жыйнагы: 6-том. Романдар [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 512 б.
- 8. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 600 б.
- 9. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: IV том [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 516 б.
- 10. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: V том [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 604 б.
- 11. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: VI том [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 492 б.
- 12. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: VII том [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 340 б.
- 13. Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын жыйнагы: VIII том [Текст] / Ч. Айтматов. – Б.: Улуу тоолор, 2014. – 365 б.

- 14. Акматалиев, А.** Чыңгыз Айтматов (кыргыз жана орус тилдеринде) [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2008. – 580 б.
- 15. Акматалиев, А.** Кыргыз тили, «Манас» жана Айтматов [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: ЧП «Абыкеев А. Э.», 2013. – 434 б.
- 16. Акматалиев, А.** Чингиз Айтматов: Живи и помни [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: Имак-офсет, 2015. – 384 с.
- 17. Акматалиев, А.** Айтматов ааламы [Текст] / А. Акматалиев // Айтматов энциклопедиясы: (Портреттер, илимий макалалар, эскерүүлөр, ырлар, каттар, маалыматтар, документтер, сүрөттөр ж.б.): I том: А-Ж / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Турар, 2017. 4-27-бб.
- 18. Алахан, С.** Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери. Монография [Текст] / С. Алахан. – Б.: Полгираф-ресурс, 2013. – 124 б.
- 19. Алахан, С.** «Тарых...» жазуу тамаша ишке айландыбы? [Текст] / С. Алахан // Алахан, С. Адабият аруу дүйнө (Адабий-көркөм сын макалалар). – Б.: Полиграф-ресурс, 2015. 246-264-бб.
- 20. Артыкбаев, К.** XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Б.: «ТАС» ЖЧК, 2004. – 656 б.
- 21. Асаналиев, К.** Кыргыз аңгемелеринин айрым маселелери [Текст] / К. Асаналиев // Ала-Тоо, 1957, №2, 84-96-бб.
- 22. Асаналиев, К.** Тандалмалар. Макалалар жыйнагы [Текст] / К. Асаналиев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 332 б.
- 23. Асаналиев, К.** Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси) [Текст] / К. Асаналиев. – Б.: Малое Кантское полиграфическое предприятие, 1995. – 155 б.
- 24. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая. Ян Чжу, Ленцзы, Чжуанцзы. VI-IV вв. до н.э.** [Текст] / Перевод и комментарии Л. Д. Поздней. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1967. – 402 с.
- 25. Ауэзов, М.** Путь добрый! [Текст] / М. Ауэзов // Литературная газета, 1958, 23 октября.

- 26. Бакашова, Ж. К.** Художественное мастерство Чингиза Айтматова [Текст] / Ж. К. Бакашова. – Б.: КГНУ, 1998. – 383 с.
- 27. Бахтин, М. М.** Литературно-критические статьи [Текст] / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1986. – 544 с.
- 28. Бобулов, К.** Махабат баяны [Текст] / К. Бобулов // Советтик Кыргызстан, 1959, 22-февраль.
- 29. Бобулов, К.** Пути развития реализма в киргизской прозе [Текст] / К. Бобулов. – Ф.: Мектеп, 1968. – 168 с.
- 30. Бобулов, К.** Жаңы тилке: адабий иликтөөлөр жана сын макалалар [Текст] / К. Бобулов. – Б.: Адабият, 1991. – 352 б.
- 31. Брихадараньяка упанишада** [Текст] / Перевод и комментарии А. Я. Сыркина. – М.: Наука, 1964. – 240 с.
- 32. Виндельбанд, В.** Прелюдии. Философские статьи и речи [Текст] / В. Виндельбанд. – Спб.: Изд. Д. Е. Жуковского, 1904, VI, [2]. – 374 с.
- 33. Власкина, Т. С.** Диалектика норм и ценностей в художественном мире А. Н. Островского: дисс. ... канд. филол. наук [Текст] / Т. С. Власкина. – Москва, 1996. – 188 с.
- 34. Власкин, А. П.** Аксиологические возможности в современном прочтении Пушкина [Текст] / А. П. Власкин // Пушкин: Альманах. – Магнитогорск: МаГУ, 2002. – Вып. 3. – С. 46-54.
- 35. Выжлецов, Г. П.** Аксиология культуры [Текст] / Г. П. Выжлецов. – Спб.: Изд-во СПбГУ, 1996. – 152 с.
- 36. Гачев, Г. Д.** Чингиз Айтматов и мировая литература [Текст] / Г. Д. Гачев. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 284 с.
- 37. Гачев, Г. Д.** Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры) [Текст] / Г. Д. Гачев. – Ф.: Адабият, 1989. – 488 с.
- 38. Гегель, Г. В. Ф.** Сочинения [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. Т. 7. – 384 с.
- 39. Гегель, Г. В. Ф.** Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.

- 40. Гейзенберг, В.** Шаги за горизонт [Текст] / В. Гейзенберг. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
- 41. Гуревич, П. С.** Философия культуры [Текст] / П. С. Гуревич. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 288 с.
- 42. Декарт, Р.** Избранные произведения [Текст] / Р. Декарт. – М.: Госполитиздат, 1950. – 712 с.
- 43. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов** [Текст] / Д. Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 629 с.
- 44. Древнекитайская философия. Т.1.** [Текст]. – М.: Мысль, 1972. – 363 с.
- 45. Дхаммапада** [Текст] / пер. с пали, введение и комментарии В. Н. Топорова. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 160 с.
- 46. Есаулов, И. А.** Литературоведческая аксиология: опыт обоснования понятия [Текст] / И. А. Есаулов // Евангельский текст в русской литературе 18-20 в. – Петрозаводск: Изд-во Петрозавод. ун-та, 1994. – С. 378-383.
- 47. Жантаев, А. С.** Көркөм чыгармачылыктагы реализмдин генезиси жана эволюциясы (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын контекстинде) [Текст] / А. С. Жантаев. – Б.: «Абыкеев А. Э.» жеке менчик басмасы, 2010. – 102 б.
- 48. Жантаев, А. С.** Адам – эң бийик баалуулук [Текст] / А. С. Жантаев. Г. Сатылган кызы // «Айтматов окуулары – 2015»: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: Турар, 2015. – 279-284-б
- 49. Жантаев, А. С.** Методология аксиологии в кыргызском литературоведении [Текст] / А. С. Жантаев // Проблемы современной науки и образования, 2016, №23 (65), с.41-43.
- 50. Жусупов, К.** Байыркынын издери [Текст] / К. Жусупов. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2001. – 328 б.
- 51. Ибраимов, К. И.** Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө. Адабий-сын макалалар [Текст] / К. И. Ибраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 140 б.
- 52. Ибраимов, К. И.** Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “адам-табият” концепциясы [Текст] / К. Ибраимов. – Фрунзе: Илим, 1991. – 152 б.

- 53. Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века. Том первый. Учебник [Текст] / О. Ибраимов. – Б.: Бийиктик, 2013. – 480 с.
- 54. Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века. Том второй. Учебник [Текст] / О. Ибраимов. – Б.: Бийиктик, 2013. – 512 с.
- 55. Ибраимов, О.** Чингиз Айтматов [Текст] / О. Ибраимов. – М.: Молодая гвардия, 2018. – 221 [3] с.: ил.
- 56. Иптаруулу, С.** Кыргыз жан дүйнөсү (этнолингвопедагогикалык илик) [Текст] / С. Иптаруулу. – Б.: «Шоокум», 2017. – 240 б.
- 57. История эстетической мысли. Становление и развитие эстетики как науки: в 6 т. Т.1: Древний мир. Средние века [Текст].** – М.: Искусство, 1985. Т.1. – 463 с.
- 58. Ковалева, Т. Н.** Художественное время-пространство романа И. А. Бунина "Жизнь Арсеньева" [Текст]: дисс. ... канд. фил. наук: 10.01.01 / Т. Н. Ковалева. – Ставрополь, 2004. – 182 с.
- 59. Коркин, В.** Догма и ересь [Текст] / В. Коркин // Лит. газ. – 1995. – 25 янв. - №4. – С. 5.
- 60. Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы [Текст].** – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 258 б.
- 61. Кыргыз адабиятынын антологиясы: 10 томдук. 3-т.: Акындар поэзиясы [Текст].** – Бишкек: Бийиктик плюс, 2012. – 528-б.
- 62. Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том. [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.** – Б.: Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, 2005. – 720 б.
- 63. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. 1-том. [Текст].** – Ф.: Илим, 1987. – 821 б.
- 64. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. 2-том. [Текст].** – Ф.: Илим, 1990. – 694 б.
- 65. Левченко, В. Г.** Чингиз Айтматов: Проблемы поэтики, жанра, стиля [Текст] / В. Г. Левченко. – М.: Советский писатель, 1983. – 231 с.

- 66. Лю, Инь.** Творческая эволюция Е. А. Нагорской в контексте идейно-эстетических исканий 1910-х годов [Текст]: дисс. ... канд. фил. наук: 10.01.01 / Инь Лю. – Москва, 2014. – 267 с.
- 67. Мамардашвили, М. К.** Как я понимаю философию [Текст] / М. К. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
- 68. Маркс К, Энгельс Ф.** Соч. Изд. 2-е. [Текст] К. Маркс. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 46, ч. I.: К. Маркс. Экономические рукописи 1857-1859 годов. – 559 с.
- 69. Материалисты древней Греции** [Текст]. – М.: Госполитиздат, 1955. – 240 с.
- 70. Новейший философский словарь** [Текст]. – Минск: Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
- 71. Нурушев, Э.** Айтматология: «Жамийла» жана улуттук эрос. Адабий-философиялык, маданияттааным анытындагы этюддар [Текст] / Э. Нурушев. – Б.: Турар, 2018. – 168 б.
- 72. Ортега-и-Гассет, Х.** Что такое философия [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – 411 с.
- 73. Петров, В. Б.** Художественная аксиология Михаила Булгакова [Текст] / В. Б. Петров. – М.: Прометей, 2002. – 349 с.
- 74. Пивоев, В. М.** Философия и методология науки: учебное пособие для магистров и аспирантов [Текст] / В. М. Пивоев. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013. – 320 с.
- 75. Попова, Е. В.** Ценностный подход в исследовании литературного творчества [Текст]: дисс. ... док. фил. наук: 10.08.01 / Е. В. Попова. Москва, 2004. – 326 с.
- 76. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания академика К. К. Юдахина** [Текст]. – Б.: Илим, 1997. – 232 с.
- 77. Поэтика: Словарь актуальных терминов и понятий** [Текст] / Гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко. – М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. – 358 с.
- 78. Пригожин, И.** Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

- 79. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах** [Текст]. – М.: Политиздат, 1989. – 605 с.
- 80. Ригведа. Избранные гимны** [Текст] / пер. и предисл. И комментарии Т.Я. Емударенковой. – М.: Наука, 1972. – 418 с.
- 81. Сааданбеков, Ж.** Философия Чингиза Айтматова [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Б.: ПРИНТ-ЭКСПРЕСС, 2013. – 256 с.
- 82. Садыков, А.** Кыргыз залкарлары. 3-том. Чыңгыз Айтматов [Текст] / А. Садыков. – Б.: Бийиктик, 2012. – 448 б.
- 83. Садыков, А.** Айтматов таануу илиминин залкар өкүлдөрү [Текст] / А. Садыков. – Б.: Бийиктик, 2013. – 224 б.
- 84. Свительский, В. А.** Герой и его оценка в русской психологической прозе 60-70-х годов XIX в.: автореф. дис. ... д-ра филол. наук [Текст] / В. А. Свительский. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995. – 38 с.
- 85. Свительский, В. А.** Личность и «настоящая жизнь людей»: Оценочный строй «Войны и мира» Л. Н. Толстого [Текст] / В. А. Свительский // Вестник ВГУ. – Воронеж: ВГУ, 2002. Вып. 1. – С. 165-183.
- 86. Семененко, И. И.** Афоризмы Конфуция [Текст] / И. И. Семененко. – М.: Издательство Московского университета, 1987. – 306 с.
- 87. Соловьев, В. С.** Оправдание добра [Текст] / В. С. Соловьев // Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 1.: Оправдание добра. Нравственная философия – 892 с.
- 88. Соловьев, В. С.** Смысл любви [Текст] / В. С. Соловьев // Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 2.: Смысл любви. – 822 с.
- 89. Спиноза, Б.** Избранные произведения. В 2 т. Т.1. [Текст] / Б. Спиноза. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т.1. – 631 с.; Т.2. – 727 с.
- 90. Столович, Л. Н.** Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии [Текст] / Л. Н. Столович. – М.: Республика, 1994. – 387 с.
- 91. Суздалев, П. К.** Врубель. Личность. Мировоззрение. Метод [Текст] / П. К. Суздалев. – М.: Изобразительное искусство, 1984. – 480 с.

- 92. Сулейменов, О.** Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я [Текст] / О. Сулейменов. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – 592 с.
- 93. Үкүбаева, Л.** Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст] / Л. Үкүбаева. – Б.: Турар, 2012. – 392 б.
- 94. Философский энциклопедический словарь** [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 731 с.
- 95. Фихте, И. Г.** Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии [Текст] / И. Г. Фихте. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 108 с.
- 96. Чхандогья упанишада** [Текст] / Перевод с санскрита, предисловие и комментарии А. Я. Сыркина. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
- 97. Чыңгыз Айтматов:** Сунуш кылынган библиографиялык көрсөткүч = **Чингиз Айтматов:** Рекомендованный библиографический указатель [Текст]. – Ф.: Киргизполиграфкомбинат им. 50 летия Киргизской ССР, 1988. – 311 б.
- 98. Шаханов, М.** Правдоформула и восхождение на Эверест любви: Эссе о друге-брате Ч. Айтматове [Текст] / М. Шаханов. – Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2013. – 368 с.
- 99. Шиллер, Ф.** Собр. соч.: В 7 т. [Текст] / Ф. Шиллер. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955–1957. – Т.6. – 792 с.
- 100. Эркебаев, А.** Кыргыз прозасынын контрасттары. Сын макалалар [Текст] / А. Эркебаев. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 140 б.
- 101. Эркебаев, А.** Элдик эпостон адабий эпоско... [Текст]: Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар / А. Эркебаев. – Ф.: Адабият, 1990. – 248 б.
- 102. Эркебаев, А.** Татаал тагдыр, таза жол [Текст] / А. Эркебаев. – Б.: Учкун, 2004. – 320 б.

ТИРКЕМЕЛЕР

1-ТИРКЕМЕ

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча 1988-жылга чейин кыргыз, орус тилдеринде жарык көргөн эмгектер

К№	Эмгектин автору, аталышы, чыккан жери, жылы, көлөмү
Кыргыз тилиндеги эмгектер	
1.	Абдылдабеков, К. Жазуучу жана адабий сын: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын адабий сында чагылдырылышы боюнча айрым байкоолор. – Ф.: Илим, 1979. – 103 б.
2.	Акматалиев, А. Чыңгыз Айтматов жана казак-кыргыз адабий байланышы. – Ф.: Илим, 1981. – 150 б.
3.	Акматалиев, А. Айтматовго таасирленүү: Адабий макалалар. – Ф.: Мектеп, 1988. – 112 б.
4.	Акматалиев, А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык жолу: Мугалимдер үчүн: Жазуучунун өмүрүн, чыгармачылыгын үйрөнүүгө кошумча материалдар. – Ф.: Мектеп, 1988. – 64 б.
5.	Ашымбаев, Б. Чыңгыз Айтматов: Сынчыл-биографиялык очерк. – Ф.: Мектеп, 1965. – 184 б.
6.	Закирова, С. Публицисттин үнү: Адабий очерк. Жаштар үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980. – 119 б.
7.	Мамбеталиев, А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын мектепте окутуу: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. – Ф.: Мектеп, 1982. – 72 б.
8.	Муратов, А. Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын окутуунун айрым маселелери. – Ф.: Мектеп, 1987. – 40 б.
9.	Үкүбаева, Л. Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү: Адабий макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 160 б.
10.	Чыңгыз Айтматов жана искусство. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 153 б.
11.	Чыңгыз Айтматов: Библиографиялык эскерткич. Түз. М. Тыналиева, Г.

	Уласовец. Кыргыз ССРинин Н. Г. Чернышевский ат. мамл. китепканасы. – Ф., 1962. – 5 б.
12.	Чыңгыз Айтматов: Сунуш кылынган адабияттардын аннотацияланган көрсөткүчү. Түз. Б. Кангелдиева, Л. Жошкина. Кыргыз ССРинин Н. Г. Чернышевский ат. мамл. китепканасы. – Ф., 1973. – 81 б.
Орус тилиндеги эмгектер	
1.	Азизов, М. Художественные особенности языка повестей Ч. Айтматова. – Махачкала: Дагестанское кн. изд-во, 1971. – 22 с.
2.	Асаналиев, К. Открытие человека современности: Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. – Ф.: Кыргызстан, 1968. – 149 с.
3.	Воронов, В. И. Чингиз Айтматов: Очерк творчества. – М.: Советский писатель, 1976. – 231 с.: портр.
4.	В поисках истины и человечности: (метод. рекомендации по пропаганде творчества Ч. Айтматова и Н. Думбадзе) / Гос. респ. юнош. б-ка РСФСР им. 50-летия ВЛКСМ. Сост. Г. Л. Цесарская. – М.: Б. И., 1985. – 33 с.
5.	Гачев, Г. Д. Любовь. Человек. Эпоха: Рассуждения о повести «Джамиля» Чингиза Айтматова. – М.: Советский писатель, 1965. – 97 с.
6.	Гачев, Г. Д. Чингиз Айтматов и мировая литература. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 284 с.
7.	Глинкин, П. Е. Чингиз Айтматов. – Л.: Просвещение, 1968. – 109 с.
8.	Исенов, А. Психологизм современной прозы: На материалах творчества Чингиза Айтматова. – Алма-Ата: Жазушы, 1985. – 120 с.
9.	Коркин В. Человеку о человеке: Заметки о творчестве Ч. Айтматова. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 100 с.
10.	Лебедева, Л. Повести Чингиза Айтматова. – М.: Художественная литература, 1972. – 77 с.
11.	Левченко, В. Г. Чингиз Айтматов: Проблемы поэтики, жанра, стиля. –

	М.: Советский писатель, 1983. – 231 с.
12.	Мирза-Ахмедова, П. М. Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова. – Ташкент: Фан, 1980. – 92 с.
13.	Произведения Чингиза Айтматова и литература о нём на иностранных языках: Библиогр. указ. / Гос. б-ка Кирг. ССР им. Н. Г. Чернышевского. Сост. А. Л. Астафьева. – Ф., 1979. – 114 с.
14.	Пульс современности: Метод. рекомендации в помощь пропаганде худож. лит. [роман «Плаха» Ч. Айтматова] / Гос. б-ка Кирг. ССР им. В. И. Ленина. – Ф., 1987. – 48 с.
15.	Рыскулова, Ж. Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах. – Ф.: Илим, 1987. – 96 с.
16.	Селиверстов, М. Л. Откровения любви. – Ф.: Кыргызстан, 1966. – 146 с.
17.	Современный литературный процесс и творчество Чингиза Айтматова: Тез. докл. и сообщ. респ. науч-теорет. конф. / АН Кирг. ССР, Ин-т яз. и лит. – Ф.: Илим, 1985. – 88 с.
18.	Современный литературный процесс и творчество Чингиза Айтматова: Межвуз. сб. науч. ст. / М-во высш. и сред. спец. образ. Кирг. ССР, Кирг. гос. ун-т им. 50-летия СССР. – Ф.: КГУ, 1985. – 163 с.
19.	Чингиз Айтматов: Аннот. рек. указ. лит. / Гос. б-ка Кирг. ССР им. Н. Г. Чернышевского. – Ф., 1973. – 82 с.
20.	Чингиз Айтматов: (Статьи и рецензии о его творчестве) / Сост. К. Абдылдабеков. – Ф.: Кыргызстан, 1975. – 324 с.
21.	Ч. Айтматов: Памятка к 50-летию писателя / Добр. о-во любителей книги Кирг. ССР. – Ф.: Мектеп, 1978. – 1 л.
<p>«Чыңгыз Айтматов: Сунуш кылынган библиографиялык көрсөткүч = Чингиз Айтматов: Рекомендательный библиографический указатель» даярдалып бүткөн соң жарык көргөн эмгектер</p>	

1.	Акматалиев, А. Чингиз Айтматов – 60 лет. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 20 с.
2.	Акматалиев, А. «Плаха» и читатель. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 23 с.
3.	Рахманалиев, Р. Чингиз Айтматов: его книги и читатель: Опыт конкретно-социологического исследования / Добр. о-во любителей книги Кирг. ССР. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 28 с.

**Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча 1988-жылы жана андан
кийин кыргыз, орус тилдеринде жарык көргөн эмгектер**

К№	Эмгектин автору, аталышы, чыккан жери, жылы, көлөмү
Кыргыз тилиндеги эмгектер	
1.	Абдуллаева, Р., Масалиева, Н. Чыңгыз Айтматовдун каармандары окурмандардын жан дүйнөсүндө. – Б., 2008.
2.	Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп... / КР УИА Манас таануу жана көркөм маданияттын улут. борбору / Түз.: А. Акматалиев, Н. Мамедов. – Б.: «Мегамедиа», 2008. – 527 б.
3.	Айтматов ааламы: Библиографиялык энциклопедия. – Б., 2009. – 497 б. – Тексти кыргыз, орус тил.
4.	Айтматов ааламы: Библиогр. энцикл. = Вселенная Айтматова: Библиогр. энцикл. / Түз.: Ж. Айсаракунуова, Ж. К. Бакашова, О. С. Сухомлинова. Толукталып 3-бас. – Б., 2013. – 558 б.
5.	Айтматов ааламы: Библиогр. энцикл. = Вселенная Айтматова: Библиогр. энцикл. / Түз.: Ж. К. Бакашова, О. С. Сухомлинова. Толукталып 4-бас. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2019. – 560 б.
6.	Айтматовтаануу – түбөлүк проблема. – Б., 1992.
7.	Айтматов окуулары – 2015: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: Турар, 2015. – 464 б.
8.	Айтматов окуулары – 2016: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: Мукай, 2016. – 576 б.
9.	Айтматов окуулары – 2017: Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: ЖИ «Кожоголов К. С.», 2017. – 435 б.
10.	Айтматов энциклопедиясы: (Портреттер, илимий макалалар, эскерүүлөр, ырлар, каттар, маалыматтар, документтер, сүрөттөр ж.б.): I том: А – Ж / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –

	Б.: Турар, 2017. – 972 б.
11.	Айтматов энциклопедиясы: (Портреттер, илимий макалалар, эскерүүлөр, ырлар, каттар, маалыматтар, документтер, сүрөттөр ж.б.): II том: З – С / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Турар, 2017. – 932 б.
12.	Айтматов энциклопедиясы: (Портреттер, илимий макалалар, эскерүүлөр, ырлар, каттар, маалыматтар, документтер, сүрөттөр ж.б.): III том: Т – Я / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Турар, 2017. – 850 б.
13.	Айтматова, Р. Тарыхтын актай барактары [Менин эскерүүлөрүм] – Б.: Бийиктик, 2007. – 215 б.
14.	Акматалиев, А. Чыңгыз Айтматов: Көрсөтмө окуу куралы. – Ф.: Мектеп, 1988. 11 плакат.
15.	Акматалиев, А. Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты. – Ф.: Илим, 1988. – 158 б.
16.	Акматалиев, А. Ч. Айтматов жана көркөм процесс (айрым маселелер). – Б., 1992. – 134 б.
17.	Акматалиев, А. Айтматовдук энциклопедия. Т.1. – Б.: Илим, 1993. – 348 б.
18.	Акматалиев, А. Айтматов жөнүндө этюд. – Б., 1993. – 237 б.
19.	Акматалиев, А. Айтматов космосу – Адам жана Аалам. – Б.: Илим, 1995. – 84 б.
20.	Акматалиев, А. Аалам, Адам жана Жаабарс. – Б.: Шам, 2006. – 80 б.
21.	Акматалиев, А. Айтматов бар Аалам толук көрүнчү. – Б., 2008. – 48 б.
22.	Акматалиев, А. Чыңгыз Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 527 б.
23.	Акматалиев, А. Адамзаттын Улуу идеясы «Манаста» жана Айтматовдо. – Б.: Турар, 2010. – 252 б.
24.	Акматалиев, А. «Рух дүйнөнүн асманьда алп жатат...». – Б.:

	Бийиктик, 2010. – 192 б.
25.	Акматалиев, А. Рух дүйнөсү – «Манас» жана Айтматов. – Б.: Paripus, 2012. – 314 б.
26.	Акматалиев, А. Кыргыз тили, «Манас» жана Айтматов. – Б.: ЧП «Абыкеев А. Э.», 2013. – 434 б.
27.	Акматалиев, А. Айтматов жөнүндө күндөлүктөн. – Б.: Улуу тоолор, 2015. – 239 б.
28.	Акматов, К. Ачуу чындык, акыйкат сөз: (Ч. Айтматовдун 85 жылдыгына карата). 1-бөлүк. – Б., 2013. – 137 б.
29.	Алахан, С. Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери. – Б.: Полиграф-ресурс, 2013. – 124 б.
30.	Апышев, М. «Оомат эң күчтүүлөргө оойт...» [Чыңгыз Айтматовдун адабий портретине штрихтер] – Б.: «Полиграф-ресурс». – 2008. – 64 б.
31.	Апышев, М. Айтматовдун акыркы адашуусу жана айкөлдүгү: Адабий-сын макалалар, адабий портреттер, публицистика, саясий портреттер. – Б.: Бийиктик, 2012. – 150 б.
32.	Асаналиев, К. Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн. – Б.: Малое Кантское полиграфическое предприятие, 1995. – 155 б.
33.	Асаналиев, К. Чыңгыз Айтматов – адабий доор: Адабий сын. – Б.: Кутаалам, 2013. – 184 б.
34.	Асакеева, Д. Ж. Ч. Айтматовдун чыгармаларында сюжет куруу проблемасы [«Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт» повесттери боюнча]. – Б., 2008. – 168 б.
35.	Байгазиев, С. О. Чыңгызга карышкырдан кат: Публицистикалык-философиялык эссе. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 164 б.
36.	Бакашова, Ж. К. Ч. Айтматовдун повесттериндеги салыштыруу менен метафора. – Б.: 1997. – 92 б.
37.	Бакашова, Ж. К. Өлбөстүк символу [Ч. Айтматовдун чыгармалары] –

	Б., 1998. – 57 б.
38.	Бакашова, Ж. К. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын стилдик бөтөнчөлүктөрү. – Б.: КМУУ, 1998. – 61 б.
39.	Бакиров, Р. Чыңгыз Айтматовдун эл билген, эл билбеген дүйнөсү. – Б., 2013. – 158 б.
40.	Жантаев, А. С., Садыков, А. С. Чыңгыз Айтматов реализм дүйнөсүндө. – Б.: Бийиктик, 2001. – 64 б.
41.	Жантаев, А. С. Көркөм чыгармачылыктагы реализмдин генезиси жана эволюциясы (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын контекстинде). – Б.: «Абыкеев А. Э.» жеке менчик басмасы, 2010. – 102 б.
42.	Давлетов, С., Акматалиев А. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттары (салыштыруу, метафора). – Б., 1992. – 64 б. (КРИА адабият жана искусство институту).
43.	Дүйшөнбаев, П., Дүйшөнбаев, М. Чыңгыз Айтматовдун экологиялык эстетикасы. – Б.: 2005. – 336 б.
44.	Зикираева, Ш. И. Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы нравалык-философиялык маселелердин көркөм чагылышы. – Б.: Бийиктик, 2011. – 115 б.
45.	Ибраимов, К. И. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө. Адабий-сын макалалар [Текст] / К. И. Ибраимов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 140 б.
46.	Ибраимов, К. И. Адабият, аалам жана дүйнө. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 136 б.
47.	Ибраимов, К. И. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “адам-табият” концепциясы. – Фрунзе: Илим, 1991. – 152 б.
48.	Ибраимов К. И. Миф и миропонимание в гуманистической философии Ч. Айтматова. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 108 с.
49.	Ибраимов, К. Чингиз Айтматов как мифотворец-мудрец века: (монографическое исследование). – Б.: Турар, 2018. – 222 с.

50.	Изакеев, С. Доор инсандары [Ч. Айтматов жөнүндө]. – Б.: Бийиктик, 2013. – 88 б.
51.	Исаков, К., Акматов, К. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын мектептерде окутуу. – Ош, 2008.
52.	Кадырмамбетова, А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар. – Б., 2009. – 422 б.
53.	Караев, Ө. Түрк дүйнөсүнүн түркүгү: Ататүрк жана Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2013. – 93 б.
54.	Кармыштегин, М. Ө. Манас жана Чыңгыз. – Б.: Бийиктик, 2009. – 204 б.
55.	Керимжанова, Б. Ч. Айтматовдун чыгармаларында автор жана каарман проблемасы. – Ф.: Илим, 1988. – 116 б.
56.	Конгайтиева, З. Чыңгыз – кыргыз педагогикасы. – Б.: Турар, 2011. – 216 б.
57.	Култаева, Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ: Макалалар, документалдык материалдар. – Б., 2002. – 55 б.
58.	Муратов, А. Ж. Ат этнопедагогикасы Айтматовдо («Эрте келген турналар» повестинин мисалында). – Б., 2005. – 54 б.
59.	Муратов, А. Ж. Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог. – Б., 2006. – 204 б.
60.	Муратов, А. Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов. – Б.: Айат, 2010. – 188 б.
61.	Нармырзаева, К. Ч. Айтматовдун чыгармалары улуттук мектептердин кыргыз тили сабагында. Окуу-усулдук колдонмо. – Б.: Айат, 2005.
62.	Насыров, Г. Чыңгыз жандырмагы. – Б.: Б-сыз, 2008. – 80 б.
63.	Нурушев, Э. Айтматология: «Жамийла» жана улуттук эрос. Адабий-философиялык, маданияттааным аңытындагы этюддар. – Б.: Турар, 2018. – 168 б.
64.	Ожакбеги, М. «Эрте келген турналар» повестин окутуудагы

	өзгөчөлүктөр. – Б., 2013.
65.	Ожакбеги, М. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутууда анын өмүрү, таржымалынын мааниси. Методикалык колдонмо. – Б., 2013.
66.	Ожакбеги, М. Бала жана балалык Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө. – Б.: Эл аралык Ататүрк–Ала-Тоо ун-ти., 2013. – 204 б.
67.	Отунчиев, Э., Станалиев, С. Раймалы: «Кылым карытар бир күн» романынын каарманы Раймалы жөнүндө. – Б.: Учкун, 2005. – 31 б.
68.	Өмүралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы: (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча). – Б.: И. Арабаев атын. Кыргыз мамл. пед. университети, 1999. – 45 б.
69.	Өмүралиева, С. Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларына лингвистикалык илик. Текст. Семантика. Структура. – Б.: БГУ, 2000. – 159 б.
70.	Пазылов, А. Адабият. Айтматов. Асерлер. – Б.: Турар, 2014. – 215 б.
71.	Сааданбеков, Ж. Ч. Айтматовдун философиясы. – Б.: Улуу тоолор, 2018. – 280 б.
72.	Садыков, А. Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү. – Б.: Кант полиграфиялык мекемеси, 1992. – 38 б.
73.	Садыков, А., Койчуманова, Г. Чыңгыз Айтматовдун повесттериндеги адабий салттар. – Ош, 1995. – 48 б.
74.	Садыков, А., Бакашова, Ж. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. – Б.: КМУУ, 1997. – 160 б.
75.	Садыков, А., Бакашова, Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрү. – Б.: КМУУ, 1998. – 64 б.
76.	Садыков, А., Айтбаева, Н. Чыңгыз Айтматовдун автокатормолору. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 48 б.
77.	Садыков, А., Садыкова, Н. Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү. – Б., 2002. – 65 б.
78.	Садыков, А., Тыныстановна, Н. Чыңгыз Айтматовдун

	чыгармаларындагы символдор. – Б., 2002. – 82 б.
79.	Садыков, А. Чыңгыз Айтматов – котормочу. – Б., 2003. – 56 б.
80.	Садыков, А., Байсабаев, Б. Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары адабияттын системалуу курсунда. – Б., 2003. – 104 б.
81.	Садыков, А. Чыңгыз Айтматовдун публицистикасы. Булак көзү жана дүйнө адабият өкүлдөрү. – Б., 2007. – 128 б.
82.	Садыков, А. Кыргыз залкарлары. 3-том. Чыңгыз Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2012. – 448 б.
83.	Садыков, А. Айтматов таануу илиминин залкар өкүлдөрү. – Б.: Бийиктик, 2013. – 224 б.
84.	Сыдыков, Н., Жунусалиева, К. Чыңгыз Айтматовдун пейзаж тартуу чеберчилиги. – Б.: Шам, 2002. – 160 б.
85.	Тагаев, Б. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы трагедиялуулук [Жазуучунун «Бетме-бет», «Эрте келген турналар», «Саманчынын жолу», «Ак кеме», «Ала-Дөбөт», «Кылымга тете күн» аттуу чыгармаларындагы трагедиялык образдар]. – Б.: Полиграфресурс, 2005. – 152 б.
86.	Тагаев, Б. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы назиктик маселеси. – Б.: Бийиктик плюс, 2012. – 292 б.
87.	Темирова, Б. Чыңгыз Айтматовдун элдик уламыштарды көркөм чыгармаларга айландыруу чеберчилиги. – Б., 2004.
88.	Тентимишов, М., Нарбеков, О. Чыңгыз Айтматовду көргөнсүзбү? – Б.: Салам, 2017. – 616 б.
89.	Токтосунова, А. М., Бакирова, Г. С. Чыңгыз Айтматовдун көрөңгөлүү асыл ойлору. – Ош: Кагаз ресурстары, 2013. – 71 б.
90.	Туратов, Д. Айтматов таануу. – Ош.: ОшМУ, 2010. – 160 б.
91.	Турдукожоев, Т. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн көркөм сөз каражаттары: «Биринчи мугалим», «Жамийла», «Бетме-бет» повесттери боюнча. – Ош, 2000.

	– 30 б.
92.	Тыныстанова, Н. А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы шаттуулуктун табияты: Монография.. – Б.: КУУ, 2016. – 191 б.
93.	Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы. – Б.: БГУ, 2000. – 108 б.
94.	Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов жана фольклор. – Б.: БГУ, 2000. – 142 б.
95.	Үкүбаева, Л. Ч. Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. – Б.: Турар, 2004. – 288 б.
96.	Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. – Б.: Турар, 2012. – 392 б.
97.	Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б.: Турар, 2013. – 256 б.
98.	Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов: Жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы боюнча кыскача очерк. – Б.: Турар, 2018. – 116 б.
99.	Ч. Айтматовдун чыгармаларынын алфавиттик жыштык сөздүгү / Түзгөн И. Сагынбеков, Б. Иман уулу. – Б., 1994. – 284 б.
100.	Чыңгыз Айтматов жана руханий маданият = Чингиз Айтматов и духовная культура. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б., 1999. – 223 б.
101.	Чыңгыз Айтматов жана руханий маданият: II бөлүк / Жазуучунун 70 жылдык юбилейине арналган конференциянын жыйынтыгы боюнча. – Б.: 1999. – 209 б. Тексти кыргыз, орус, казак тилдеринде.
102.	Ч. Айтматов жана кыргыз руху. Ч. Айтматовдун 75 жылдык мааракесине арналган республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: БГУ, 2004. – 327 б.
103.	Ч. Айтматовдун 80 жылдык мааракесине арналган «V Айтматовдук окуу» аттуу республикалык илимий конференциянын материалдары / К. И. Скрыбин атын. КАУ. – Б., 2008. – 134 б.

104.	Ч. Айтматов жана Ысык-Көл форуму: маданияттар диалогу жана цивилизациялардын жакындашуусу. Эл аралык форумдун материалдары. – 2013.
105.	Ч. Айтматов жана түрк цивилизациясынын ренессансы: Эл аралык конгресстин материалдары / Түз.: Д. Сапаралиев, Ж. Буйар. – Б.: КТМУ, 2013. – 341 б.
106.	Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. 1-том. – Б.: «Кут-Бер», 2018. – 560 б.
107.	Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. 2-том. – Б.: «Кут-Бер», 2018. – 552 б.
108.	Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. 3-том. – Б.: «Кут-Бер», 2018. – 560 б.
109.	«Ысык-Көл форумунун» жана «Ч. Айтматов жана руханий маданият», «Айтматов окуулары – 2018» эл аралык илимий-практикалык конференцияларынын материалдары (октябрь-декабрь, 2018). – Б.: ЖИ. «Кожоголов К. С.», 2018. – 446 б.
Орус тилиндеги эмгектер	
1.	Айтматов и современность. Международный форум: Доклады. Статьи. Материалы. – Б.: Маданият, 2009. – 272 с.
2.	Акматалиев, А. Чингиз Айтматов: Жизнь и творчество: Краткий очерк. – Б.: Мектеп, 1991. – 240 с.
3.	Акматалиев, А. Слово об Айтматове. – Б.: Илим, 1991. – 125 с.
4.	Акматалиев, А. Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур. – Б.: Адабият, 1991. – 184 с.
5.	Акматалиев, А. Значение творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур. – Б.: Илим, 1994. – 306 с.
6.	Акматалиев, А. Космос Айтматова – человек и Вселенная. – Б.: Илим, 1995. – 82 с.

7.	Акматалиев, А. Чингиз Айтматов: Человек и Вселенная. – Б.: Илим, 2013. – 576 с.
8.	Акматалиев, А. Чингиз Айтматов: Живи и помни. – Б.: Имак-офсет, 2015. – 384 с.
9.	Апышев, М. Феномен двуязычия: Ч. Айтматов и Мар Байджиев: (Билингвизм в художественном творчестве). – Б., 2010. – 155 с.
10.	Асаналиев, К. Аил Шекер и космос: Ч. Айтматов: Художественная семантика образов. – Б., 2004. – 304 с.
11.	Асанова, А. А. Чингиз Айтматов – публицист: Учеб.-метод. пособие. – Б., 2014. – 238 с.
12.	Аскарров, Т. Поиски абсолюта – творческое кредо Чингиза Айтматова. – Бишкек, 2010. – 206 с.
13.	Базаров, Г. Прикосновение к личности. Штрихи к портрету и образу Чингиза Айтматова. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 80 с.
14.	Бакашова, Ж. К. Художественное мастерство Чингиза Айтматова. – Б.: КГНУ, 1998. – 383 с.
15.	Гачев, Г. Д. Чингиз Айтматов: В свете мировой культуры. – Ф.: Адабият, 1989. – 488 с.
16.	Гачев, Г. Д. Неминуемое: Ускоренное развитие литературы. – М.: Художественная литература, 1998. – 431 с.
17.	Давыдова, Т. Т. Современная киргизская повесть (Уроки Чингиза Айтматова). – Ф.: Адабият, 1989. – 108 с.
18.	Джолдошева, Ч., Мамытбекова, Ч. Двуязычное творчество Чингиза Айтматова. – Б.: КРСУ, КГНУ, 1997. – 148 с.
19.	Дмитриева, Л. И., Тагаев М. Дж., Шагалова Г. П. Фразеологический мир Чингиза Айтматова. – Б., 2018. – 323 с.
20.	Дуйшенбаев, П., Дуйшенбаев, М. Отражение проблемы насилия в творчестве Чингиза Айтматова. – Б.: Учкун, 2014. – 152 с.
21.	Ибраимов, К. Миф и миропонимание в гуманистической философии

	Чингиза Айтматова. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 108 с.
22.	Ибраимов, К. Чингиз Айтматов как мифотворец – мудрец века: Моногр. исслед. – Б., 2018. – 220 с.
23.	Ибраимов, О. Чингиз Айтматов. – М.: Молодая гвардия, 2018. – 221 [3] с.: ил. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1739).
24.	Ибраимов, О. Айтматов. Последний писатель империи (жизнь и творчество). – Астана: Гылым баспасы, 2018. – 336 с.
25.	Исследования, статьи, выступления (О творчестве Ч. Айтматова). В пяти томах. Т.1. – Б.: Kirland, 2018. – 480 с.
26.	Исследования, статьи, выступления (О творчестве Ч. Айтматова). В пяти томах. Т.2. – Б. : Kirland, 2018. – 494 с.
27.	Исследования, статьи, выступления (О творчестве Ч. Айтматова). В пяти томах. Т.3. – Б. : Kirland, 2018. – 480 с.
28.	Исследования, статьи, выступления (О творчестве Ч. Айтматова). В пяти томах. Т.4. – Б. : Kirland, 2018. – 472 с.
29.	Исследования, статьи, выступления (О творчестве Ч. Айтматова). В пяти томах. Т.5. – Б. : Kirland, 2018. – 464 с.
30.	Койчуманова, Г. Литературные традиции в повестях Ч. Айтматова. – Б., 1998. – 52 с.
31.	Курманходжаева, Р. И. Чингиз Айтматов о проблеме родного языка: Моногр. – Б.: Изд. Центр при КГПУ им. Арабаева, 1998. – 38 с.
32.	Курманходжаева, Р. И. Проблемы воспитания и образования в творчестве Чингиза Айтматова. – Б.: КИО, 1998. – 128 с.
33.	Лайлиева, И. Д. Ч. Айтматов и мировой литературный контекст. – Б., 2000.
34.	Мир читает Айтматова. – Б: Шам, 2003. – 326 с.
35.	От «Джамили» до «Плахи». – Б.: Мектеп, 1991.
36.	Полякова, Г. Ф. Предание о рогатой матери-оленихе в «Белом пароходе» Чингиза Айтматова: Историко-методологический анализ.

	– М.: Индрик, 1999. – 221 с.
37.	Пронягин, В. М. Поэтика романа Чингиза Айтматова «Плаха»: Учебное пособие. – Днепропетровск: Пороги, 1993. – 84 с.
38.	Рахманалиев, Р. Книга и мировой писательский процесс. – М.: НИК, 1994. – 159 с.
39.	Рахманалиев, Р. Избранные труды. – М., 1995. – 382 с. – Из содерж.: О Ч.Айтматове. – С. 7-39, 365-371.
40.	Рахманалиев, Р. Жизнь, равная Вселенной: Философия творчества Ч. Айтматова. – М.: Туркестан, 1999. – 720 с.
41.	Рахманалиев, Р. Перед лицом вечности: Избранные статьи; О творчестве Ч. Айтматова: Ст. и рец. – М.: Прогресс, 2003. – 88с.
42.	Рахманалиев, Р. Империя Айтматова: Художник и мыслитель Чингиз Айтматов интеллектуальный покоритель XX столетия. – М.: Прогресс, 2005. – 87 с.
43.	Рахманалиев, Р. Империя Айтматова: Художник и мыслитель – Чингиз Айтматов – гений XX века. – М.: Прогресс, 2008. – 48 с.
44.	Сааданбеков, Ж. Философия Чингиза Айтматова. – Б.: ПРИНТ-ЭКСПРЕСС, 2013. – 256 с.
45.	Сабирова, В. К. Теория хронотопа и творчество Чингиза Айтматова: Моногр. – Ош: Билим, 2003. – 105 с.
46.	Сборник научных статей, посвящ. 80-летию народ. писателя КР Ч. Айтматова. – Каракол, 2009. – 114 с.
47.	Сыдыкова, Г. Б. Чингиз Айтматов и русский литературно-критический дискурс: Социально-философские искания и контекст романного творчества.– Б., 2013. – 232 с.
48.	Сыздыкбаева, Н. А. Художественное выражение этико-философских воззрений Чингиза Айтматова (1970-1990 годы). – Ташкент, 2002. – 202 с.
49.	Укубаева, Л. Художественное мастерство раннего творчества

	Чингиза Айтматова. – Б., 1999. – 117 с.
50.	Укубаева, Л. Чингиз Айтматов: эстетика и национальная основа. – Б.: Турар, 2017. – 292 с.
51.	Укубаева, Л. Художественное мастерство Чингиза Айтматова. – Б.: Турар, 2019. – 252 с.
52.	Философия жизни и творчества Чингиза Айтматова. Материалы международной научно-практической конференции. – Ташкент, 2004. – 159 с.
53.	Чингиз Айтматов в современном мире: автор-книги-читатель: Опыт социокультурного и книговедческого исследования. – Ф.: Кыргызстан, 1989.
54.	Чингиз Айтматов в Германии: Исследования, статьи и рецензии о творчестве. – Б., 1991.
55.	Чингиз Айтматов и литература Казахстана / Сост.: Актыкбаева С. М., Машакова А. К.; Ред. Каскабасова С. А.; Ин-т лит. и иск-ва им. М.Ауэзова. – Алматы, 2003. – 108 с.
56.	Шаханов, М. Правдоформула и восхождение на Эверест: Эссе о друге-брате Ч. Айтматове. – Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2013. – 368 с.

**Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган
диссертациялык изилдөөлөр**

К№	Диссертанттын аты-жөнү, диссертациянын аталышы, корголгон жери жана жылы
1.	Абдул, Х. Ф. Романтический идеал и сюжетная коллизия в повестях Ч. Айтматова «Джамиля» и В. Астафьева «Пастух и пастушка»: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Москва, 1991.
2.	Абдылкадыров, А. Национальное и интернациональное в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1973.
3.	Азизов, Ш. С. Мастерство Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Махачкала, 1974.
4.	Айтбаева, Н. Чыңгыз Айтматовдун котормочулук чеберчилиги: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.03. – Бишкек, 1998.
5.	Айылчиев, К. А. Стилевое своеобразие двуязычного творчества Чингиза Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Бишкек, 1992.
6.	Акматалиев, А. А. Роль творчества Ч. Айтматова в развитии взаимосвязей и взаимообогащения современных литератур Киргизии и Казахстана: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Фрунзе, 1982.
7.	Акматалиев, А. А. Творчество Чингиза Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР: Дисс. ...д. ф. н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1990.
8.	Алиева, Ф. Э. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2005.
9.	Арстанбекова, Ж. А. Жанровое своеобразие романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день»: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.01. – Бишкек, 2016.
10.	Асакеева, Д. Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында сюжет куруу проблемасы: «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт»: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 1997.

11.	Асаналиев, К. Чингиз Айтматов: поэтика художественного образа: Дисс. ...д. ф. н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1989.
12.	Асанова, А. А. Ч. Айтматов-публицист: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.10. – Москва, 1989.
13.	Бакашова, Ж. К. Художественные функции сравнения и метафоры в повестях Чингиза Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Бишкек, 1992.
14.	Бакашова, Ж. К. Художественное мастерство Чингиза Айтматова: Дисс. ...д.ф.н.: 10.01.03. – Алматы, 1998.
15.	Бару, М. З. Концепция мира и человека в современном советском романе (Ч. Айтматов, В. Астафьев, Ю. Бондарев, Н. Думбадзе): Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1986.
16.	Бобоалиева, З. П. Творчество Чингиза Айтматова в контексте таджикско-кыргызских литературных связей (проблемы перевода): Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Душанбе, 2016.
17.	Ботабаева, Ж. Н. Художественно-публицистическое сотворчество Ч. Айтматова, К. Мухамеджанова и М. Шаханова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Алматы, 2006.
18.	Газизова, А. А. Нравственно-философские искания современной советской прозы (Ч. Айтматов, В. Распутин): Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1980.
19.	Губарева, Н. А. Творчество Ч. Айтматова и новаторские тенденции в киргизской, туркменской и каракалпакской повестях: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Фрунзе, 1990.
20.	Дадажанова, М. Природа двуязычных произведений Чингиз Айтматова и проблемы художественного перевода: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Москва, 1986.
21.	Жантаев, А. С. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы реализм проблемасы: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2003.

22.	Жумаева, Г. Ч. Айтматовдун чыгармаларында тарыхый эс проблемасынын көркөм иштелиши: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2004.
23.	Зайдия, Г. Творчество Чингиза Айтматова и его восприятие в Сирии: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1979.
24.	Зикираева, Ш. И. Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы нравалык-философиялык маселелердин көркөм чагылышы: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2011.
25.	Изюмова, А. Эстетический идеал в романах Ч. Айтматова («Буранный полустанок», «Плаха»): Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1992.
26.	Исенов, А. Х. Мастерство психологического анализа (на материалах творчества Ч. Айтматова и Анны Зегерс): Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Алма-Ата, 1975.
27.	Ишанова, А. Х. Функции притчи в советской прозе 1970-начала 80-х годов: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1984.
28.	Качкынбай кызы, А. Ч. Айтматовдун публицистикасындагы сүрөткер жана доор маселеси: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2017.
29.	Келдибай кызы, М. Чыңгыз Айтматовдун романдары: конфликт, мүнөз маселелери: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2013.
30.	Ким, В. П. Литературно-эстетические взгляды Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.08. – Фрунзе, 1983.
31.	Кобзева, О. С. Проза Чингиза Айтматова в журнальном контексте "Нового мира": Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.10. – Волгоград, 2004.
32.	Койчуманова, Г. Повести Ч. Айтматова в литературоведении: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.01. – Алма-Ата, 1995.
33.	Кулиев, К. Ш. Структурные особенности художественного образа оригинала и переводов произведений Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Бишкек, 1992.
34.	Левченко, В. Г. Поэтика Чингиза Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.01. –

	Москва, 1996.
35.	Ленарт, А. Особенности реализма и индивидуального стиля романов и повестей Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1990.
36.	Мамедова, И. Г. Чингиз Айтматов и азербайджанская литература: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Баку, 1993.
37.	Мирза-Ахмедова, П. М. Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1981.
38.	Мироненко, Е. А. Фольклорно-мифологический контекст художественной прозы Чингиза Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Алматы, 2002.
39.	Мискина, М. С. Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.01. – Томск, 2004.
40.	Мокеева, А. М. Азыркы кыргыз-казак адабий байланыштары: Ч. Айтматов жана М. Шаханов: Ф. и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2016.
41.	Нгуен, Тхи Бе. Общечеловеческое и национальное в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Киев, 1993.
42.	Никадэм, Э. Человек и действительность в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Ленинград, 1983.
43.	Ожакбеги, М. Бала жана балалык Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2012.
44.	Орозакунов, Ш. Вопросы сюжетно-композиционного построения повестей Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1982.
45.	Папанинова, Н. М. Художественное воплощение философской проблематики в прозе Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1988.
46.	Пу Сяо, Лун. Авторская концепция национального характера в прозе Чингиза Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Москва, 1993.
47.	Пэн Мэй. Изучение творчества Чингиза Айтматова в Китае: Дисс.

	...к.ф.н.: 10.01.02, 10.01.01. – Бишкек, 1996.
48.	Разумная, И. С. Идеино-художественное решение проблемы совести в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1981.
49.	Расулова, Г. А. Мастерство Чингиза Айтматова в создании характера: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Алма-Ата, 1975.
50.	Руми, Н. Ш. Художественный психологизм прозы Чингиза Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Москва, 1987.
51.	Рыскулова, Ж. Особенности восприятия творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Москва, 1987.
52.	Сабилова, В. К. Проблема времени и пространства в творчестве писателей Кыргызстана 60-90-х годов (на материале произведений Айтматова Ч., Байджиева М., Гапарова М. и др.): Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.03. – Бишкек, 1999.
53.	Савина, М. С. Образ автора в русскоязычной прозе кыргызских писателей-билингвов: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Бишкек, 2008.
54.	Садыкова, Н. Стилиевые особенности повестей Чингиза Айтматова (к проблеме художественного мастерства): Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.01. – Бишкек, 2004.
55.	Сардарбек кызы, Н. Переводческие трансформации в русских и кыргызских переводах повестей Чингиза Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.01. – Б., 2005.
56.	Сарыгул, А. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабылданышы: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2003.
57.	Сатаева, Г. С. Айтматовтаануу Германияда: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2015.
58.	Славина, В. А. Проблема гуманизма в современной советской литературе (по произведениям Ч. Айтматова "Буранный полустанок", Ю. Бондарева "Выбор", Н. Думбадзе "Закон

	вечности"): Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Москва, 1984.
59.	Сошникова, И. В. Реалистическая художественная символика в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1989.
60.	Сыдыкова, Г. Б. Романы Чингиза Айтматова в русской критике: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1993.
61.	Сыдыков, Н. Художественная функция пейзажа в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1986.
62.	Сырдыбаева, Р. М. Поэтика прозы Ч. Айтматова в свете мультикультурных взаимосвязей: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.01. – Бишкек: 2015.
63.	Тагаев, Б. Трагическое в творчестве Чингиза Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Алма-Ата, 1989.
64.	Текешова, М. Б. Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда (Түбөлүк колукту)» романында тагдыр маселесинин көркөм иштелиши: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2016.
65.	Темаева, Х. Н. Духовно-нравственный и художественный мир Чингиза Айтматова и его мотивы в северокавказской прозе: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Майкоп, 2010.
66.	Тон, Тхи Тхао Мьен. Творчество Чингиза Айтматова и Нгуен Минь Тау: Проблема индивидуального стиля: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1993.
67.	Турдукожоев, Т. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын стилдик өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн көркөм сөз каражаттары: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2000.
68.	Тыныстановна, Н. А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдордун идеялык-көркөмдүк кызматы: Ф.и.к. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2014.
69.	Укубаева, Л. Особенности изображения характеров в произведениях Ч. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Уфа, 1979.

70.	Үкүбаева, Л. Ч. Айтматовдун поэтикасы жана кыргыз элдик фольклору: Ф.и.д. ...дисс.: 10.01.01. – Бишкек, 2001.
71.	Федотова, Л. В. Образ тинэйджера в английской и русской литературе: Вторая половина XX века: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.03. – Майкоп, 2003.
72.	Шагалова, Е. И. Творчество Ч. Айтматова в критике ГДР и воссоздание национального своеобразия его повестей в немецких переводах: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Фрунзе, 1984.
73.	Юлдашева, В. В. Концепция нравственного выбора в художественном мировидении Чингиза Айтматова и ее влияние на северокавказскую прозу 60-80-х гг.: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.02. – Майкоп: Изд-во МГТИ, 2002.
74.	Юрьева, С. Н. Концепция художественного психологизма в романном творчестве Ф. М. Достоевского и Ч. Т. Айтматова: Дисс. ...к. ф. н.: 10.01.01 – Бишкек, 2002.
75.	Янь, Цзюйхуа. Восприятие современной советской прозы в КНР: (Ч. Айтматов, В. Распутин, Ю. Бондарев): Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – Москва, 1991.
76.	Ярлагадда, С. Р. К. Образ женщины в современной новеллистике телугу и в творчестве Ч. Айтматова: Дисс. ...к.ф.н.: 10.01.02. – М., 1987.